

ЁШЛК

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
Союзининг
Органи

[85]
Январь

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:
Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:
Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Усмон Азимов

Севгинг юрагимда тоғдай юксалди

* * *

Тун ярмида саратон ҳам
Ҳокимлигин ташлади.
Кўкси ҳамон ёниб ётар
Ялангдаги тошларни.
Пастда эса сой оқади
Юлдузлари ялтираб.
Салқинида шабодалар
Кезинишар дийдираб.
Тошлар бирдан жовдирашиб
Боқишар теваракка.
Сўнгра қатор чиқишади
Елғизоёқ йўлакка.
Лапанглашиб, судралишиб,
Пишнаб боришар бари —
Энг чидамли, энг армонли
Дунёнинг гўдаклари.
Секин-секин боришади
Бир-бирини судрашиб.
Бир-бирига йўл беришиб,
Бир-бирини суяшиб.
Секин-секин боришади...
Пастда эса оқар сой —
Қучоғида чўмилади
Титраб-титраб тўлин ой.
Тошларнинг чўнг танларида
Бир беуқув ҳаяжон...
Ногоҳ хўроз қичқиради,
Кўринади ногоҳ тонг.
Чўмилаётган юлдузларин
Самоват йиға бошлар.
Шошибгина, мустаргина
Ортга қайтишар тошлар.

Ялангликка чўзилишар
Улар яна беозор.
Чатнаб кетган танларида
Ҳозир тушган ёриқ бор...

Оролдан то Ушга қадар
Жазирама бошланди.
Кўкраклари қизиб борар
Ўзбекистон тошларин.

Болаликнинг бир кечаси

Занжирбанд ит ҳуради,
Тунга қараб ғингшинар.
Гулбутанинг тагида
Ўлтиради ажина.
Тунги осмон қўйнида
Булутлар алкаш-чалкаш.
Ажина жим ўтиради —
Сочин тарайди яккаш.
Тор кўчада тун қуюқдир,
Кимдир чалар чанқовуз.
Гулбутанинг теграсида
Айланади ялмоғиз.
Гоҳ зўраяр, гоҳ сусаяр
Ёмғирнинг тунд куйлари.
Ҳўл бўлади ажинанинг
Нурдай нафис қўйлаги.
Чақмоқ чақар,
Тош қарсиллар —
Келди баҳор селлари,
Сой бўйида айланишар
Кўҳи Қофнинг девлари.
Ажина жим соч тарайди.
Жуда-жуда чиройли —
Гулбутанинг тагига тун
Ташлаб кетгандай ойни.
Этигини кияр акам —
Гаровними ютгани,
Тун қўйнига кириб кетар
Ажинани тутгани..

У қайтади:

— Ухла, — дейди, —
Ухла, — дейди, — энди жим.
Ажинани мен ўлдирдим,
Ажинани ўлдирдим...
Нимагадир мен йиғлайман,
Деворга буриб бошим.
Онам қўли астагина
Артиб қўяди ёшим.
Югураман тонгда боққа —
Гулларими очилган,
Ёки... Ёки... Кимнинг қони
Гулбутага сочилган?

* * *

Қуёш аста-аста тоғларга ботди,
Ханжар каби ботди, ўқ каби ботди.
Даштларга оқшомни тўзғитиб отди,
Кундуздай ишқимни кўчага сотди.

Йиғлама! Керакмас бекорчи кўз ёш,
Дунёда бор чиқар ҳақиқат таъмиз.
Қайтиб кун ботардан чиқади қуёш —
Тезда учрашамиз, тез учрашамиз.

* * *

Гоҳ гужум шовуллар, гоҳ шитирлар ток,
Бу — боғда адашган паришон шамол.
Бормисан оламда юрибсанми соғ,
Йўлларни шамолдек йўқотган аёл?!

Сенсиз баҳорларим куз бўлди маним,
Мен сенсиз сарғайдим,
Мен сенсиз куйдим,
Бир тирик гулханга айланди таним,
Шу олов ичида бир сени суйдим.

Сен — боғлар қўйнида қийналган шамол,
Сенга йўл бермайди шоҳлар чалкашиб.
Ям-яшил боғларда адашган аёл
Мен олов ичида қолдим адашиб.

* * *

Сизга заррача йўқдир ҳасадим,
Фақат турналарга қалбимда ҳавас.
Улар ўтар экан, тирик жасадим
Туб-тубида руҳим кўзғолар бесас.

Юрагим кўксимга қайтиб кўнади,
Бахтли шамолларда ярқирар манглай...
Шундай озод қушлар қандай ўлади,
Шундай озод қушлар яшайди қандай?!

* * *

Сенга келиш нима?
Кетишдай осон.
Сенга йўқотишлар — топишдай бир гап.
Сен дунёни кўрмай яшайсан мудом,
Яшайсан дарахтдай ҳис қилиб, илғаб.
Қалбингдан фожелар зумда ўчади,
Янги ғуссаларни кучасан шодон.
Бебахтлинг бахтдай сендан кечади —
Альомон!
Ўзингдан, жоним, альомон!
Сени тўфонларнинг ўзи асрасин,
Сендан йироқ қочсин қисмат дудлари.
Йўлингга аямай қутлар ташласин,
Қўли очиқ келсин умринг хутларин.

Сенга кетиш нима?
Хайр-хўш... Тамом...
Мен ҳам омон қолай —
Бир нажот бергин,
Нима у бошингга отганинг?
Осмон,
Тўхта! Олиб кетма пойимдан ерни...

* * *

Қушлар бунча сайроқ-сайроқ,
Кундуз бунчалар порлоқ.
Ҳамма нарса тўлғонади
Баҳорнинг бешигида.
Миямнинг қоқ ўртасида
Қўзғалиб ногоҳ титроқ
Жоним бирдан кириб келар
Боғимнинг эшигидан.

Дарахтларни қучоқлайман,
Япроқларни ўпаман.
Капалакман —
Гул, майлими, тегрангда қилсам парвоз?
Эслолмайман — қачонлардир
(О, наҳотки?) ўлганман...
Фақат... фақат биламанки
Тирилганман... Шу холос...

* * *

Севгинг юрагимда бир дарё бўлди,
Фақат турналарга қалбимда ҳавас.
Қарадим: у ногоҳ қон билан тўлди —
Сенга нима бўлди, севгилим?

Севгинг юрагимда боғдай кўкарди,
Бу боғда булбуллар чиқарди тилин,
Тўфон дарахтларни ноҳос қўпорди —
Сенга нима бўлди, севгилим?

Севгинг юрагимда тоғдай юксалди,
Унга юлдузлар ҳам очдилар дилин.
Англадим: бу тоғ ҳам бирдан йиқилди —
Сенга нима бўлди, севгилим?

Саволлар тилимда — бўзлаб борурман,
Сенданми, оллоҳдан омонлик тилаб,
Тубсиз юрагимни кечиб ҳорирман —
Боғлардай йиқилиб,
Боғлардай тугаб.

Кўзингдан ёшларинг оқади сим-сим,
Сўзлайсан — лабларинг титрар гинадан:
— Сизга нима бўлди, севгилим? —
Йиқилган менман-ку,
Менман — қулаган...

МУАЛЛИФ ЎЗ АСАРИ ҲАҚИДА

Турғунлик йиллари ҳеч бир ёзувчи менчалик сиқувга олинмаган бўлса керак. «Улмас қоялар» романим «Шарқ юлдузи» журналида босилиб чиққач, нима айблар қўйишмади менга. Баъзан туриб-туриб ўзим ажабланаман: мен шу даврда туғилиб ўсган бўлсам, шу замонда ўқиб-ўлғайган бўлсам, романда масалага марксча-ленинча таълимот асосида ёндошган бўлсам...

Ахир, улуг Лениннинг ўзи: «Золим капиталистлар Россиясининг бошқа халқларга қарши жаллодлик родини ўйнаган эски, қонли ва ифлос ўтмишини битиришимиз лозим. Биз бу ўтмишни супуриб ташлаймиз, биз бу ўтмишни тилка-тилка қилиб ташлаймиз», деган эди-ку!!

Турғунлик йиллари менинг бошимда қанчадан-қанча калтаклар синмади. Матбуот ва йиғинларда ўқ отувчилар учун нишонга айландим. Езганларим ёруғлик кўрмай қўйди. Ёзувчилар уюшмасидан (ишдан) кетдим ва кун кўрай деб бирон жойга — ишга жойлаша олмадим. Бу ҳол ҳатто қайта қуришнинг дастлабки йиллари — Р. Абдуллаева даврида ҳам ҳукм сурди, яна тазйиқ, яна қоралаш... Бировларнинг бошида калтак синишини тозаридеб тушунган бу «карбоб» нима «кароматлар» кўрсатмади!

Буларнинг барчасини эслашдан мақсадим — шу ишлар ҳар биримизнинг ижодимизга, адабиётимизнинг ривожланишига халақит берди, холос, демоқчиман.

Мана, ниҳоят, ёруғ ва адолатли кунлар келди. Турғунлик даврининг қанотлари қайрилди. Энди жаҳолат ниқоби титилляпти. Хайрли ниятлар, эзгулик юзага чиқмоқда. Коммунистик партия Марказий комитети ва унинг Бош секретари ўртоқ Михаил Серге-

евич Горбачев турғунлик илдиизига зарба урди, кишиларни ленинча ҳақ йўлга бошлади.

«Қора дўлана» шунинг меваси. Қисса турғунлик даврининг

сўнгги йиллари ҳақида. Сиртдан жуда осойишта кўринса-да, қинғир ва мудҳиш воқеаларга бой бўлган бу давр ҳақида ҳали кўп-кўп асарлар ёзилади. «Қора дў-

Мамадали Маҳмудов

КОРА
ДУЛАНА

Қисса

Ҳар қандай туманда ҳам йўл топса бўлади, бунинг учун мардона олға интилиш керак.

Ромен Роллан.

Бешта дара суви бирлашган жойни Кўксой деб аташади. Итбурун анғиз, арғувонгул босган қирғоқларидан у тошмоққа уриниб, оқ учқунлар сачратиб оқяпти.

Кўксойдан юз кадамча нарида — яшил қоя тагида — Кўкбулоқ бошида бир туп ёнғоқ бор. Унинг ичи — ғовак. Шохлари эса атрофни тутган.

Ёнғоқнинг юзага бўртиб чиққан йўғон илдизи устида икки ёш ўтирибди.

Қиз атлас лозим, атлас кўйлақда сўлим ҳам содда кўриняпти.

Йигит оқ шим, оқ кўйлақ, оқ туфлида ўзини қушдай енгил сезяпти.

— Кетай энди, — қиз булоқдан кўзини аста узди.

— Эртага эрталаб келасиз-а, Ширин? — йигит унга майин боқди.

Қиз кўзини оҳиста юмиб, оҳиста очди ва икки чақиримча этакда жойлашган қишлоғи — Оққояга йўл олди.

Янги кун офтоби ёйилди.

Бир туп қари ёнғоқ. Яшил қоя. Кўкбулоқ. Этакда Кўксой шағилламоқда. Учрашдилар. Шудринг чайган ёлғиз-оёқ йўлдан юқорига унсиз юришди ва қоронғи дара оғзида ихтиёрсиз тўхташди. Икки жуфт кўз бирдан тўқнашиб, бирдан ажрашди.

— Юринг, Ширин, — йигит қизнинг тиниқ, масъум чеҳрасига мардона тикилди.

— Кўрқяпман.

— Нимадан?

— Ўзимам билмайман.

— Кўрқманг, — йигит қизнинг билагидан тутиб, қоронғи дарага тортди, — кўрқманг!

...Қуёш Қилич чўққисидан мўралаганда дара сўнигдаги Гулдираксойдан чиқишди. Сой номига яраша гулдираб чопмоқда. Тўлқинлар билан оқ кўпиклар харсангтошларга урилар, синар, тағин урилар ва бу сурурли манзара тинимсиз такрорланар эди. Сап-сарик бўлиб соҳилда гуллаб ётган нордончой, ним оқ гулли чакидаю бинафшаранг чучмомалар шабадада тўлганар, хуш бўйлари яқин-йироқларга тараларди.

— Мунчалар сулув-а, бу жойлар! — Табиатнинг бу сирли гўзаллиги Ширинга мўъжиза бўлиб туюлди.

— Сиз унданам сулувсиз, Ширин!

— Қўйинг! — Қиз қизарди.

— Рост, Ширин, бу жойлар менга сизсиз ғариб кўринарди.

— Қўйинг чучук гапларни! — Қиз қовоғини уйди.

— Рост айтиб... — Йигит ноқулайроқ аҳволда қолиб, гапини тугатолмади. Узун боғли чарм халтасини ўнг елкасидан чап елкасига олди, — ҳа, мейли... — деди ғудраниб, — фақат хафа бўлманг, ҳали сизга бунданам сўлим жойларни кўрсатаман. Аввал ялпиз терайлик, кейин... мейлими, Ширин?

— Мейли, — Ширин фарқи бежирим очилиб, майда ўрилган сочлари тагидаги оч яшил рангли сирғаларини тузатди.

Бирпасда бир сават ялпиз тердилар.

— Энди «қаёқларда юрибсан?» деб энангиз уришмайди.

— Муғомбирсиз-а, Нурбек ака, — маъюслиги тарқай бошлаган қиз жилмайди. Шунда унинг маржондай тизилган садаф тишлари кўриниб, қуёшда пишган қирмизи юзи яна ҳам очилди.

лана» шуларнинг бири. Бу даврининг жаҳолатини олоқ ва тубан Нурбек, Эшим зўр, Назар пишиқ кабилар қиёфасида кўрсатишга интилдим. Лекин мен учун муҳими бу эмас, балки мана шу жаҳолат исканжасига тушиб қолган Ширин ва унинг қисмати дир. Бу соддадил қиз қалбида энг оғир дамларда ҳам яхшиликка ишонч

ва умид сўнмайди... Тарихдан маълумки, одамзод бошига тинимсиз кулфат ёғдирган қиргин ва урушлар ҳам, гарчи қийинчилик билан бўлса-да, охир-оқибатда эзгуликнинг ютиб чиқиши билан яқун топган. Инсон ҳаммаша нурга ташна бўлиб яшайди, шунинг учун ҳам у эртанги кунига чексиз умид билан қарайди.

Мамадали МАҲМУДОВ. 1945 йил Фориш районидаги Боғдон қишлоғида туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетида таҳсил олган. СССР Езувчилар союзининг аъзоси. Ўзбекистон Езувчилар союзи Бадиий адабиётни тарғиб қилиш бюросининг директори. «Тоғ охуси», «Боғдон қашқари», «Булоқлар», «Боғдоним», «Халқ фарзандлари» каби қатор китобларнинг муаллифи. Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати.

Нурбек ундан кўз узолмай қолди.

— Бундоқ қарамаңг, қўрқаман.

— Қўрқманг, ёнингизда мен бор-ку, қўрқманг,— йигит унинг тўлишган белидан қучишга шайланди.

Қиз қочди. Қайси бир ҳинд кинофильмида кўрганига тақлид этиб қочди. Йигит сариқ тош устида турган саватни олиб, ёнғоқ шохига илди-да, Шириннинг кетидан югурди.

Қиз кўприк ўрнини ўтаётган пўстлоқлари титилиб кетган ғадир-будир ёғочдан нариги соҳилга ўтишга улгурган эди. Нурбек ҳам ўтмоқчи бўлди. Ширин ёғочни кўтариб юборди. Йигит сувга шалоплаб қулади. Қиз чапак чалиб, хандон отди-да, дўлапазор оралаб қочди.

У қоча-қоча ўнғурдаги хиназордан чиқиб қолди. Хиналар оппоқ бўлиб очилиб ётибди. Оппоқ хиналар!... Бир туп хинадай яшнаб кўринмоқда қиз ҳам.

Хиназорда қувлай-қувлай йигит унга етиб олди.

— Энди қўлга тушдингизми, қочқоқ!— У ҳўл уст-боши билан қизни типирчилатиб қучоқлаб ўпди, Ширин ҳансираб қолди, чунки бу ёшда айрим қизлар эҳтиросга тез берилувчан бўладилар, баъзан нима қилишаётганини ўзлари ҳам сезмай қоладилар, Ширин бўлса эҳтиросли қиз эди, илк бўсадан нафаси қайтиб, энтиқиб қолди, йигит: «Энди мен бахтлиман!»— деб пичирлади, пичирладю бутун оғирлигини унга ташлаб, қайнаб-жўшиб ўпа кетди. Ширин вужудида аллақандай ёқимли титроқ тўйди, оёқ-қўли ҳолсизланди ва оппоқ гуллар устига озорсизгина йиқилди.

Қиз ҳали ёўр бўлиш билан бирга табиатан бўш кўнгил, ишонувчан эди. Бироқ, шунга қарамай ўзини тутди:

— Қўйворинг!— деди ва овозида унга бегона амр эшитилди,— қўйворинг!— қиз Нурбекнинг кўкрагидан итарди,— ёмон одам экансиз,— унинг қовоғи уйилди.

Йигитнинг бургут чангаллари ўз-ўзидан ёзилди.

Қиз шошиб турди. Шунда, ногоҳ, юксакдаги оқ чўққи-га тикилганча қотиб қолди. Чўққи учида бир олқар қоронғи дарага сакрашга шай турибди. Бир бургут чангалларини ёйиб қуйиламоқда. Қизнинг юраги увишди.

— Қўрқманг!— Йигит унинг қаршилигига қарамай қўлидан маҳкам тутди,— қўрқманг. У олқарга эмас, бошқа нарсанга чанг солмоқчи, узоқдан қараганда одамга шундоқ туюлади, қўрқманг. Яхшиси юринг, гул терамиз.

— Ю...ринг...— деди қиз қўлини тортиб оларкан истамайгина. Бундан йигитнинг кўнгли зил кетса ҳам сир бермади. Ортиқча ҳаракат зарарлигини сезиб, ўзини мағрур, одобли, хиёл хомуш тутта бошлади. Буни қиз ўзича йўйди: «Хафа қилиб қўйдимми?»

Олқарни унутиб, саллагул, эрбаҳоси, чиннигуллар теришди. Саллагул тўқ қизил, эрбаҳоси мовий, чиннигул оқ бинафша рангларда эди. Қизнинг кўнгли очилди.

Қуёш тепага чиқди. Йигитнинг уст-боши қуриди.

— Сувсадим,— деди қиз.

— Менам.

Чарм халта турган булоққа энишди. Булоқ суви тиниқ эди. Юзида қаламқош¹лар сузар, тагида зулук билан тошлар кўринарди. Теграсида ниначи билан капалаклар учарди.

Ховучлаб сув ичишди. Сўнг, негадир кутилмаганда худди кинодагидай пиқирлаб қулишди-да, бир-бирига сув сепа бошлашди.

— Бўлди, Нурбек ака, бўлди,— деди қиз охири,— энди гулларни дасталайлик.

— Мейли.

Нурбекнинг қўлига энди очила бошлаган саллагул

чиқди. У ғунчани сувга отди. Ғунча уч-тўрт айланиб, оқиб кетди.

Қиз маънос қараб қолди.

Гулларни дасталадилар.

Нурбек бошини Шириннинг тиззасига қўйди. Қиз у билан беш-олти марта учрашгани ва хат ёзишиб тургани учунгина эмас, йигитни қисман ёқтиргани учун ҳам унга қаршилиқ қилмади. У Нурбекнинг ўрта бичимдаги қорамғиз юзига, туташ қошига, ўйноқи кўзига, хиёл қалин лабига билдирмай разм солди.

«Сулувгина,— кўнглидан ўтказди Ширин,— овозиям бинойидай, Тошкентда ўқийди, яна ҳамманинг ҳавасини келтириб кийиниб юради!..— У юз-кўзини тўсган сочини авайлабгина орқага олди. Сўнг ўз фикридан ўзи ийиб: — Бир қўшиқ айтиб беринг,— деди сезилар-сезилмас эрқаланган оҳангда.

Артист дегани ялинтиришни, шу билан ўз баҳосини оширишни яхши кўради. Лекин Нурбек бундай қилмади.

— Овқатланайлик дўстим, кейин...— деди. У «дўстим» деган сўзни хуш кўрар ва кўп ишлатар эди.

Қиз кўнди. Йигит чарм халтадан нон, товуқ гўшти, тузланган бодринг, коньяк, шампан виноси ва иккита пиёла чиқариб, майсага қўйди.

— Шампан нима, узумнинг суви нима, фарқи йўқ,— деди,— ўзи бу аёллар ичимлиги. Аммо Тошкентда қизлар коньякни кўпроқ ёқтирадилар. Сиз кўнгилчоғликка шампан ичақолинг.

— Йўқ, йўқ, умримда татиб кўрмаганман, йўқ.

— Келинг энди, йўқ деманг.

— Йўқ, қўйинг, мен учунам ўзингиз ичақолинг.

— Татимайди-да, қизиғиям йўқ. Илтимос...

— Йўқ, ялинманг, ялинган одамни ёмон кўраман, ичмайман.

— Одамни хафа қилманг-да, Тошкентдан бу ерга фақат сизни деб келаман.

— Ота-онаданам азиз нарса борми дунёда?

— Ота-онадан азиз нарса йўқ, дўстим, аммо мен юрагим бунорганини айтяпман. Ичмасангиз ичманг, фақат шунча ялинганим қолди, одам бўлиб ҳеч кимга мунча зорланмаганман,— Нурбек сойга хафақол тикилганча жим қолди.

Ширин оғир сукутга ортиқ дош беролмади:

— Узингиз ичаверсангиз нима қилади, ахир,— деди ниҳоят.

— Нима, бир ўзим ичиб алкашманми? Кўнгилчоғликка ичамизми, деб ўйловдим-да, Ширин. Бу бир ўткинчи дунё, умр ҳам «ҳув» этиб ўтиб кетади, баъзан ўйнаб-кулишам керак-да, дўстим, менимча, озгина ичсангиз осмон ўйилиб тушиб кетмас, Ширин.

— Одамни мажбур қиялпсиз-да, Нурбек ака.

— Келинг, дўстим, лоақал бахтимиз учун ичайлик.

— Ичмайман, сиз хафа бўлманг.

— Ичинг-да энди, олинг, қўлим оғриб кетяпти. Ё бахтимизга қаршимисиз?

— Мейли... Фақат бир қул...тум...гина...

— Йўқ, дўстим, охиригача ичмасангиз бахтсиз бўламиз.

— Эй, худойим-эй, нима, шундоқ ирим борми?

— Бор, бу синалган ирим,— Нурбек ёлғонни «қилт» этмай йўндирди ва ҳатто бунга ўзи ҳам ишонди.

— Олинг, қўлим оғриб кетди, олинг.

Алҳол, қиз тиниқ кўзларини чирт юмиб ичди. Йигит газагига бодринг тутди.

— Аччиқ экан...— дея юзини буриштирди қиз бодрингни шошиб оғзига олиб бораркан.

— Биринчи марта шундоқ туюлади, Ширин, иккинчиси билинмайди, нон, гўштдан олинг, раҳмат сизга, гапимни ерда қолдирмадингиз, раҳмат.

¹ Қаламқош — сузғич.

Иштаҳалари очилди. Нурбек тагин пиёлаларга қуйди.

— Энди Сиз қадаҳ айтинг, дўстим.

— Айтмайманам, ичмайманам, бошим айланиб кетяпти.

— Агар мени гартак ҳурмат қилсангиз, ола-сиз,— йигит уни ўзидан бездирмаслик учун меҳр уйғо-тувчи бир оҳангда гапирди.

— Йўқ, ичсам ўлиб қоламан, юрагим ёниб кетяпти,— қизнинг кўзи сузилиб бормоқда эди,— қўйинг, қиста-манг.

— Мейли, ичманг, фақат қадаҳ айтинг.

Ширин пиёлани ноилож олди. Анчагача нима дейи-шини билмай ўтирди. Охири:

— Ҳа, майли, соғ бўлайлик,— деди.

— Гап исботи билан, Ширин.

— Сўзингизда тулинг, зўрламанг!

— Энди... шуни ичинг. Кейин зўрласам одаммасман.

— Жабр қилманг-да.

Нурбек бисотидаги бор сўз билан уни авради, узок авради.

Қиз ҳали одамлар бир-бирларини алдашлари, бир-бирларига тўхмат ва ёвузликлар қилишлари мумкинли-гини билмас эди.

Ичди.

— Яшанг, дўстим!— Нурбек қизара бошлаган кўзини унга тикиди,— ана, энди илтимосингизни қиламан,— у қаддини ростлаб, томоқ қирди, куйлади:

...Ойюзингни кўрганда,

Лабларингни сўрганда,

Нурбегинг қилур ханда,

Лаъли шаккарафшон қиз.

— Раҳмат,— Ширин унинг кўнглига озор бергиси келмади. Нурбекнинг ўринсиз илжайиб куйлаши унга ёқмади.— Фақат,— Ширин негадир қизарди,— фақат... Машрабинг қилур ханда, Лаъли шаккарафшон қиз,— деб тугатганингизда бўларди.

Нурбекнинг юзига қон тепди. У қиз Машрабни бил-майди, деб ўйлаган эди. Бироқ сир бермади:

— Мен сизни синамоқчи бўлувдим, Ширин. Шеърни тушунармикан, деб...

— Ҳечам тушунмайман,— деди қиз соддадиллик бил-лан,— адабиётга қизиқмайман. Ўзи бизнинг уйда китоб ўқийдиган одам йўқ. Фақат отам ҳар замон-ҳар замон-да газета-журнал варақлаган бўлади. Кейин қовоғини уйиб, «аравани қуруқ олиб қочишади!» деб қўяди. Энам бўлса мактаб кўрмаган. Мен зерикканимда бир-икки китоб ўқиганман, холос. Машрабнинг қўшиғини эшит-гандим...

— Кўриниб турибди,— йигит газаклаётган гапга чек қўйиш мақсадида тепаларида доира ясаётган итолғи-ларга қаради. Шириннинг сузик нигоҳи ҳовлиқма сойга оқди ва боши баттар айланди.

— Эней¹... аллатаҳсин бўлиб кетаяпман... Эней,— деди Ширин ҳолсиз бир тарзда.

Нурбек уни авайлабгина ўз оғушига олди ва сарғиш сочларини мулойимлик билан силаб, ўпа бошлади.

— Қўйинг!.. Қўйсангиз-чи!..— деди кўрқиб, зорла-ниб қиз, кейин... кейин ўзига бўйсунмайдиган аллақан-дай сирли, аллақандай тотли бир куч таъсирида — бутун вужуди енгиб бўлмас ширин истак билан ёниб, йигит-нинг қучоғига сингиб кетди...

— Энди мен бахтлиман!— деб шивирлади унинг қу-лоғига Нурбек,— армоним ушалди, минг йиллик армо-ним, миллион йиллик армоним!

Ширин кафтлари билан юз-кўзини бекитди. Нурбек сакраб тураркан, қулочини ёзиб қичқирди:

— Мен бахтлиман э-эй тоғлар! Э-ҳе-ҳей! Э-ҳе-ҳей!..

Тоғлар акс-садо берди:

— Э-ҳе-ҳе-й!..

— Мен сизни болалигимдан буён севаман, Ширин,— Нурбек тагин уни ўз оғушига олиб ўпди.

— Бўлди... мунча...

Икки ёш алланечук бир тотли чарчоқ қўйнида тубсиз осмонга тикилганча жим бўлиб қолишди. Қуёш мағриб-га юмалаган, қорли чўққилар узра увада-увада булут-лар дайдири, қуйида тошқин сой ғулдирир, қоронғи дара қандайдир хазин шовуллар, умри қисқа майсалар сирли чайқалар эди. Кутилмаганда Ширин:

— Нима қилиб қўйдим ўзи, нима?!— дея хўнграб йиғлаб юборди.

Шундагина бирдан Нурбекнинг вужудини қўрқув чул-ғади:

«Нима қилиб қўйдим ўзи?!— деди,— ҳали ўн саккиз-гаям тўлмаган-ку! Унинг ранг-рўйи мурданикидай бўзарди ва таҳлика ичиде қотиб қолди. Сўнг, алҳол ўзи-ни овутди,— ўзимни тиёлмадим... Аслида ким гулни узмайди?.. Мейли, мен узмадим, дей, бироқ бошқа узиб кетади-ку».

Нурбек «фалсафа»сидан унча қаноатланмади, бироқ қилмишидан ҳам унча пушаймон бўлмади. У Ширинни болалигидан ёқтириб келар ва уни эсласа кўнгли ёри-шиб кетар эди. Дунёда дилига туккан бир нарсадан... кейин Нурбекка Шириндай қувонч бағишлайдиган бош-қа малак йўқ эди ва шунинг учун ҳам: «Мен бахтлиман, э-эй, тоғлар!», деб қичқирдики, зеро, бунда унинг бо-лалик армони ушалгани мужассам эди. Нурбекнинг кўнглидаги туман секин-секин тарқай бошлади. Бироқ бунга зид тарзда Ширин ўқисиб-ўқисиб йиғламоқда эди:

— Энди, ота-энамнинг юзига қандоқ қарайман?!

— Кундуз куни чироқ қанча ёнсаям нафи бўлмаган-дай, энди, дўстим, қанча йиғласангизам фойдасиз,— деди Нурбек ўзини дадил тутишга уринаётганини сез-дирмаслик учун иложи борича хотиржам оҳангда,— йиғламанг,— у қизни бағрига босиб, ёш қуйилаётган юз-кўзидан ўпди,— йиғламанг. Ахир бундоқда билдириб қўясиз-ку. Кошки отангиз тек¹ одам бўлса!

Қизнинг дами ичига тушиб кетди. Онасига кўп озор беравергани учунми, у отасига меҳрсизроқ эди, ҳам ун-дан қўрқарди.

Шириннинг отаси «Москва» совхозида ишларди. Ҳам-ма уни «Эшим зўр» деб атарди. Новча, озгин, чўтир юз, илон кўз бу одам ҳақида турлича миш-миш юрар, баъ-зан унинг суюқоёқлиги тўғрисида ҳам гап кетарди...

Одамлар у билан ўйлаб муомала қилишади. Ҳатто ундан совхоз директори — Ҳикмат ҳам ҳайиқарди. Бир гал у Ҳикмат билан сену менга бориб қолди. Бошда Эшим зўр ён босди:

— Уртоқ дириктир, «Етти минг тўғрилла» дедингиз, қилмаган ишни қилдим, деб тўғриладим... Шундан мен-га икки юмалоғи қолса, осмон ўйилиб кетадими? Ҳар қалай, келишиб ишлаганимизга нима етсин, ўртоқ ди-риктир?

— Келишиб ишламаганда нима қилардинг?— Ҳик-матнинг ғазаби тошди. У кўзини чақчайтириб, муштини дўлайтириб бақирди,— бу ерда ким хўжайин?! Бўшат жойни, ариза ёз!

Эшим зўр уни инсофга чақирди, ҳалиги пулдан ҳам воз кечди. Ҳикмат: «Хўп кўрқмас экансан-а!», деб ўйлаб, тилига яна зўр берди:

¹ Эней — энажон-эй, вой-эй маъносига.

¹ Тек — жўн, вазмин (шева).

— Мени алдолмайсан, муттахам! Ёз!

— Бу тушингизни сувга айтинг! — Эшим зўр чекиниш фойдасизлигини сезиб ҳужумга ўтди, — тоғангизнинг ҳурматини қилиб, ўзимни тийиб тургандим. Қурбақани боссангиз варқ дейди, мен-ку одамман. Совхоз сизнинг шахсий мулкингизмас, давлатники, унутманг!

— Унутганда нима қилардинг?! — Ҳикмат Эшим зўр бўй келиш ўрнига ғазабга минаётганини ҳис этиб, сал ҳовуридан тушди. Лекин сир бергиси келмади, — лўтти-возлигини хотинингга қиласан, афирис!

Сабр косаси тўлган Эшим зўрнинг қони қайнаб кетди. От юзи пахтадай оқариб, кўзи олайди, бурун катаклари кенгайди. У ён чўнтагидан бир тахлам минг сўмлик чиқариб, Ҳикматга ўшқирди:

— Хотинни орага қўшма, даюс! Шу билан бир урсам, сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолади...

— Ундан каттаси билан сени урсам-чи?.. Ё ўзинг билган одамга шипшисам-чи? — Ҳикмат ўзини пинагини бузмагандай кўрсатса ҳам, овози бўшашиброқ чиқди. Шолғомдай юзию сабзини эслатувчи хиёл қийшиқ бурни, ёқасига ёпишган бақбақаси ва дўнг манглайига резарепа тер тошди. Кўкиштов кўзи алам билан ёниб, рақибга найзадек санчилди. Бироқ нигоҳининг бир четига: «Шу муттахам билан бекор жанжал чиқардим-да ўзи», деган ифода ҳам йўқ эмасди. Буни илганган Эшим зўр узил-кесил устунликка эришмоқчи бўлди:

— Ҳали совунимга кир ювмабсан, укам, — деди ижирғаниб таҳдид оҳангда, — сийлаганни сигир билмас, дегандай сени янги дириктир деб сийласам, билмадинг. Мен бу совхозда ўн беш йилдан бери бош буғалтирман, еттита дириктирни қўлимдан ўтказдим. Сенам шуларни бирисан, укам, шохинг йўқ, сениям тор тушовлаб, узун арқонлаб қўйганман... Худога шукр, Москвагача ошна-оғайнларим бор!

Бу гапларни Эшим зўр шунчалик ишонч билан айтдики, Ҳикмат ичидан зил кетди:

— Сен билан айтишиб ўтирганнинг ўзи аҳмоқ! — У зарда билан қўл силтади, — оларингни ол-да, қолганини тортмага солиб қўй. — «Тортмамга» дейишга унинг юраги дов бермади, — жин урсин! — Ҳикмат қип-қизариб, терга ботиб, бўғриқиб ташқарига чиқди...

Нурбек Ширинга: «Кошки, отангиз тек одам бўлса!» деганда, унинг шу одатларини назарда тутган эди.

Қуёш тоғнинг баланд ўрқачига ўрлади. Қиз билан йигит ювиниб йўлга чиқишди. Диллари хуфтон. Нурбек Шириннинг сир бериб қўйишидан кўрқмоқда.

— Совчи юбораман, — деди Нурбек дара ўртасига етишганда, — фақат сир берманг, Ширин.

Олдиларидан тиниқ сувли ариқ чиқди. Йигит эркин, қиз қийналиб сакраб ўтди.

Нурбекнинг овози ўртача эди. Буни ўзи сезмас, балки сезса ҳам тан олгиси келмас эди. «Ҳаммадан ўзиб кетаман ҳали!» деб юрар ва бунга ўзи ҳам ишонар эди. Ҳозир унинг мақсади — Ширинни овутиш ва руҳлантириш эди. Бунга дилини ёриб эришишни истади.

— Ширин, ҳар замонда одам кўнгли тусаб, ҳақ гапни айтса, баъзилар буни мақтанчоқликка йўядилар. Ҳасад балоси ёмон-да, дўстим. Биласиз, мен ичимдагина сақлолмайман, ростини айтаман, кўрасиз, Ширин, ҳали мен машҳур бўлиб кетаман. Ушанда биз Тошкентда данғиллама ҳовлида, худди матал лардагидай яшаймиз.

Нурбек ўз гапига ўзи ишониб, ютинди. Юз-кўзидаги ғам ўрнига қувонч қўнди.

— Кўрасиз, Ширин, — дея гапини давом қилди у, — сизга бутун дунёни кўрсатаман. У-ҳў, қандай гўзал юрт-

лар бор дунёда! Урмон, денгиз, океанлар-чи!..

Шириннинг кўнгли ийди, бир зум юзидаги ғам, кўрқув тарқади. Унга отаси истаган нарсани олиб берар, онаси унинг қўлини совуқ сувга урдирмас эди. Ширин ҳаммани меҳрибон, деб ўйлар эди, у Нурбекнинг гапига ишонса ҳам, табиатига зид оҳангда минғирлади:

— Ҳали мен институтда ўқимоқчидим... Ҳали. мен... — У гапини тугатмай, тугатолмай йиғлаб юборди.

— Улгурасиз, Ширин, — Нурбек ўнг қўлидаги саватни чап қўлига олди, — фақат йиғламанг, дўстим.

Сукут ичра юришди.

— Ширин, эртага мен Тошкентга қайтаман, — деди Нурбек.

— Нега?! — Ширин Нурбекнинг ҳарбий хизматни ўтагандан бери театр-рассомчилик институтида ўқиётганини била туриб, ўринсиз савол берганини кеч фаҳмлади ва, — ҳим, ҳа... — дея лабини тишлади.

— Хафа бўлманг, Ширин, келиб-кетиб тураман. — Менга бари бир.

Бир туп қари ёнғоқ тагига келишди. Яшил қоя. Оқбулоқ. Этакда Кўксой шағилламоқда.

«Қанча йил ўтсаям булар шу зайлда тураверади, — Ширин ич-ичидан ўртанди, — аммо биз-чи?! Бизни нималар кутяпти?! Ваъдасида турармикан?! — тагин унинг вужудини кўрқув чулғади. — Турмасачи? Турмаса... Ўзимни-ўзим ўлдираман! Йўқ, ўзи менга бундай ўйлар нега келяпти? Қаердан? Нега? Олдинда мени нима кутяпти?! Нималар?!»

У ўз тақдирини билиб олмоқчи бўлгандек, йигитга тик боқди ва ғамгини нигоҳга дуч келди.

«Йўқ, алдамайди, — Ширин ўзига-ўзи тасалли берди, — йўқ, алдамайди».

Бироқ у негадир ўз ўйларига ишонмас, ишонмас-у, Нурбекка тикилар; ҳамма нарсани билиб олмоқ учун тикиларди. Нурбекнинг эса чехрасидан бирор нарсани илғаб олиш мушкул эди. Унинг афт-ангоридаги ифодалар беқарор бўлиб, тез-тез ўзгариб турар, кўп ҳолларда ўйноқи кўзларию юзида тап тортмаслиги, оққўнгилиги акс этиб қоларди.

Йигит қизнинг сичков нигоҳидан кўзини олиб қочди.

— Бундоқ қараманг! — Нурбек унинг елкасидан қучиб, бағрига босди, — Шириним, Ширингинам!

Қизнинг кўнгли юмшаб, кипригига ёш қалқди.

— Хайр, Нурбек ака, — деди аста.

— Хайр, Ширин!

Нурбек ёлғиз қолди. Бирга кетса бўлмайди, кўрганлар гап қилишади. У ёнғоқ танасига суянди. Билинар-билинемас кеч кираётир. Ҳавонинг совугани сезилади. Сойнинг нариги томонида, қоя этагидаги мўъжаз ялангликда бир уюр от бир-бирига қараган ҳолда кавшанмоқда. Айримлари ётибди ҳам. Қоянинг одам чиқолмайдиган қалтис қирраларидан улоқлар тушиб келишаётир. Қоя панасидан чиққан тошли сўқмоқда эшак минган уч бола кўринди. Олдиларига улар ўт, ўтин ўнгарилган. Бу маъсум ва беғам болаларга кўзи тушиб, Нурбек қўлларини кўкрагига чалиштириб, «ух» тортиди.

«Шириндай сулув, тоза қиз борми дунёда? — кўнглидан ўтказди у, — уйлансам садоқатли хотин бўлади. Бироқ... бироқ ҳозир қўлингдан иш келсаям, орқан бўлмаса, тақир ерга тушган уруғдай кўкармай қоласан».

Нурбек эти увишганини, теграсини ним ҳарир туман чулғганини пайқади. Сойда тун қушлари билан қурбақалар «сайли» бошланди. У секин олдинга юрди. Хаёли чуваланмоқда эди: «Фақат уни олсамгина ниятимга етман...»

Нурбек жаннатдай ҳаётни тасаввур этди ва ихтиёрсиз бир йўсинда ўзи тўқиган қўшиқни хиргойи қилди:

¹ Матал — эртак маъносида.

**О, чўққилар,
Юксак чўққилар!
Менга умид,
Армон чўққилар!**

Усиқ ўтларни оралаган сўқмоқ торайди. Яна эсига Ширин тушди. Лабини тишлади. У билан хаёлан сўйлашди:

«Ширин,— деди ички бир ҳасрат билан,— сизни яхши кўраман. Аммо... Ширин...»

«Ҳали...мен...?!»

«Ахир, Ширин...!»

«Шунча мунофиқмисиз?»

«Энди, Ширин... Икковимизданам ўтди-да...»

«Мунофиқ!»

«Кечиринг мени, Ширин... Лекин буни тузатсак бўлади...»

«Тузатсак бўлади?!»

«Ҳа, бўлади, дўстим, врачлар бор...»

Нурбек сўқмоқ устида ётган тўнкага суриниб йиқилди. Кафтию юзи, тиззалари сидирилди. У эгнини қоқиб тураркан, сўкинди... «Мабода кўнса врачга нима бераман? Бор пулим Муборакда-ку. Отам берармикан? Бермайди, Қори Ишканбанинг ўзи! Бўлмаса пули ачиб ётибди. Ўзиям отам йигирма уч йилдан бери ферма мудириди. Ҳар замонда: «Бу дунёда уздабурон бўлмасанг, яшаш қийин, ўғлим» деб қўяди. Ўзи болаларгаям қўлини кўксига қўйиб салом беради, устидан эса эски-туски тушмайди. Пул топгандан кейин яшаш ҳам керак-да. Дунёга фақат қулдай ишлаш учун келадими киши? Эшак қанча ишласаям уни: «Ҳе, ҳаром ўл!» деб сўкишади. Отам кун бўйи фермадан чиқмайди, шунданми, ундан мол ҳиди аримайди, ювсаям, ювинсаям бари бир. Унинг одам бўлиб биз — болалари билан яйраб гаплашганини кўрмаганман. «Пичоғимиз мой устида бўлсин, ўқинглар, болаларим. Силарам бир ёғли жойни эгалланглар, елкамиз кун кўрсин, дўст-душманнинг олдида кўкрагимизни кўтариб юрайлик», дейишдан бошқани билмайди.

Ўзи отам бор жойда фақат пул, мол, амал ҳақида гап кетади. Эшим зўр билан ҳам борди-келдиси бор. Баъзан иккови юзта-юзта отиб, чақчақлашади. Бултур тасодифан уларнинг матчит олдида учрашиб қолишгани Нурбекнинг хаёлидан кечди.

«Қани Назар пишиқ¹, шу тобда қайсимиизнинг пулимиз кўп?», деб сўраган Эшим зўр.

«Аввал ўзинг кўрсат», деган отаси, Эшим зўр белбоғини ечиб уч минг чиқарган. Отаси бир чақасиз чўнтагини ағдарган... Иккови хо-холаб кулишган. Ҳар замонда отам: «Эшим зўр одамга дўст бўлмайди» деб қўяди. Лекин четдан қараганда икковининг орасидан қил ўтмайди. Отам ўзи зўр дипломат, душмани биланам оғизбурун ўпишади, аммо бир одати чатоқ — қаттиқ.

«Сув қаттиқ ерда туради, болаларим,— деб бизга насиҳат этади,— бир тийин топсаларинг икки тийин қилинглар... Тома-тома кўл бўлар деган гап бежиз чиқмаган...»

Қишлоқ уйкуга кетаётган пайтда Нурбек уйига келди. Ҳовли адоғидаги қўтон оғзига занжирланган ит ириллади. Қўйларнинг шатир-шутури эшитилди. Қўтон биқинидаги отхонадан Назар пишиқ чиқди. Симчироқ ёруғида унинг мисранг юзи ҳабашникидек қора кўринди, чап қўлидаги ўроқ ялтиради.

— Қаерда дайдиб юрибсан шу пайтгача?— деб сўради у ўғлига юзма-юз келгач.

— Тоғ айланиб келяпман, ота,— Нурбек унинг тикандек қадалган синчков назаридан кўзини олиб қочди.

¹ Назар пишиқ — эл уни шундай атайди.

— Айтиб қўяй, бола, ер тагида илон қимирласа биланам, қадамингни ўйлаб бос, бу ер сенга шаҳармас.

У довдираб қолди. Назар бишиқ ўроғини сузма халта осилган тутга санчиб, хонага йўналди. Нурбек гангиган бўйи ўз ҳужрасига кириб чўзилди ва саҳарда Тошкентга йўл олди. Бироқ ваъдасига кўра Оққояга келиб кетар ва ҳар келганда Ширин билан қоронғи дарада дардлашар эди... Тошкентга қайтгач эса, у шаҳарнинг сеҳрли таъсирида бу ҳаётни унутар, киндик қони томган қишлоғи ҳам унга аллақандай бегона ва ғариб туюлар, ҳатто ўзи баъзан: «Наҳот Оққояда туғилган бўлсам?...— деб ажабланар эди. Кейин:— Қудратли одамларга қишлоқ торлик қилади», деб ўзини овуларди.

У Муборак билан эртақдайин учрашувларга берилиб кетиб, Оққоядан оёғини узиб қўйди. Бундай онларда унга қишлоғи яна ҳам ночор кўринарди, фақат уни Ширин шуълалантириб турганга ўхшарди, у Ширинни кўмсарди, кўмсарди-ю, умид-армонларини эслаб ундан қутулиш йўлини изларди; акс ҳолда икки ўт орасида ёниб кетишини биларди.

Нурбек Оққояга борди. Ширин билан қари ёнғоқ тагида учрашди. Яшил қоя. Кўк булоқ. Этакда Кўксой шафилламоқда.

Улар сўзсиз, имосиз ўша қоронғи дара сўнггига, хилват масканга юрдилар. Пойларидида ғамгин шитирлаётган япроқлар, ёнғоқ шохларида ҳурпайиб турган ғурраклар, қияликларда беҳол чайқалаётган ёввойи писталар кўнгилларига мунг чўктирди. Фақат ҳали пишмаган қора, қизил, сариқ дўланаларгина уларга қайта кайфият берди.

Нурбек қора дўланазордан хом дўлана узиб, Ширинга кўрсатди:

— Кўз қорачиғингиз шу дўланага ўхшайди, Ширин,— деди ва унинг белидан кучиб ўпди,— қора дўланам, сулув дўланам, ширин дўланам!

Шириннинг қалби энтикди ва кўзини олиб қочди: — Туф-туф денг, кўзингиз тегади,— деди Ширин ҳазил аралаш ширин оҳангда.

Нурбек уни бағрига босиб, сочини силади. Қиз ийиб, эркаланди ва йигитнинг юзидан оҳиста-оҳиста ўпди.

Таниш булоққа энишди. Нонушта қилишди. Сойдан сув, майсалар ҳиди оқиб келмоқда. Қорлар билан қопланган олис юксакликда бўрон кўпган, бундан оппоқ тўзон вужудга келган эди. У кишига дунёда аллақандай устивор куч борлигини эслатаётганга ўхшайди. Пастда, кўк қоя тошлар орасида оқ эчкилар дам кўриниб, дам кўринмай қолади. Чўпон кўзга чалинмайди, унинг чийиллоқ овози энади:

Тоғдан қуён қочирдим,

Ияги йўқ,

Қизлар кўйлак кияди

Жияги йўқ.

Жияги йўқ жойига

Қўлим солсам,

Бақбақаси билқиллар,

Суяги йўқ.

— Тубдан ақл бўлмаса, турткан ақл камлик қиларкан,— деди Нурбек кимнидир ахтаргандай оппоқ тўзонга кўз югуртириб,— бу телбага ақл кирмади, кирмади-да. Мактабдаям ўқимади, уйланмадиям. Энди молнинг орқасидан юриб ўлиб кетади. Нақ полиздаги қўриқчига ўхшайди, пес. Бўйни ингичка, боши сапчадай чўзиқ, сочи сийрак, бурни сумақ, бунинг устига олақуз, телба.

— Баёв-бечорага ҳамма тегиनावераркан-да ўзи,— деди Ширин хафа бўлиб,— итфеъл кишидан қўрқиша-

ди. Нега шундай-а? Ахир у ўзини-ўзи эплаб юрибди-ку, бировга зиёни тегмаяпти.

— Энди бундоқ юргандан ўлган яхши,— Нурбек ўрнидан туриб, Шириннинг қўлидай тортиди,— юринг олчазорга, зиёни йўқ дейсиз-у, балки ўзимизни пойлаётгандир.

Ширин чўчиб, кўзгалди.

— Э, бу савдойига ким ишонарди дейсиз?— Нурбек Шириннинг унғайсиз ҳолатга тушганини кўриб, унга таскин берди.

Ширин индамади.

Сойнинг нариги томонидаги ёввойи олчазорда дунёни унутишди.

Қирғоқларини итбурунлар тўсган сойда чўмилишди.

Нурбек дилидагини тилига чиқаришга пайт пойламоқда эди. Лекин ундан олдин Ширин кўнглини ёриб қолди:

— Энди... Энди икковимизам бир-биримизга бутунлай боғланиб қолдик,— у сирли бир йўсинда синиқ жилмайди.

— Нечун?!— Нурбекнинг ранги бўздай оқарди.

Ширин унга ҳайрон тикилди:

«Нега талвасаланиб қолди?— дея кўнглидан кечирди у,— суюнганиданми, ё?!»— Ширин давом этишга қўрқди.

Нурбек унинг юзидаги (жуда синчиклаб қарагандагина билинадиган) майда-майда доғларни кўриб, музга айланди: «Ҳаммаси тугади!— деди ичида алам билан,— энди Муборак мени тириклай гўрга тикади! Униям гумони бор. Аттанг!»

Нурбек бошини чангаллаб «ух» тортиди. Шу зайлда анча тургач, юзи ёриша бошлади: «Пулинг бўлса, чангалда шўрва»,— Нурбек отаси тез-тез такрорлайдиган гапни миясидан ўтказди,— фақат Ширин кўнармикан? Кўнмайди... Кўнади... кўнмайди... Э, шаҳарда шунча юриб, шунга эпломмайсанми? Тагин актёрмиш-а? «Эвини қилган қил устида юради», дейишади.

Ширин Нурбекни бу аҳволда кўраркан, унинг кўнглини ғам-алам, ваҳима чулғади: «Тенгимасман...— Унинг кўзи ёшга тўлди,— у ҳадемай институтни тугатади. Мен-чи?...»

— Ширин,— деди ниҳоят Нурбек ғарибона оҳангда,— агар мен ўқишни тамомлаганимда, бундан жуда суюнардим. Сиз ақлли қизсиз, мени тўғри тушунарсиз, деб ўйлайман, дўстим, ҳозирча эрта... Духтур... духтурга...— у атайлаб энтикди ва атайлаб гапини тугатмади, гўё тугатишга мажболи етмади, оғир «ух» тортиди, жуда оғир... бунда унинг актёрлиги заррача сезилмади.

Ширин танг аҳволда қолди. Юзи қорайиб кетди. Сўнг, анчадан сўнг:

— Бунга юзим қандоқ чидайди?— деди бениҳоя мунгли овозда.

— Энди, дўстим бир эвини қиларсиз...— деди Нурбек қиёфага киришни унутиб беихтиёр.

Ширин бу жавобдан сергак тортиб, Нурбекка нафрат билан қаради. Нурбекнинг рангида ранг қолмади. Қўлга тушган мушукдай довдираб кўзини олиб қочди. Шунда Ширинга у илк бор тубан бўлиб кўринди.

— Мен... мен Сизни мунчалар, деб...— у гапини тугатолмай хўнграб йиғлаб юборди ва шартта орқасига бурилиб чопиб кетди. Энди, у ҳинд фильмидаги санамга тақлид қилмасдан, юраги ғам-аламга тўлиб чопиб кетмоқда эди.

— Ширин, дўстим, тўхтанг, мени кечиринг, оғзимдан чиқиб кетди, тўхтанг!— Нурбек унинг ортидан югурди. Қоя ортидан қирғиз башара қора отлиқ чиқди. Нурбек

беихтиёр тўхтади. Этакда, чучмомалар аро яланг оёқ болалар подачи¹ ўйнашмоқда. Улардан пастроқда тушовланган эшаклар ўтлаяпти. Отлиқ ҳеч нима сезмагандек Нурбекнинг ёнидан бепарво ўтди.

«Билдириб қўймаса гўргайди!— Нурбек ўз этини ўзи еди,— шу бугун эсон-омон ўтса бас, шаҳарда Тошкэнга кетаман, кейин пешонамдагини кўраман».

У «ҳамма ухлаганда қишлоққа энаман» деб ўйлаб бахмал ўт босган қоя-тошлар оралаб кетди.

Ширин эса йиғисини аранг босиб уйга келди, ҳеч кимга сездирмай, ўз ҳужрасига кирди ва оғзини олмагулли парёстиққа босиб, йиғлади, алам билан, афсуснадомат билан йиғлади.

Лекин синган ниҳолни тиклаб бўладими?

Ой ўтди. Нурбек қишлоққа қадам босмади. Шунга қарамай Ширин ундан ҳали умидини тўла узмаган, акс ҳолда ўзини осмоқчи эди ва бунинг учун пичанхонага аргимчоқ яшириб қўйган эди. У танг аҳволда қолганидан озди, сарғайди, аммо қорни сезилар-сезилмас чиқди, бунга у рўмоли билан боғлаб юришга мажбур бўлди.

Лекин ойна этак билан ёпиб бўладими? Волидаси — Саломат хола барибир пайқади. У ингичка юз, сарғиш соч, тўти бурун, озғин ҳам ювош аёл эди. Эрига муътелиги ва ундан қўрқиб яшашлиги кўк кўзининг итоаткорона боқишидан, елкасини қисиб, синиқ гапиришидан билиниб турарди.

Уйларида икковидан бошқа ҳеч ким йўқ пайтда, у қизининг хонасига кирди. Ширин ўйлай-ўйлай ўйининг тубига етмай ухлаб қолган эди. Она унинг қорнига, юзига теран синчковлик билан разм солди. Сўнг ток урган кимсадай «оҳ» дея ўтириб қолди. Ширин чўчиб уйғонди. Кўзи онасига тушиши билан унинг юраги орқасига тортиб, ранги қув ўчди. У сапчиб туриб, уни тўшакка ётқизди. Кейин нима қиларини билмай, гангив қолди, аъзойибадани эса қалт-қалт титрамоқда эди.

— Эна, энажон!— деди ниҳоят ва ўзи сезмаган ҳолда музга айланаётган волидасининг оёқ-қўлини уқалай бошлади.

Она аста-секин ўзига келди. Бироқ ҳамон афт-ангори қор тусида. Тор пешонасида йирик-йирик томчилар қотиб турибди.

— Сув... сув...!— дея ингради у.

— Эна, энажоним!..— Шириннинг юзига қон югурди. У дарҳол хитой қизлари тасвирланган чинни косада сув келтириб, онасига тутди. Она пича ичгач, тагин бўшашди.

— Эна, энажоним, ўзингизни тутинг,— Ширин косани дераза раҳига қўйиб, онасининг бошини силади — қўрқиб кетяпман, энажон.

— Қўрқмай ўл!— Саломат хола тутатиб кетди,— шарманда қилдинг! Ер ютсин сени! Ер ютсин!

— Майли, энажон, майли...

— Отинг ўчсин... отинг! Энди отанг икковимизиям сўяди!..

Она қизини жонидан ортиқ кўрар эди. Бироқ куйиб кетган эди.

— Мени куйдириб, кул қиладиган бўлдинг!— деб йиғлади она,— энди бошимизни қандоқ кўтариб юрамиз?!

Она-бола йиғлашди, узоқ йиғлашди. Алҳол Ширин волидасига ғам-ғуссага лим дилини ёрди.

Она қизининг юзига шапалоқ тортиди, яна қарғади, сўнг уни бағрига босиб, кўз ёш тўкди, аччиқ-аччиқ кўз ёш тўкди, сўнг:

— Аттанг болам, аттанг!— деди,— минг аттанг! Энди нима қиламиз, энди?!.

Она-бола тагин қайғу дарёсига фарқ бўлишди. Охири она қизига насиҳат этди:

¹ Подачи — чавгон (хоккей).

— Исфарага бориб ачамни кўриб келаман, деб отангдан рухсат ол. Кейин тўғри Тошканга, Нурбекнинг олдига бор. Алдашларига кўнма, дўқ-пўписасидан кўрқма, чида. Кейин отангга хат ёз.

— Кучукдай суйкалиб бораманми, эна?

— Иложсизмиз-да, болам.

— Бундан кўра мени ўлдиринг, эна. Майли, заҳар ичай, майли ўзимни осай, фақат мени унинг олдига ҳайдаманг, эна!

— Биламан, қийин, сенга қийин болам,— онанинг кўзига ёш тўлди.— Нетай, мен шўрпешона нетай?! Энди...— У бошқа иложим йўқ демоқчи эди, қизининг унамаслигини сезиб, сўнги гапини айтди,— Энам куйиб ўлмасин десанг, шундоқ қил, болам!

Ширин дунёда ўзи учун энг азиз инсонга индамай бош эгди. Кўзидан ёш сел бўлиб оқди.

Она соядай судралиб ўз хонасига ўтди, «бирор кори-қолга яраб қолар», деб тийинлаб йиғган беш юз сўм пулини яширин кўйган жойи — бўғчадан олиб келиб қизига берди.

— Шунча пулни нима қиламан, эна?

— Шаҳарда пулсиз юриб бўладими, болам?— У эридан эшитган гапни қизига айтди.

— Раҳмат, эна,— Ширин пулни ёстиғи тагига қўйди.

— Вой шўрим, кеч кириб қолибди-ку, овқатга уннай, ҳозир отанг бақириб келиб қолади, сен ўчоққа ўт ёқ.

— Хўп, эна.

Худди шу пайт от кишнади, сўнг дарвоза устма-уст қаттиқ тақиллади, сўнг гулдирганговуш эшитилди:

— Қайси гўрда юрибсан, лўли!

Саломат хола ўпкасини кўлтиқлаб, ташқарига отилди. Ширин бежо ураётган юрагини босиб олиш учун очиқ деразадан ёруғликка боқди. Ойботган чўққиси қирмизи тусга фарқ бўлган. Қон ранг қуёш чўкаётир. Қизғиш, сарғиш, кўкиш, қорамтир ранглардан ташкил топган атлас тоғлар сари бир оқ булут унсиз сузиб боряпти. Гўё у адашиб қолганга ўхшайди. Ҳув жар лабидаги култетада бир кўк эшак ағанамоқда. Кўшни боғда, чинор шохига боғлаб қўйилган кўк от сувлигини чайнаяпти. Тўрт туп қайрағоч тагидаги сўри бўм-бўш. Баъзан отаси бу ерда улфатлари билан чақ-чақлашади. Ҳозир куз. Ана, кўчани чангитиб пода қайтмоқда. Эртага у бу манзараларни кўрмайди, балки умрбод кўрмас... Яна унинг кўзидан юм-юм ёш оқди.

Шу зайлда анча турди, дарвозадан қўй-қўзилар маъраб кираётганда, онасига кўмаклашгани ҳовлига чиқди ва дарҳол ўчоққа қозон осиб, ўт ёқди, кейин сигир соғиб, қатиқ уйитди, кейин шом тўшалганда отасини ийдирди...

Тонгда ёмғир шаррос қўйди. Уни Исфарага акаси — Чиқмиш қўйиб қайтди.

Ширинга сирли тоғлар қўйнига жойлашган Исфара ёқар, кўкиш туман аро чулғаниб ётган қорли чўққилар унда аллақандай сирли туйғулар уйғотар эди. Анави афсонавий сой ҳам, тоғли қирғоқларда ўсиб ётган ёввойи дарахтлар ҳам, одамлар ҳам Ширинга қувонч ва таскин берар, қалби қаърида чўкиб ётган аллақандай ҳисларни жонлантирар эди. Фақат баъзан: «Тилини айтмаса, — деб қоларди, — ўзлари бизга ўхшайди. Рўзғор тутишлари ҳам, куй-қўшиқлари ҳам, урф-одатлари ҳам ўхшайди...»

Ширин уч кун ачасининг эрка қизи бўлди. Ачаси рангпар, озғин, новча, дилкаш кампир эди. Унинг кул ранг кўзи одамга доим мулоим боқарди. Шириннинг бу ердан ҳеч қаёққа кетгиси келмай қолди. Бироқ иложсиз эди. У:

— Ача, энамни соғиндим, — деб айтди, — кетаман.

— Тағин бир-икки кун меҳмон бўл, чироғим.

Ширин кўнмади. Кампир ноилож рози бўлди. Кенжа тоғаси уни Оққояга қўйиб келмоқчи бўлди. Ширин: «Йўқ, ўзим кетаман», деб унамади.

Ширин шомда Тошкентга етди. Нотаниш, улғу шаҳарни кўрувчиларда уйғонадиган ҳайрат, бегоналик, чўчув туйғулари уни қуршаб олди. Бироқ довдираб қолмади. Чунки гами бу туйғулардан зиёд эди. У Нурбекнинг қаерда яшашини билмас эди. Вокзалда қолди. Бу сершовқин, атир-упаю тер ҳидлари аралаш-қуралаш бўлиб кетган манзилда боши гангиб, у ёқдан, бу ёққа тентираб юрди, охири тинчроқ жой топди — чол-кампирнинг ёнига бориб ўтирди. Шунда ўзига-ўзининг ичи ачиб, йиғлади, унсиз йиғлади.

Тегирмон тошидек эзаётган ўйлар Ширинни мижжа қоктирмади. Бунинг устига оғзидан ароқ, тамаки, колбаса ҳидлари сасиб келаётган бир кимса шилқимлик қилиб, шўрликнинг ўтакасини ёрди. Яхши ҳам чол: «Сенда уят деган нарса борми ўзи?!» деб уни ҳайдаб юборди. Бу аснода бир милиционер етиб келди-да, мастнинг қўлини орқасига қайриб, қаергадир олиб кетди ва кўп ўтмай ўзи қайтиб келди.

— Қамаб қўйдим!— деди иршайиб Ширинга,— ўзидан кўрсин!— у Шириннинг ёнига ўтирди.

Ширин унинг ҳезалакнамо башарасига негадир чўчиб қараб, пича сурилди. Милиционернинг бит кўзи сариқ, лаби олдинга бўртиб чиққан, мўйлови оғзига оқиб тушган, қулоғи кичкина, елкаси билан бирлашиб кетган боши ўлжа пойлаётган кўрсичқондай олға эгилиб интилган, бўйни йўқ даражада эди. Ҳе йўқ, бе йўқ у безори-ларга кун бермаётгани, мартабаси ошишию хотинни ушлаб олгани ҳақида чайналди ва шу орада Ширинга яланиб қараб турди. Ширин «чурқ» этмади. Милиционер сукутдан ўзича хулоса чиқарди: «Қишлоқ қизиди, уяляпти, аммо бунақасини кўрмаганман, бир қошиқ сувга чайиб ичгудай сулув-а!»..

— Хотинни ҳайдадим,— деди у очкўзлик билан Ширинга тикиларкан,— энди мендай эрни топиб бўпти, энди минг тавбаси бир тийин... Аммо, синглим, ёлғизлик ёмон экан, сиздай эсли қиз учраса, уйланаманми, деб юрүвдим... Ўзи, адашмасам, сизниям бошингизда бир савдо борга ўхшайди, хафа кўринасиз, поезддан тушганингиздан бери кўзим сизда, балки, уйингиздан чиқиб кетгандирсиз... Яхшиси, меникига юринг, ҳамма нарса бор, ўзим топарман-тутармонман...

— Раҳмат, ака,— деёлди базўр Ширин ва унинг ранг-рўйида қон қолмади.

— Қўрқманг, синглим, мен яхши одамман,— у ўрнидан турди,— яна ёмонга йўлиқиб қолманг, деб ўйлаяман-да, юринг,— у Шириннинг кўлидан тортди. Қўрқиб ўпкаси тўлиб турган қиз хўнграб йиғлаб юборди. Тишини-тишига қўйиб ўтирган чолнинг эса қони қайнаб кетди:

— Сенга бу уст-бошни ким берган ўзи?!— деди унга ижирганиб қараб.

— Нега совет формасини ҳақорат этияпсиз?!— сержант «бир дўқ билан чолнинг попугини пасайтириб қўяман», деб ўйлаб ўшқирди. Шунда унинг тилла тишлари бежо ялтираб, оғзидан тупук сачради.

— Муттаҳам!— чол бўш келиш ўрнига дарғазаб бўлиб бақирди,— ҳозир энг катта хўжайинингга судраб олиб борайми!— чол сачраб турди.

Милиционер ич-ичидан зил кетди. Бироқ сир бергиси келмади:

— Оқ соқолингизни ҳурмат қиляпман-да,— деди аянчли бир аҳволда ва секин жўнаб қолди.

...Тун чекинаётганда Ширин чол-кампир билан хайрлашди.

— Эна қизим, энди зинҳор ёлғиз юрмагин,— деб ўгит қилиб қолди кампир.

Расмни Х. ЛУТФУЛЛАЕВ ишлаган.

— Хўп, момо.

Ширин театр-рассомчилик институтини қийналмай топди, эшик олдидаги гулзорда скамейкага ўтириб, Нурбекни кутди. Талабалар келишди... Кетишди... Уларнинг айримлари бир-бирига Ширинни кўрсатиб шивир-шивир ҳам қилишди. У ор-номусдан эзилиб, букчайиб ўтирган эди, энди бир сиқим бўлиб қолди ва ўзини қоралаб унсиз йиғлади: «Ҳамма айб ўзимда, бу кунимдан ўлганим яхши».

Ширин Исфарадан чиққандан бери туз тотмаган эди, унинг кўнгли айниб, кўз олди туманлашди, лекин у ички куч билан ўзини тутди. Шу пайт:

— Салом, синглим, — деб унинг олдига бўйчан, рангпар, маъсум бир қиз келди. Унинг овози билан юз-кўзидан бир тиниқ самимият мавж уриб турардики, бу мавж оқкўнги Шириннинг меҳрини йдирди.

— Салом, опа, — дея Ширин унга жовдираб боққанини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Узр, синглим, балки ёрдамим тегар... — У Шириннинг ғамли кўзига меҳр билан термилди.

Ширин қип-қизариб кетди, аммо айтолмади... Ахир, қайси юз билан «Нурбекни ахтариб келдим», деб айтади? У «Қиз болаям йигитни ахтариб юрадимми?» деб ўйламайдими?

— Тортинманг, синглим, — маъсум қиз Шириннинг кўлини кафтлари орасига олди.

Ширин иккиланиб қолди.

— Уялманг, синглим, уялманг, — далда берди қиз.

Ширин бу қизга бутунлай ром бўлиб қолди, шунданми алҳол айтди... Аммо ўзи ўтга айланди. Маъсум қиз «Мен ҳозир...» дея институтга чопиб кириб кетди ва у ёқдан анчадан сўнг чиқди:

— Қорасувда турарканлар, — деди қувноқ оҳангда, — «Весна» кўчасидаги қирқ еттинчи уйда, буни менга унинг Шукур деган дўсти айтди, — у қора чарм дипломатидан қоғоз, қалам олиб Қорасувга боришининг йўли-йўригини чизиб, Ширинга берди.

— Раҳмат, опажон! — Ширин ундан бениҳоя миннатдор бўлди.

Хайрлашдилар. Ширин ундан мунгли бир тарзда узоқлашаркан, лоақал унинг исмини билиб олмаганига ачинди.

У қуёш ботар чоғи Нурбек яшаётган ҳовлига етиб келди. Лекин чап қўлсиз ижарачи кампир «қурама» тилда:

— Отарга кетган, — деб унга совуқ жавоб қайтарди.

«Энди қаерда тунайман?» — Ширинни ваҳима босди.

— Хола, мен Нурбек аканинг синглиси бўламан, — деди йиғламсираб, — Оққоядан келдим, бу ерда танишим йўқ.

— Меҳмонхонага боргин, қизгина, — деди хотиржамлик билан кампир, — ўзи кейинги пайтда унинг сингиллариям кўпайиб кетди.

Муҳтожлик — инсон ор-номусига тажовуз қилади, иродасини букади, чора ахтартиради.

Ширин «Ўлдирсаям шу кампир ўлдирсин», деган фикрда унга ялинди:

— Бева-бечорага қўноқхонадан жой тегармиди, хола? — бир кезлари отасидан эшитган гапни такрорлади Ширин, — қолаверса, у ерга боришга юрагим бетламапти. Рози қиламан, хола.

Кампир Ширинга қараб ўйланиб қолди: «Юмшоқ табиатли кўринади. Бир қарашда меҳр уйғотади, жодугар! Кўзлари мунча ғамли?!»

— Ҳа, майли, кир, — деди у охири.

Ширин симчироқ ёритиб турган остонадан ичкарига қадам қўйиши билан мушукдай келадиган сариқ ит акиллаб унинг оёғига ёпишди. У қўрқиб, жирканиб, кампирнинг панасига ўтди.

— Мунча ўтаканг ёрилмаса? — деди кампир, — қўрқма, бу менинг дўстим, сенга эркалик қиляпти, — у кучукнинг бошини силади. Сўнг жўрттага дўқ-пўписа қилиб, уни ҳайдади, — пошёл, черт.

Ширин тамаки, олқинди, вино, атир-упа ва яна аллақандай ислар босган ним қоронғи даҳлизда ечиниб, хо-нага кирди: ўртада юмалоқ стол, атрофида олгита стул турибди. «Сув парилари» тасвирланган суратни ҳисобга олмаганда, деворлар яланғоч. Бурчакда жовон. Унда эскириб кетган қалин муқовали китоблар кўзга ташланади. «Сув парилари» тагида диван турибди. Устида бўйни оқ, ўсиқ жунли қора мушук ғужанак бўлиб ётибди.

Ширин бу ҳужжранинг ғариблигини ҳис этаркан, диван четига омонатгина ўтирди. Қат-қат йиллар ташвиши бесаранжом кампирнинг сезги қувватини чархлаган эди.

— Улар дунёда ортиқча нарсанинг нима кераги бор? — Кампир столдаги бўш шишани олиб, диван тагига юмалатди, — топган-тутганимни еб-ичаман. Зериксам мушугим ё кучугим билан ўйнайман. Кўнглим хушлаганда китоб ўқийман.

— Ми-и-ёв... — мушук тумшугини ялай-ялай Ширин сари силжиди. Кампирнинг гапи чала қолди. Ширин мушукдан жирканар ва қўрқар эди.

— Пишт!.. Пишт!.. — дея у ошиғич туриб, кампир томон ўтди.

— Э, э, жа ғалати экансан-у! — кампир ажабланган кўйи оғзини ланг очиб, ҳомуза тортди. Ора-сира қолган чўкир тишлари кўриниб кетди. Ширин ўзи билмаган ҳолда юзини буриб, кўзини юмди. Кампирнинг сариқ, салқи юзи билан кўк кўзига аянчли мунг ёйилди.

— Бир пайтлар менам сендай куйдирмажон эдим, — кампир кўк халати чўнтагидан сигарет олиб чекди, — худди туш кўраётгандайман-а? Ростданам сендай ёш, гўзал бўлганманми? — у қандайдир армон билан кўзларини юмди, бурнидан узук-юлуқ тутун чиқарди, — инсон умриям ғилдиракка ўхшаркан, қизгина. Аста-секин емирилиб бораркан. Мана, менам емирилиб та-мом бўляпман. Ҳа, майли, ҳаммани шу қисмат кутади-да, майли. Ўзим асли тошканликман, қизгина. Отам ўзбек, онам рус. Аммо мен она тарбиясини кўрганман. Отам бизни ташлаб кетган. Шунга мен онамнинг номига ўтганман. Она авлодим қайси бир замонида Тула деган жойдан бўтга келиб қолишган. Эсимда, бир марта Тула-га кўчиб кетганмиз. Аммо қайтиб келганмиз. Шунақа, қизгина, шунақа, энди сенам бизнинг шаҳардан кетолмай қолсан. — Кампир қолдиқ сигаретини кулдонга ташлади ва Ширинга синчков қараркан, миясига бир фикр келгандай, кўзини катта очди, — э, эсим қурсин! — дея хитоб қилди у, — нега чалғияпман? Бир замонлар сендай ёш эдим, демоқчийдим. Атрофимда йигитлар гирди-капалак бўлиб ўлишарди. Мен тентак танлай-танлай бир майпарастга йўлиқсам бўладими?

— Э-ней! — Ширин чўчиб, ўзини четга олди. Унинг оёғини мушук озорсизгина тимдалаб, ялаган эди.

— Пошел черт! — кампир кулиб, мушукни ҳайдади, — э, юракдан ҳам худо берган экан-да, ўзи. Қишлоқда яшаб жониворлардан қўрқасанми? Одамдан қўрқ. Одамнинг ичида оласи бор. Етмиш бирга чиқиб шунга келдим... Мени бир ўғлим бор. Ўзи яхши йигит. Хотини жодугар. Мени кўрарга кўзи йўқ. Мендан ўғлимни ажратиб қўйди, жувонмарг! Чолни бурноғи йил кўмдим. Чол ўлгур ароқ деса, ўзини тийиб туролмасди. Ичганда, жа меҳрибон бўлиб қоларди Ичмаганда феъли айниб, жанжал қилаверарди. Уша мени ичкиликка ўргатиб қўйди. Ҳа, энди барибир, бир оёғим гўрда. Энди афти-башарам авластига ўхшаб қолди. Энди мендан ҳамма безор. Қари одам дунёга сиғмай қоларкан, қизгина.

Кампир яна чекди. Кейин:

— Сен эрга тегишга ошиқма, қизгина,— деди ўнг елкасини қашиб,— эркак дегани хотин бошига битган бало! Илгари меҳр-оқибатли эди, худога ишонашарди. Энди... э... шу... отасини оғзига... Нега сафсата сотяпман ўзи? Яхшиси, қизалоқ, дўкондан «Гулоб» олиб келилик, кейин гапхона қиламиз, юр.

— Дўкон ёпилиб қолгандир, хола,— Ширин норози оҳангда минғирлади:

— Қоровулдан оламиз, тўнғиз кўпкур, қўшиб сотади-да.

Ширин ўн сўм берди.

Кампир хонани қулфлади. Ширин у кўрсатган хонага кириб, чироқ ёқди. Ғуж-ғуж сувараклар ҳар ёққа тум-тарақай қочди. Илгари Ширин бундай ҳашаротни кўрмаган эди. Бирпас кўнгли айниб, чўчиб турди-да, хонага кўз югуртирди: деворларга яланғоч аёлларнинг суратлари ёпиштирилган. Кираверишдаги бурчакда шифонер, тўрда — иккита курси, ўртасига журнал столи кўйилган. Устида Мопассаннинг «Азизим»и чангга беланиб ётибди. Пушти парда тутилган дераза раҳида «Весна-202» магнитофони билан кассеталар турибди. Йиғма каравотдаги кўрпа-тўшаклар ювинди рангида.

«Ўзи башанг кийиниб юрсаям, ёстиғига одам қараб бўлмайди,— деди Ширин куйиниб, анави ҳаёсиз суратларга бало борми? Уялмайдим, ҳеч бўлмаса уйига келиб кетувчи дўстларидан уялмайдим!»

Ширин нима қиларини билмай, остонада қотиб тураверди. Шунда ихтиёрсиз равишда адабиёт ўқитувчиси айтган гап эсига тушди:

«Бу дунёда ҳар ким ўз руҳига яқин киши билан тил топишади: оқил—оқил билан, қинғир—қинғир билан, ёвуз—ёвуз билан...»

Оғзи қулоғига етиб кампир келди. Жилмайганча Ширинни ўз ҳужрасига таклиф қилди. У: «Раҳмат», деб қўяқолди. Аслида қаттиқ оч қолган эди, андиша қилди ҳам мушукдан жирканди. Ўзи кейинги пайтда овқатни кам ейдиган, ўқийдиган, қайт қилиб тупирадиган одат чиқарган эди. Онаси — Саломат хола эса бунинг акси эди: бошқоронғи бўлганда иштаҳаси очилиб, этига сигмай кетарди.

Ширин деразани ланг очди. Хонани супуриб, ҳўл латтада артиб, тозалади. Нарсаларни тартибга солди. Кейин кир ювиб, ҳовлидаги дорга ёйди. Бу чоғда кампир ғамгин қўшиқ айтмоқда эди:

Забвеньё — печальный, обманчивый звук...

«Кампирнинг феълида бир ростгўйлик бор,— деди ичида Ширин,— бечора, аламидан ичадими дейман» — у кўрпа-тўшакка газета ёйиб, ечинмасдан ва чироқни ўчирмасдан ғужанак бўлиб ётди.

Алла-паллада кампир эшикни тақиллатди. Шириннинг кўнглига ҳеч нарса сигмаётгани ва вужудини кўрқув чулбаб олгани учун очмади.

Ғира-ширада эшик аввал секин шиқиллаб, кейин қаттиқ тақиллади. Ширин шошиб, чўчиб очди. Нурбек келди. Унинг ёнида икки жувон билан бир йигит ҳам бор эди. Нурбек остонада мунгайиб турган Ширинни кўрган заҳоти қоп-қорайиб кетди ва инграб юборди. Бироқ дарҳол ўз хатосини тушунди, сир бергиси келмай, чап кўкрагини чангаллади:

— О, оҳ!.. Юрагим!..

Ширин: «Нурбек ака!» — деб юборди. Уч ёш ҳам чўчиб кетишди ва дарҳол уни кўтариб бориб каравотга ётқизишди.

Нурбек бир неча сония тим-тирс ётди. Ичида: «Олдирмапти,— деди,— қочиб келипти... шарманда бўлдим!..»

У бир-бирига зид фикрлар қуршовида илон чаққан кишидек инграб, кўзини очди.

— Хайрият-эй! — деди унинг кўлини уқалаётган йигит. Жувонлар ҳам шу гапни такрорладилар.

Ширин совуқ терга ботганча ҳамон қотиб турарди.

— Бу... синглим — Ширин... — Нурбек «ўзига келгач», уни дўстларига таништирди, — булар... — у шериқларига сездирмай, Ширинга нохуш қаради, — Амрулла, Хосият, Улфат.

Совуқ нигоҳ таъсирида Ширин куз япроғидай титради. «Ўз оёғим билан бош уриб келганимдан кейин, шу-да!» деб кўнглидан ўтказди ва тағин баттар зил кетди.

— Синглингиз чиройли эканлар, — деди Улфат Ширинга дам ҳавас, дам рашк билан қараб.

— Жудаям! — Амрулла Ширинга суқ билан тикилди.

— Қани, энди, бир юмалаб, Шириндай ширин қиз бўлиб қолсам-а, — деди оқкўнглилик билан Хосият.

— Акаси-чи? — луқма ташлади Нурбек.

— Акасиям қолишмайди, — деди Улфат, — аммо нозик йигитларни жиним суймайди.

— Ҳо... ҳали шундоқми?

— Ҳазил-да, ака.

Шириннинг кўнгли хиёл ёришди. Уларга билдирмайгина бир-бир разм солди: Хосиятнинг сочи Улфатники каби елкасига ёйилиб тушган. У кўҳликкина кўринса ҳам ортиқча бўяниб олгани учун одамни ўзига жалб этавермайди. Уртача бичимдаги юзи катта оғзи билан қалин лабларига мос эмасдай. Фақат йирик-йирик кўзлари бу нуқсонларни ювиб кетган ҳам бахмалдай товланувчи чехрасига ўзгача зеб берган. Хосият кўп ҳолда эрга қараб гапиради. Кўз ифодаси ҳайратли тарзда тез ўзгаради: дам ноз-истигно, дам совуқ, дам хумор... белгилари ила алмашиниб туради. Аммо бу нигоҳ тағида қандайдир мунг, армон яшириниб ётганга ўхшайди.

Улфат қаримсиқ қиз. Ўзи лўли башара: қорачадан келган. Кўзи ўйноқи. Сўзлаётганда ясама киприклари пир-пир учаверади. Бўй-баста Хосиятникидан унча фарқ қилмайди: паканароқ, озгинлиги сезилмайди. У ўзига ортиқча безак берган. Оғзи тўла тилла тиш. Қулоғи билан бармоқларидаги олтин сирға, узуклар гўзаллик учунгина эмас, кўз-кўз қилиш учун ҳам тақилгандай туюлади. У кийинишда Хосиятга тақлид (ё аксинча бўлиши ҳам мумкин) этган: жуҳуд атлас қўйлак билан яшил туфлида ўзини хотиржам ҳис этмоқда.

Амрулла ўзини хоҳлаган қиёфага сола билади. Одамлар билан ўзига фойда тегишига қараб муомала қилади. Агар яқин қариндоши бўлса ҳам, унинг мавқеи бўлмаса, у билан алоқа қилмайди, агар ёт бўлса ҳам амали бўлса, у билан оғайни тутинади. Агар туғишгани бўлса ҳам, унинг бошига мусибат тушса, ундан ўзини олиб қочади. У Нурбек каби зеб билан кийинишни хуш кўради. Эгнидаги оқ кўйлак, қизил галстук, қора чарм куртка, кўнғир шим унинг ҳуснига-ҳусн қўшиб турибди. Бўйини улғусифат кўрсатиш учун товоми баланд туфли кийиб олган. Амрулланинг юзи оч сариққа мойил, юмалоқ. Сочини фақат «Зангори гумбаз» қаршисидаги сочтарошхонада — махсус устага тартибга келтирилади. Шунга сочи доим силлиқ туради. Амрулланинг киприклари сийрак, кўз остини ажинлар ишғол қилган.

— Хўш, энди «олтин сандиқ»ни очайлик, — Нурбек кафларини бир-бирига ишқаб, ўрнидан турди. Улар отарчилардан фарқли ўлароқ пулни кўп ҳолда Нурбекнинг ғалвасиз ҳужрасида бўлишга одатланишган.

Шириннинг нигоҳи Амрулладан Нурбекка кўчди. «Уялмайдим» деган сўз миясини пармалаб ўтди ва қизарди.

— Очайлик, — деди севиниб Амрулла.

— Қанча тушдийкин, ўзи? — йўлда пул чўғи чамаланган бўлса ҳам атайлаб сўради Улфат.

Амрулла: «Танобини тортиб қўяйми?» маъносида Нурбек билан кўз уриштирди. Унда кучли одамнинг кўнглини олиш учун кучсиз одамнинг кўнглини вайрон этиш одати бор эди. Нурбек нигоҳида «бопла!» деган ифода акс этди.

— Бу дунёда сиз ишонадиганлар топилиб қолар.

Улфат гап оҳангида «энди сени сафимизга қўшмай-миз», деган фикрни илғади ва юзидан қон қочди.

— Ҳозир санаб кўрамиз-да, Улфатхон, — Нурбек зимдан иш қиларди-ю, сиртига сув юқтирмасди, — ахир одам деганнинг феъли маълум. Ўзи тўйсаям, кўзи тўймайди. Балки, яшашнинг қизиғи ҳам шундадир. Ахир, одам дегани дунёда тўртта нарсага тўймас экан. Биринчиси — пулга, иккинчиси — мансабга, учинчиси — аёлга (аёл эса эркакка), тўртинчиси — ҳаётга тўймас экан, — у пул тўла доира филофини очди. Ҳаммасининг кўз косаси кенгайди. Нурбек Шириннинг таъқиб этаётганини ногоҳ сездию ўзида ўнғайсизлик ҳис этди.

— Ширин, ошхонага чиқиб чой қўйгин, — деди атайлаб сенсираб, синглиси эмаслигини сездирмаслик учун.

— Хўп, — у хонадан судралиб чиқди. Қорни қаттиқ очганидан кўзи тиниб, боши оғримоқда эди. Нурбек эшикни ичкаридан занжирлади. Ширин юмшоқкўнгли, инонувчи бўлганидан ҳар бир нарсани кўнглига олар, эзилар, бироқ буни бошқага сездирмас, сездирмас-у, ўзи ичида куяр эди. Ҳозир ҳам эшикни занжирлаганини сезиб эзилди. Тагин кўз ёшлари юзини ювди.

— Уч минг сўм экан! — бир пайт Нурбекнинг деразадан ўтган товуши ошхонада янгради.

— Тўйга фақат Арнасойга бориш керак экан!

— Биз учун ҳар гал янги жой бўлгани маъқул, дўстим, — эътироз билдирди Нурбек, — қайта борсанг, аввалгидай ҳурмат қилмайди. Одамларга қанча кам кўринсанг, шунча сирли туюласан. Аммо Амрулла, гапингизда жон бор. Ҳозир чўлдагилар дурустроқ яшади. Ерлари бор... Бўлмаса, пахтадан келган даромад гўрам бўлмайди, бўғолтир, директорлар наряд¹, рўйхат² қилиб еб қўйишади.

— Унчалик эмасдир.

— Хосият, ҳарҳолда Нурбек акамлар, қишлоқ ҳаётини сиздан кўра яхши биладилар, — Улфат бояги кўнгли хираликни ювиш учун Нурбекнинг фикрини қувватлади. Шу билан бирга унинг қишлоқлик эканлигига сездирмайгина ишора қилиб ўтди.

— Бунга шак келтириб бўлмайди, — Амрулла ҳам Нурбекнинг пинжига тикилди.

— Пул ёпиштиришларига қараб айтяпман-да, — деди бўшашиб Хосият.

— Пулни асосан казо-казолар қистирадилар, — деди Нурбек, — лекин, тўғри, чўлда деҳқон қаддини пича ростлаб олган. Чунки деҳқон чўлга: «Кенгроқ томорқа олсам, у-бу экиб, тирикчилигимни тикласам, ўғлимга, ё набирамга тўй қилиб берсам, келин туширсам», деган умидда боради-да ўзи.

— Балки... — Хосият бир қадар ён босди, — ҳар қалай, чўлга борувчиларда бурч... деган нарсалар ҳам бўлар.

— Гап-да...

— Қўйинглар, дўстлар, — Нурбек Амрулланинг га-

пини кесди, — у даврада бировга насиҳат қилиш, силлиқлик билан панд бериш ёхуд рад этиш йўли билан ҳам ўзини улуғлашга уста эди. — Ҳарҳолда Амрулла, Хосиятнинг гапида жон бор. Аммо одам дегани кўпинча ўз манфаатини ўйлайди.

«Ҳар ким бир нарсага ё бировга баҳо беришда ўзидан келиб чиқиб баҳо бермаса-да», дегиси келди Хосиятнинг. Лекин ботинмади.

Амрулла Нурбекни қувватлади:

— Менам шуни айтмоқчийдим-да, Нур ака: — Амрулланинг ўзидан кичик кимсани эркалаган оҳангга «Нур» ва «ака» дейиши жувонларга эриш туюлди. Айниқса Улфатнинг энсасини қотирди.

«Шамол шохни қаёққа қайирса, қайрилганидек, бу гўрсўхтаям Нурбек нима деса, шуни маъқуллайверади. Ҳе, ўл, лаганбардор! Яна Тошканлуғ эмиш-а!»

— Масалан, тўйга нимага бордик? — Нурбек баҳсни мақсадга бурди, — ўзимизни ўйлабми ё бировни?..

— Энди мақсад аниқ-ку, Нур ака.

— Масалан, нега лаёқатсиз киши ҳам кандидат наук бўлиб кетяпти?

— Маоши ошиши учун, албатта, — деди Улфат.

— Ҳали итнинг ҳуриши ё эшакнинг ҳанграши бўйичаям «илмий иш»лар қилишса ажабмас, — луқма ташлади Амрулла.

Кулишишди.

— Пахтанинг янги навларини яратамиз, деб қанча-қанча олимлар бош қотиришяпти.

— Балки улар одамнинг ҳам янги навларини яратишар, Амрулла.

Кулишишди.

— Оқибатда бурунги тарози босадиган пахта, ғозли пахта йўқолиб кетяпти. Менимча, бу кетишда, яъни, масалан, чатиштириш, дори-пори, гўр-ерда пахта заволга учраса ажабмас.

— Илгари фанда кашфиёт қилган кишигина олим...

— Э, жонга тегди шу гаплар! — Хосият аччиғланганнамо минғирлади. Амрулланинг гапи тили учиди қолди. Хосият давом этди, — улушимизни олайлик-да, кетайлик.

— Ҳа, тушунарли, каминаникига манфаат юзасидангина келганлар-а. Пақ¹ эсимдан чиқаёзипти. Марҳамат, бул юмушни холис одам — Амруллага топшираман.

Аслида Нурбек билан Амрулла тўйдаёқ улуш ҳақида яширинча бир битимга келиб қўйишган эди. Амрулла жувонларга икки юздан пул берди. Иккови ҳам «кам», дейишди.

— Бир кечада икки юз каммиш-а? — таққиромуз оҳангга тўнғиллади Амрулла. Инсофам керак-да, ахир.

— Озгина уялларинг! — Улфат ўт олди, — ҳалиям бизлар дириктир билан буғолтирлар ёпиштиришган эллик сўмликларни қай гўрга гумдон бўлганини суриштирмаямиз.

— Балки доирачи билан фикжакчилар олишгандир, — деди гезариб Амрулла, — ҳали... айтгандай, уларгаям чўзишимиз керак-а? Эҳ номардлар, нега ўзи биздан ажраб қолишди, а?

— Атайлаб-да... Бахтга қарши Шириннинг келиб қолганини қаранг-а?

— Бас, Улфат! — Амрулла жон-жаҳди билан ўшқирди, — қараб турсам, бизни муттаҳамга чиқариб қўймоқчисизлар! Яхшиликка ёмонлик экан-да, а?! Санлардақа ойимчалардан ўргилдим-э!

Ади-бади кўпайиб, жанжалга айланди. Охири Нурбекнинг муздай овози жаранглади:

— Нархларингни мунча ошираверманглар, дўстла-

¹ Наряд — қилмаган ишни қилди деб пул ёзиб олиш... Масалан, далага ўн тонна гўнг чиқарса, юз тонна гўнг чиқарди; ерга эллик тонна дори сеписла, икки юз тонна дори солинди; гўза бир марта чопиқдан чиқса, уч марта чопиқдан чиқди, деб пул ёзиб олиш...

² Рўйхат — йўқ одамларга сохта ҳужжат тўғрилаб, пул ёзиб олиш, яъни ўлик жонларга пул ёзиб олиш...

¹ Пақ — нақ маъносида.

рим. Сизлардан ёшроқ, уқувлироқ қизлар сон мингта. Кам эмиш-а?! Ахир, тўйга пул учун эмас, халққа хизмат қилиш учун борамиз-ку. Аҳил бўлайлик. Пул дегани қўлнинг кири. Асл мақсадимиз халқимизга, давлатимизга хизмат қилиш!

«Ёмон ўзгарди-я?!» — Ширин ғамгин тарзда хитоб этди.

— Нурбек акамлар тўғри айтдилар, — Амрулланинг ялтоқ овози эшитилди, — пул дегани қўлнинг кири.

«Соя, Нурбекнинг сояси! — деди ичида ижирғаниб Хосият, — мараз, ювинди! Овозиям сариқ чақага арзимайди. Яна ўзини катта артистдай тутиб юришига ўлайми? Аммо мураса қилмасангиз бўлмайди. Оти ўчсин шу тирикчиликнинг!»

— Мана бу латта-путталар сизларга, — деди Амрулла, — чопон-белбоғлар бизларга.

— О, анави хонатласми, Хоси, жоним, бир марта мурувват қил.

— Аврама, лўли.

«Бир-биридан қолишмайди?!» деб ўйлади Ширин. — Келинлар, энди нонушта қиламиз. Қиттай-қиттай ичсагам бўлади.

— О, Нур ака, боядан бери қаттайдийиз ўзи!

«Ялтоқланмай ўл, сўхтаси совуқ!» деди ичида Улфат. Бироқ тилида бунинг аксини айтди: — Ичмай қўяқолларинг, ароқ ўлгир овозларийиз бузади, — у юз-кўзига сохта меҳрибонлик ифодасини ёйди.

— Ҳа, энди, иштаҳа учун эллик-эллик отсак, жинам урмас. Қолаверса хонимлар, ҳар қандай ҳолдаям тилла тиллалигича қолади.

«Ўзингни осмонда чоғламай ўл, каламуш! — деди ичида Улфат, — кошки овозинг қарғаникидан фарқ қилса, ювинди!»

Улфатнинг нафратланганича бор эди. Амрулла бир ҳаваскор хонанданинг овозини ўғирлаб, «одам бўлиш»га шошаётган эди. Лекин саҳнада, жамоат орасида ўзини тутта биларди. Ким билан қаерда ё ким орқали «гаплашиш»ни ҳам уддаларди. Шунданми, сўнгги пайтларда айрим мукофотлар олди. Ойнажаҳонда ҳам кўриниб қолди.

— Ширин, ҳо Ширин, — деб қичқирди Нурбек, — чой бўлиб кетдингми ўзи, — унинг бир имоси билан Амрулла югуриб бориб, эшик занжирини кўтарди.

«Олқинди, — деб кўнглидан ўтказди Хосият, — бу иркти ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди. Нурбекдан зўрроқ оғайни топган куни унга хиёнат қилади. Ҳозирча пинжига кириверади. Ундан манфаатдор ҳам умидвор-да. Эрта-индин Нурбек Муборакка уйланади, мавқега эришади. Ҳозирдан пойдеворни мустаҳкамлаб бормаса, кейин пушаймон ейди.»

— Раҳмат, — Нурбек столга чойнак қўяётган Ширинга илжайди. Қизнинг чуқур ҳасрат акс этган чеҳраси бир қизарди-да, тагин аввалги ҳолига қайтди. Нурбек: «Кейин кўнглини оларман», деган хаёлда тўйдан келтирилган ноз-неъматларга — ширмой нон, қўй, товук гўштларию коньяк, ароқ, олма, анорларга ютиниб қаради.

— Қани, дўстим, мулла Амруллабек, оз-оздан қўйинг-да, олимчасига бир маъруза айтинг, — деди Нурбек ҳазил аралаш димоғдор оҳангда.

«Мишиқи! — деди ичида алам билан Амрулла, — синглизининг олдида ўзини кўрсатгиси келяпти. Каллам ишламайди. Нега ўттизга чиқмай уйландим-а? Бўлмаса бу қишлоққа йўл бўлсин эди? Муборга ўзим уйландим. Султоннинг салқитига-я?! Яна!.. Э, барибир эмасми? «Лўлининг эшагини сўғориб, пулини ол», дейишади. Иш битгунча-да. Кейин... Ҳа, майли, энди, фойдасиз.»

— Энди, окаси, ўзларидан ўтиб, биз бечора қайга борардик? — деди Амрулла ичида ҳеч нима юз бермагандай, пиёлаларга коньяк қуяркан.

«Ичингда илон ўйнасаям, сиртингда ипақдай эшила-сан-а, каламуш, — кўнглидан ўтказди Нурбек, — ўлганиннинг кунидан шундоқ дейсан. Сендақа айёрларнинг мингтасини сувга олиб бориб, сўғорма келаман.»

— Ҳа, ҳа, ўзийиз бир қадаҳ айта қолинг, — деди Улфат ўринсиз ноз-карашма билан.

Хаёли тўзғиган Нурбек нима дейишини билмай бирпас ўйланиб турди-да, кейин сохта йўғон овозда сўзлай кетди:

— Узим учун ичаман!

«Бўйининг узилиб ўлгур, худбин! — ичида ижирғанди Хосият, — сенга давр тегса борми, остонангниям тилладан қиласан.»

— Мен тирикман, — оний сукутдан сўнг давом этди Нурбек, — демак, мен учун офтоб, ҳаво, ер, сув бор, санъат бор, ноз-неъмату дўстлар бор. Мен йўқман, демак, мен учун ҳеч нарса йўқ, дунёнинг ўзи ҳам йўқ! Демак, мен ўзим учун ичаман!

Ичишди.

Фақат Ширин ичмади.

— Ичинг, синглим, ичақолинг, — Амрулла ҳам қизга, ҳам Нурбекка яхши кўриниш учун илтифот қилди.

— Йўқ, ичмайман, — Ширин лоладай қизарди.

— «Эҳ! — деб дардини ичига ютди Амрулла, — қани энди хотиним бўлмасаю шу фариштага уйлансам! Бунақа майин, камсуқум, гўзал қизни икки дунёдан ҳам топиб бўлмайди. Ҳаётда қандай бўлса, ўзини шундай тутаяпти. Узини яшириш, ўзидан ортиқча кўринишга уринмаяпти ҳам. Хотинимнинг акси. Хотиним минг пардоз-андоз қилсаям, таппига ўхшайди. Лекин қиз пайтида уям бинойидай эди. Бўлмаса уйланмасдим. Уйландиму айниди. Ўзи баъзи қизлар сулув бўлсаям эрга тегса, хунук бўлиб кетишади, баъзи қизлар хунук бўлсаям эрга тегса, очилиб кетишади. Бунинг сабаби нимадайкин-а? Менинг хотиним-ку айниди, бунинг давоси йўқ! Яна унинг ноз-карашмасига ўлайми? Феълига-ку итам чидамайди. Ичи тўла заҳар. Урсаман, сўксаман, аврасаман ўз айтганидан қолмайди. Нақ бошга битган бало. Бир жойга чиқмоқчи бўлсам, «Қатга?! Нега?!» деб минг марта сўрайди, рост айтсаман, алдасаман кўнмайди, қарғаб-шанғиллаб беради. Уйга қайтсам яна шу аҳвол: «Сассиқ қизларни машинангда айлантириб юрасан-а! — дейди оғзидан тупук сачратиб, — ўшалар билан қўшмозор бўл! «Жигули»нгни болта билан мажақлаб ташламасам, сочим итнинг думида битсин!» Э, ўзи дунёда энг ёмон нарса — хотиннинг тергаши экан! Энди ундан ўлиб қутулмасам, тирик қутулмайман. Ҳамма сиримни билади-да, мегажин. Қимир этсам дод-вой солиб, шарманда қилади. Сиримни билган одам душман-да, бегона мени қайдан билади? Илгари мочағар, қўл калталикдан жанжал чиқарарди: «Эркак деган рўзғорри бут қилиб қўяди-да!» деб шанғиллаб қулоқ-миямни ерди. Энди, шукр, рўзғор бут, аммо манжалақи барибир жанжал қилишини қўймапти, ҳайронман...»

«Ҳой-ҳой, болалар, жа оляпанлару, а? — офтоб ёйилганда кампир шовқин-сурон билан кириб келди. Амрулла қовоғи шишган, юзи салқиган кампирга ўқрайиб қаради. Кампир унга парво қилмай давом этди, — бош ўлгур нақ ари уяси дейсан, пахмел қилмасам дўзахга жўнайман. Мабодо палакат босиб ўлиб қолсам, христианчасига кўмларинг. Ҳозир эса қуйларинг, яқанданам чўзларинг.»

— Хўп, хўп, бабуля, — Нурбек битта уч сўмлик чўзди, — қани, Амрулла, Нина Ивановнага тўлдириб қуйинг-чи.

«Бу дунёда ким муттаҳам бўлса, ўшанинг ошиғи олчи, — деди ичида ғижиниб кампир — худогаям ишонмай қўйдим ўзи. Мана бу гўдаклар қаттан дарров каззобликни ўрганишди, а?»

— Қани, ҳамманг ўн сўмдан чўларинг, — деди Нина Ивановна аламини сиртига чиқариб-чиқармай, — устларингдан ёзиб юборсам борми, шўримга шўрва деяверларинг.

«Юлғич, гўрсўхта!» — Улфатнинг афт-ангори буришди.

Амурулла билан Хосиятнинг ҳам энсалари қотди. «Алвасти! — ичида сўкинди Нурбек, — тил тортмай ўлсанг қани, уй-жойинг менга қоларди!»

Кампирнинг истагини қондиришди.

— Қани энди ҳар куни шундай томиб турса, — илжайди у.

Кулишди.

Бироқ, кейин гап-гапга унча қовушмади. Тарқалишди. Нина Ивановна ҳам Чилонзорга Маша деган таниши-никига кетди.

Нурбек ҳовли эшигини қулфлаб қайтди. Ширин ёйилган кирларни олиб кирди. Уртага ноқулай жимлик чўкди. Иккови ҳам бир-бирига тик боқолмай, лом-мим деёлмай, ер чизиб ўтиришди. Ширин оғир сукунатга дош беролмади, кўйлак билан чойшабларни дазмоллашга киришди. Нурбек хонада у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Дерезага офтоб тушиб турса ҳам, ташқари совуқ эди. Нурбек шип-шийдам дарахтларга тикилганча алоҳад тўхтади. Ҳар гал оғир аҳволга тушганида, у қаримсиқ бир кимсага айланиб қолар, кўзидаги ўйноқи нурлар сўнар, юзидаги ажинлар бўрттар эди. Ҳозир ҳам дунёдан умидини узган кишидай, шалвираб қолди. Уни қандоқ қутулсам экан, деган ўй қийнамоқда эди. У хаёлан Ширинни дам сувга чўқтирар, дам поезд тагига ташлар, дам заҳар ичираб эди. Лекин қўлга тушиб қолиш даҳшати режаларини барбод этарди.

Ўйлай-ўйлай бир тўхтамага келди: «Яхши гапга илон инидан чиқади... Кейин... Кейин... Яхши! Ҳатто аъло! — У кўнглига бир нимани тугди. Сўнг тагин ўйланиб қолди ва оқибат юзи ёришди. — Ҳеч бўлмаса, иккинчи хотин қилиб оламан. Ҳарҳолда кўз очиб кўрганиман, хиёнат қилмайди. Хотин зоти бегона эркак билан бир бўлди-ми, кейин уни худо урди деявер. Шўрлик Ширин Муборакнинг касрига қоляпти-да. Аммо... аммо менам йигит бўлиб қиз кўришим керак эди-да... Бўлмаса «йигитман», деб бош кўтариб юрганимдан кўра ўлганим яхши эди... Ҳар қалай, зўрламадим... Хоҳиш улғу куч... Узи умримда ҳеч кимни Ширинчалик севмаганман, севолмасам керак, Ширин бошқа дунё — соф дунё. Лекин Муборагам ёмонмас, қўғирчоқдай... Муборак... Агар у сезиб қолса нима бўлади?! — Нурбекнинг юрагига гулғула тушди, аммо шу заҳоти ўзини босди. — Сизмайди, катта шаҳар — икки миллион кишининг ичида қандай сезади? Қолаверса, никоҳдан ўтмаганман, ким нима деёлади? Узи бўлса арз қилмайди, содда...»

Нурбек пиёлага коньяк қуйиб ичди. Сўнг ўзи сезмаган ҳолда хиргойи қилди:

**О, чўққилар,
Юксак чўққилар!
Менга умид,
Армон чўққилар...**

— Қандоқ топиб келдингиз-а, бу ерни, дўстим? — деб сўради у шартта қуйлашдан тўхтаб. Энди унинг юз-кўзига мардона руҳ ёйилган, нигоҳи Ширинга тик боқмоқда эди.

— Бир студент қиз айтди, жуда яхши қиз экан... У Шукур деган жўрангиздан билиб берди.

— Э, Шурикми, Шурик чилдирмакашми?

— Қайдам?

— Уша... Уша аблаҳ одамлардан қолган-қутган нонларни териб еб юрарди. Енимга олувдим. Энди одам бўлиб қолдим, гап бермайди. Кечаги кунлариниям унутиб юборди. Кўпчилик ёмон кўради. Мақтанчоқ, очкўз, дейди. Аммо ўзи бинойидай чилдирмакаш. Овозим бор. Мақтаб қўйсанг, чизган чизигингдан чиқмайди.

— Сизга шунақалар ёқадими?

— Ёқмайди.

— Ёқмасаям, бирга юрасизми?

— Деловой! да.

— Фақат шунинг учун бирга юрасизми?

— Ҳа.

— Шунинг ўзингиз тўғри деб ўйлайсизми?

Нурбек индамади, у: «Бу дунёда фақат тўғри гапириб яшаш қийин, — деб ўйлади, — фақат ёлғон гапириб ҳам яшаш қийин. Икковини ҳам ўз вақтида қўлласанг, ютасан. Шум одамлар ҳар қандай замонда йўлини топиб яшайверадилар. Улар олдиларидан чангалзор чиқса, қиялаб ўтадилар — доим тўғри юриш хавфлилигини яхши биладилар. Мана бу гўдак эса, — у Ширинга бир қараб қўйди, — фақат тўғрилиги учун ўлиб кетади. Узи аслида тоза, нотоза деган сўзлар ҳам нисбий, ҳатто бизни ювиб-тараётган сувнинг тозалигизам нисбий.

Э, шу мен нега бу ғалча билан тортишиб ўтирибман? Баъзан майдалашиб кетаман-да. Бундай қилишим ярамайди. «Яхши гап — жон озиғи» дейишади...»

— Ширин, дўстим, кўпдан буён на туришимда, на юришимда ҳаловат бор, — деди сиртига сув юқтирмай Нурбек, — фақат сизни ўйлайман. Уқушим қийинлашиб кетувди, сирткига айлангирдим. Шунга вақт топиб боролмадим, келганингиз яхши бўлди, — у сўзлари бир-бирига қовушмаганини ҳис этди.

«Вақт тополмаган одам отарга борадими?! — деди Ширин ич-ичидан титраб, — мизагур! Тагин «Келганингиз яхши бўлди!» дейди-я. Мени кўрганда косовдай қорайиб кетди-ку ўзи!..»

Ширин юрак-юрагидан қуйилиб келаётган лаънат тошларини унга ёғдирмоқчи бўлди. Аммо онасининг насихатини ўйлаб, ўзини тутди ва:

— Сиртки ўқиш янаям қийин эмасми? — деб сўради.

— Э, қайда?.. — Нурбек Шириннинг ранг-рўйи оқариб, овози титраб кетганини сезмаганга олди, — сиртки ўқиш ўқишми? Бир йилда бир-икки борасан, холос. Мулла жириг бўлса, очилмайдиган эшиклар очилиб кетаради, дўстим.

— Нимани десам ишонади деб ўйлайсизми?

— Сиз ҳали ҳаётни билмайсиз-да, Ширин, — деди бўшашиб Нурбек, — айниқса шаҳар ҳаётини... сизнинг турмуш ҳақидаги тасаввурингиз тиниқ ҳам жўн, аммо шунинг биланги, дўстим, ҳаёт сиз ўйлагандан кўра минг марта чигал, — у Шириннинг қаршисидаги курсига келиб чўкди.

— Сизнингча ҳаёт алдов билан пулдан иборатми?

Нурбек «алдов» сўзини «сан мени йўлдан оздирдинг» маъносида тушунса ҳам тушунмасликка олди ва гапни пулга қаратди:

— Ростини айтсам, дўстим, дунёда бирор нарса пулсиз битмайди. Узи инсон умри шунга тикилган. Масалан, одам эртадан кечгача ишлайди. Хўш, нимага ишлайди? Пулга. Агар унга маош бермаса, у бир кунам

1 Уддабурон.

2 Мизагур — риёкор маъносида.

ишламайди. Демак, инсон ўз умрини пулга сотади ёки бундай айтганда, у пулнинг қули. Пулсиз эса тирикчилик қилиб бўлмайди. Пул одамни ёш, сулув, шижоатли этади, пул одамни гўзал яшашга, фикрлашга, имкониятлар қидиришга ўргатади... Дунёдаги ҳамма уруш, жанжал, низолар, ҳамма бахт, қувончлар пул-туфайли келиб чиқади...

— Бу сизнинг қарашингиз. Менимча, пул... ҳалол ишлаб топганга нима етсин? Ишламасдан яшаш яшамми, бундайда бизнинг молдан фарқимиз қоладими? Сиз ҳамма нарсани ўз қаричингиз билан ўлчашга ўрганиб қолгансиз, сиз... сиз... — У «сиз каззобсиз», деб юборишдан ўзини зўрға тийди.

Иштонсизнинг чўпдан ҳадиғи бор, дегандай, Нурбек Шириннинг қизишганини ўзича тушуниб сергак тортди.

— Узр, дўстим, сизни нима деркин, деб шунчаки айтдим-қўйдим-да, — деди, — э, ҳа, эсим курсин, сизни бошлаб кўноқ этай... — У қизни усталлик билан чалғитиб, кўзғолди, — бозор қилиб қайтаман. Сиз ухлаб олинг, тун бўйи мижжа қоқмагансиз.

Нурбек кўчага чиққан заҳоти Муборакка кўнғироқ қилиб: «Эртага кечкурун соат еттида «Зарафшон»да учрашамиз», дея тайинлади. Кўнғироқ қилмасди-ю, унинг туйқусдан уйга кириб келишидан қўрқди. Сўнг Олой бозорига бориб, харид этди. Офтоб тафти қайтганда уйга келди. Эшикнинг шиқиллашидан Ширин чўчиб ўйғонди. У «қочиб кетганимни уйдагилар билса нима бўлади?» — дея ўйлай-ўйлай охири чарчаб ухлаб қолган эди.

— Қўлингиздан бир ош есам, Ширин! — у йўлда қизнинг феълидаги кескинлашув сабабини мулоҳаза этиб кўрган ва ўзини меҳрибон ҳам сирли қиёфада тутишни дилига тугиб қўйган эди. — Сизга жон деб кўмаклашардим-ку, кўзим юмилиб кетяпти.

— Майли, ухлаб олинг, — деди Ширин. Ҳамон унинг бошида бояги фикр ёрғучоқдек айланмоқда эди: — «Энди ота-онам эл ичида қандоқ бош кўтариб юради!»

Шомда палов тайёр бўлди. Ширин Нурбекни уйғотди. Нурбек тушида баланд тепага чиққанмиш. Чикса ҳамма-ёқ мовий эмиш. У қаддини ғоз тутиб, қулочини кериб, осмонга тикилганча ҳайқираётганмиш:

**О, чўққилар,
Юксак чўққилар!
Менга умид,
Армон чўққилар!**

Ногаҳон тепа ўртасидан дарз кетаётганмиш...

Шу пайт Нурбек сесканиб кўзини очди. Қошида Ширин хомуш бошини эгиб турибди.

Шундай туш кўргандан Нурбек хурсанд бўлди. Фақат тепанинг дарз кетиши кўнглига соя ташлаб тургандай эди. У «ҳар тўқисда бир нуқсон», деб ўзини овутиди. Нурбекка «тош эксанг кўкаради», деб ишонтириш мумкиндир. Бироқ «ниятингга етолмайсан» десанг, у ишонмас эди. Нурбек тушида ўша чўққини кўрар, унга чиқиш учун турли қиёфаларга кириб юрар эди.

Нурбек «Самарқанд» коньягини очди. Тилида Шириннинг келганига, дилида туш таъбирига ичди. «Кўнглингиздаги гардлар ювилиб кетади», дея қўярда-қўймай Ширинга ҳам ичирди.

Кичкина сопол лагандаги ош тугади. Шишадаги коньяк ҳам... Нурбек «Весна-202» магнитофонига туркча эстрада кассета қўяркан, «Зап пазанда экансиз-а!» — деб мақтади, — умримда мунча кўп ош емаганман».

Ширин мақтовни самимий деб билди, жилмайди ва:

— Нина холагаям қолдирдим, — деди қувонганини яширишга уриниб.

— Киссасига пул тушдими, жин ургур, бир неча кунгача қорасини кўрсатмайди, — Нурбек ширакайф эди. У бармоқларини қарсиллатиб ўйнаб, қўшиқни баландлатди:

**Кимлар келди,
Ҳаётимдан
Кимлар кечди!
Ҳеч бириси
Сенингчалик
Севилмади!
Кимлар келди,
Кимлар кечди...**

Ниҳоят ўзи ҳам «Шек»ка тушди. Шу тобда самимий эди — асл Нурбек эди.

Ғазаб-ғазаб, қайғу-қайғу, севинч-севинч, самимият-самимият туғдиради. Ширин ҳам коньяк билан ширин сўздан гулдай очилди. Унинг боши мусиқа оҳангига мос ширингина айланмоқда эди. Фақат баъзан хаёлида: «Одамни биров ёқтирсагина яшаши файзли бўларкан!» — деган сўзлар оний тезликда кечар эди, — дунёда энг ёмон нарса — яхши кўрган кишингни ёмон кўриб қолишинг, яна бир ёмон нарса — ҳақ бўлатуриб, ноҳақдан ситам кўришинг, учинчи ёмон нарса — алданишинг экан!..»

Нурбек Ширинни билмайман дейишига қарамай, қўярда-қўймай ўйинга тортди. Шу тобда кек нималигини билмайдиган, ишонувчан Ширин бахтли эди, гўё дунёда ўзику Нурбекгина яшарди.

Ширин Нурбекнинг ийган кўнгли ҳурмати бир-икки айланиб, жойига ўтирди. «Қани энди уй-жойинг бўлса, яхшигина рўзғор қилсанг! — деди ичида энтикиб, — энди энамгаям хат ёзиб юбораман. Хатимни кутяпти, энам шўрлик, интизорлик билан кутяпти!»

Нурбек узоқ ўйнади.

Сўнг мусиқа тинди.

Сўнг чироқ ўчди.

Саҳар пайти Ширин «Энажон!» дея чинқириб ўйғонди. Тушида унга бегона эркак ёпишганмиш. Яланғоч эмиш. Бу одамни қаердадир кўргандай эмиш-у, аммо танимасмиш. Дерзадан қочиб чиққанмиш, ойналар чил-чил синганмиш. Бироқ йўлини бояги кимса тўсганмиш. Энди у қандайдир одамсиёқ махлуққа айланганмишу ўроқсимон пичоқ билан ташланганмиш...

— А-а-а! Ким? Ким?! — Шириннинг чинқириғидан Нурбек чўчиб ўйғонди...

— Хайрият, тушим экан!.. — Ширин енгил тортгандай кўкрагига туф-туфлади.

— Хайрият-э! — деди Нурбек ҳам унга тақлидан. — Мен отангиз устимизга бостириб кирибдими, деб ўйлабман. Пақ ўтакам ёрилаёзди-я! У бу ёққа келганингизни биладимиз ўзи?

Ширин бу саволга узоқ сукут қилди, сўнг... кўз ёшлари билан жавоб берди...

Нурбек ваҳимали ўйлар ўпқонида қолди. Ширин ҳам...

Бора-бора қора сукунат тушга айланди. Улар офтоб тиги дерзадан ўтиб, кўзларига тушгандагина ўйғондилар. Ювиниб-тараниб, овқатланиб бўлганларига, қуёш қиблага қиялади. Нурбек «Институтга бориб келаман» деб ўйдан чиқди ва Россия кўчасида бир хонадонда ижарада яшовчи қишлоқдоши — Алиникига борди. У «Келинг, Оққоя ҳофизини», дея уни хуш кутиб олди.

— Шу кунларда ўзимдан розиман, — деди Али журнал сталининг икки ёнидаги қурсиларга ўтиришгач, — ишлаган сайин ишлагим келяпти. Ҳозир дунёда мену асарим яшаяпти. Ўзимни тангридай ҳис этяпман. Ишла-

ётганимда ҳар гал вужудимни муқаддас туйғулар қамраб олади. Соқол-мўйловимни чилпишгаям вақт тополмаяпман, йигирма соатлаб ишляяпман. Худбин дейсизми, нима дейсиз, билмадим, ким келса ҳам эшикни очмаяпман. Асарнинг руҳидан чиқиб кетсам, кейин ойлаб киролмайман. Кейин бўшашиб қариб қоламан. Ўзи мен бирдан қариб, бирдан яшариб, бирдан озиб, бирдан яна шу ҳолимга қайтиб тураман, — у ўзининг ўртача бичимдаги гавдасига ишора этди. — Ишломмасам ўзимдан жирканиб, асабийлашиб юраман. Ижодкор учун энг улуғ бахт, энг улуғ қувонч — меҳнат. Меҳнат азоби қанчалик кучли бўлса, роҳатиям шунчалик лаззатли бўлади. «Сўқмоқ»да буни тағинам теран ҳис этяпман.

«Мақтанчоқ, толтув¹, — деди ичида уни масхаралаб Нурбек, — йигирма соатлаб ишлаётганимда гўр бўл-япсанми? Ҳеч бўлмаса, товуқ катагидек ҳужранг йўқ. Шуям тирикчилик бўлдимми? Иш жойингда обрўйинг бўлганда уй олардинг-да. Талай йилдан бери ишлайсан, ахир. Ўргилдим сендақа чўнтаги чақага ёлчимас «буюк»дан. Номингам аввалгидек чиқмаяпти-ку. Қолаверса, «Хун», «Салжуқ», «Широқ», «Муққанна», «Тўмарис» каби асарларинг тасвирий санъат талабига жавоб беради, деб бўлмайди. Эл мақтаса мақтайверади-да. Пуч рассом, шоир, олим, ҳофизларниям кўкларга кўтаришяпти-ку. Чин қобилият замонлар элагидан ўтади.

— Мана, қаранг... — Али ўрнидан турди-да, ўткир кўзларини унга тикиб, ўнг қўли билан деворга илинган эскизни кўрсатди. Нурбекнинг хаёли бўлинди ва у эскизга ихтиёрсиз тикилиб қолди:

Учи-кири йўқ пахтазор. Эгатларда эгилган теримчилар кўринади. Пахтазорни кесиб бир сўқмоқ ўтган ва у олис тоғ бағридаги қабристонга кириб йўқолган. Бир неча киши тобут кўтариб кетишмоқда. Тобут олдида беш одам боряпти. Бири — ёш бола. Ҳамма кўк кийимда. Булутли осмоннинг олис бир чети ёришиб келяпти. Узоқда, пахтазорнинг шундоқ четида текис томили, лой сувоқли уйлар кўзга чалинади. Бир эшик оғзида оқ соч аёл тобут сари интилиб, фарёд урмоқда.

— Ҳаётни шундоқ бўямай кўчирибсиз-а! — деди беихтиёр Нурбек унинг серхол юзига маъноли қараб, — ҳаётда аксарият кўрмайдиган ҳаракат ва ранглари кўра оласиз-а? Сизнинг оддий кишилардан фарқингизам шунданми дейман? Фақат асарингиз ғамгин. Юракни эзиб юборади! Танқид тагида қолиб кетмасангиз, деб қўрқаман. Менимча, талантли одамнинг душмани кўп бўлади.

— Балки... Ким ёмонласа ўзи билади, мен буни ўзимга олмайман, ёмонлаган одамни ёмонламайман ҳам, ҳатто «Ит ҳуради, карвон ўтади», деб ҳам айтмайман. Индамайман, индашга қўлимам тегмайди, ўз йўлимда давом этаман, ишим кўп, ишим фикж-фикж, тонгдан шомгача тинмай ишлайман, ишлаб чарчамайман, қайтанга роҳат қиламан, одам ўз бахтини ўз ишидан топмаса, ҳеч ердан топмайди. Мен ҳар куни тунда ширин-ширин нарсаларни ўйлаб уйқуга кетаман, ҳар тонгда эса «бугун кўп яхши ишлар қиламан!» деб кўзимни очаман. Шунданми, ўзимни бардам сезаман, руҳим энгил тортади... Мен ўзимга кечаю кундуз тинчлик бермайдиган нарсани ёзаман. Ўлик асарларнинг кимга кераги бор? Рост, мен шўҳратпарастман. Лекин пўкак танқидчилар учун расм чизмайман. Аслида чизмасликни тасаввур ҳам қилолмайман. Чизишдан тўхтадимми, демак, ҳеч кимга нафим тегмайди: демак, мен ўликман; демак, менга яшашнинг қизиғи йўқ. Чизиш —

мен учун ҳаёт, ҳаётнинг ўзи. Табиат рассомга ўлмас бахт берган: у оний ҳолатни абадий қолдиради.

— Тўғри, Али ака!

— Мана бу паҳлавонимизни танирмикансиз? — Али деворга суяб қўйилган тўрт бурчак шаклли улкан нарсадан оқ сурпни сидириб туширди:

Мовий тоғлар. Тиғлари туманга ботган чўққиларда оқ бўрон қўпмоқда. Қоронғи дарадан қимиз ранг сой пишқариб чиқиб келяпти. Юксак доводна оқ отли одам этакдаги сўлим водий оша олисга қараб турибди. Унинг юз-кўзида довулдек қудрат акс этмоқда. Унг қўлида қилич ялтираяпти.

— Танимадим, — деди ниҳоят Нурбек тасвирга ҳайрат билан боқиб, — менимча, ҳаётда бундай улкан одам йўқ. Қаранг, бўйни ўғирдай йўғон-а! Елка, кўкрак, билак мушаклари ғайритабиий равишда кўйлагини ёриб чиқиб турибди.

— Қадим, жуда қадим замонда шундай одам бўлган, қишлоқдош.

— Қайдам?

— Достонларни ўқиганмисиз?

— Ўқиганман, эшитганман. Эсингиздами, қиш кунларида, бахши дўмбирасини чертиб, айтгучи эди, биз бўлсак, сандал атрофида ўтириб эшитардик.

— Эсимда. Энди бўлса, сандалам йўқ, бахшиям йўқ, бўлсаям бармоқ билан санарлигина, телевизор кўпайиб кетди-да, қишлоқдош. Аммо достонлар бор, вақти-вақти билан ўқиб турсак бўлади уларни.

— Вақт йўқ-да, Али ака, ҳаёт тезлашиб кетди, чопачоп билан кунлар ўтиб кетяпти.

— Юракда муҳаббат бўлса, вақт топилади, қишлоқдош... Балки, энди, кимни тасвирлаганимни фаҳмлагандирсиз?

— Фаҳмладим ўзимча. Олпомишми дейман?

— Топдингиз, Олпомиш бу. Фақат ҳали бу эскиз устида кўп тер тўкишимга тўғри келади. Ўзи бу асарнинг туғилишига Манас сабабчи бўлди. Бултур Қирғизистонга томоша қилиб келгани борувдим. Ушанда Фрунзе шаҳрида Манаснинг улкан ҳайкалини кўриб қолдим. Меҳрдан туғилган бу ҳайкал менинг ифтихор туйғуларимни уйғотди. «Агар ҳайкалтарош бўлганимда, Тошкентда Олпомишнинг улкан ҳайкалини тиклардим», — деб ўйладим ўшанда.

— Али ака, бу ниятингиз аста-секин амалга ошса ажабмас, — деди лоқайдлик билан Нурбек ва шимининг кичик чўнтагидаги тилла занжирли соатига қаради.

— Ошиши мумкин, қишлоқдош. Беруний, Навоий, Улуғбекларимизнинг номларини ҳам абадийлаштиряпмиз-ку. Широқ, Спитамен, Тўмарис, Муқанналаримизга ўхшаш қаҳрамонларимизни ҳам унутиб қўймасмиз, албатта. Умуман, биз миллий ифтихор туйғуларини улуғ рус халқидан ўргансак, ютамиз деб ўйлайман.

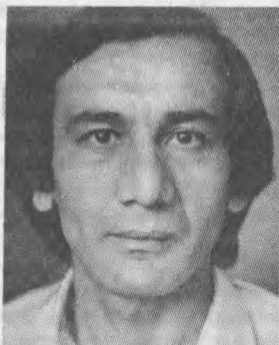
— Тўғри айтасиз, — Нурбек гап чўзилиб кетётганини кўриб, муросага келди ва мақсадга кўчди. «Асарашон»га таклиф этгани келувдим. Маъсуда билан бирга борсангиз, жуфт-жуфт ўтирардик.

нде сэм
ўт нуну
ёсқун
эи тини

Давоми журналнинг келгуси сонида.

¹ Толтув — калтафаҳм маъносиди.

Абдумажид Азим

* * *

Шеърият,
умримни сенга берайин,
Кўнгилли аскардай жангга кирайин.
Оловли бу майдон,
ёнмоғим керак,
Ҳамқору ҳамдамим кўксимда юрак.
Ҳақ дея ёнганлар кирар бу жангга,
Халқ дея юрганлар қилар бунда жаҳд.
Шон-шухрат ахтариб келмадим, бунда
Бир жангки, фидолик,

адоликдир Бахт!
Буғдойни сомондан ажратиб олдим,
Яхшини ёмондан ажратиб олдим.
Навоий, Машрабни кўнглимга
солдим,
Кўнглимга солдим ҳаққа йўл олдим!
Умримнинг тонглари
кокилин тараб,
Дунёнинг ғамлари
бошимга нураб,
Оппоқ кечаларни кўзимга қориб
Келдим,
сўзларимда тилларим оғриб!
Келдим руҳимдаги довлонлар оша,
Қалбимнинг товони урилиб тоша.
Ҳақ сўзга ташнаком бир юртни ўйлаб,
Гап айтсам,

самимий,
юрақдан бўйлаб.
Сўзимда собиту имоним бутун,
Жангларга кираман қўрқмасдан
бугун!

Ҳақиқат

Чинқирар юрагинг тунлар асабий,
Қиёфанг киргандир қумнинг тусига.
Фаластинлик гўдак фарёди каби
Қувғинди юрасан Замин юзида,
Мен сени топаман, ҳақиқат.

Разолат ўқидан юлдузинг сўниб,
Мозоринг чўкмоқда олис тупроқда.
Сағир қиз сингари хўрликка кўниб
Кўз ёшлар тўкасан тунлар овлоқда.
Мен сени топаман, ҳақиқат.

Чўян бинодаги темир ғаладон
Тунлар кўкрагиндан босар хотиржам,
Юзтубан ётурсан бунда чалажон,
Дўсту ғанимларни ўйлаб ҳозир ҳам!
Мен сени топаман, ҳақиқат.

Олам ранглирига тўймади кўзим,
Лабларим армонли пичирлар секин.
Ҳақиқат эгилар, синмагай лекин,
Шунчаки бир гапми боболар сўзи?
Мен сени топаман, ҳақиқат?

Агар сен бор бўлсанг ердами, кўкда
Ёки борса келмас бирон овлоқда.
Қуёш ётар жойи — алвон уфқда,
Оёқ куяр саҳро ё ёнар тоғда,
Мен сени топаман, ҳақиқат!

Бадмаст

Сўзлар айтиб ишқ, май ҳақида
Оҳ урасан, ақлингдан оза.
Тўнтарилган коса тагидан
Чиқаверар тагин нимкоса.

Нимкосани симирсанг, такрор
Узга коса бўлур намоён.
Халқим айтиб юрмаган бекор,
Бу нақлни минг йилдан буён.

Халқ оғзидан тушмас ақида,
Хайём уни этолмади фош.
Ётибдилар коса тагида
Не бир Алплар кўтаролмай бош.

* * *

Қалбим, сендан туйғун, сендан бокира йўқми!
Қийноқларга ташлар сени хотира ҳукми.

Хаёлларим шамолларнинг кезар қатида,
Иситаман юрагимни ойнанинг тафтида.

Мени ғафлат уйқусига ғарқ этар тушлар,
Яшил-яшил боғларимни тарк этар қушлар.

Зил туманли Дунёлардан ошарман олис,
Таъналару шиквалардан яшарман холис.

Юрагимнинг гулзорларин гуллари турфа,
Шодликлару азобларим, ишончу шубҳа.

Садриддин Салимов

Эски Бухоро халқ қўшиғи

Мени яхши кўрганлигини
Жоду кўзи ошкора этди.
Тушларига кирганлигимни
Ариқчада оққан сув айтди.

Не истаса, мен бўлдим рози,
Ҳамма эзур сабримга қойил.
Бўса бермас қўшнимнинг қизи,
Гарчи лаби бўсага мойил.

Ажралиб мен эсу ҳушимдан
Узоқларга олиб қочаман.
Ҳар кеч такрор этиб, тушимда
Ишқ сиррини унга очаман.

Тушларимга киради ҳар кеч,
Озод этиб мени қайғудан.
Не этарлар, дўстлар, айтинг, ҳеч
Уйғонмаслик учун уйқудан?!

«Севаман, севаман!»
Лабларингдан шу калом
Худди қушдай қанот қоқиб
Учиб келди мен томон.

Киритаман кўз йўлидан
Титраб, ютиб нафасим.
Бу қуш учун макон энди
Кўкрагимнинг қафаси.

* * *

Дилбар, уйинг остонаси
Баланд экан. Билдик. Бас.
Ошиқларнинг қадамлари
Остонангга етолмас.

Қадамларим етолмасу
Сўнмас аммо хоҳишим.
Остонангдан ўтар фақат
Сурбет қадам товушим.

* * *

Сени дилим, деб атаганлар,
Сени, дилим, ташлаб кетдилар.
Дилсиз яшаб бўларми ахир?
Сенсиз улар яшаб кетдилар.

Сени жоним, деб атаганлар,
Сени, жоним, ташлаб кетдилар.
Жонсиз яшаб бўларми ахир?
Сенсиз улар яшаб кетдилар.

«Сен — имоним!» деб юрганлар ҳам
Имонини ташлаб кетдилар.
Имонсиз оҳ, яшаб бўларми?
Сенсиз улар яшаб кетдилар.

Мен ҳамиша сен билан дилбар,
Сенсиз яшаб билмайман ҳаргиз!
Кун кўрмоқда бир вужуд билан
Улар Дилсиз,
Жонсиз,
Имонсиз!

* * *

Гумбазлар бир-бирига туташ,
Пештоқидан ажралмас «жим», «син».
Жар солади Қувноқ Сураткаш:
«Ким Афанди бўлмоқчи, келсин!»

Яширолмай эркак, хотин-қиз
Афандига дўниш ҳиссини,
Эшакчага минар. У — ожиз.
Ожиз кутар Афандисини.

Сира тинмай қувноқ сураткаш
Расм солар — фойда ҳар нафас.
Ҳанги эса этади хониш:
«Ҳар хар минган Афанди бўлмас!»

Ҳайрат ичра Мағоқу Тоқлар,
Ки сайёҳлар кимларга ўхшар?
Қолиб Одам, Эҳром, Равоқлар,
Эшак билан суратга тушар?!

Гулноза
Эрназарова

Жаҳон

«Қайт!» — дегин, ҳайқир. Оёқлари остига ўзингни ташла, тавалло қил, йиғла. Шунда у қайтади. Ахир у сенинг шу сўзингга зор-ку. У сени деб яшайди. Агар индамасанг у кетади. Қайтмас бўлиб кетади. «Қайт!» — дегин, ўтин.

Шу сўз келиб бўғзига тикилди. Айтай деди, айтолмади. Лаблари титради. Қароқларида бир алам, бир хўрлик акс этди, бироқ дилидагини айтолмади у. Кетди. Кетганида ҳам ёлғиз кетмади, жону жаҳонини олиб кетди. Унинг суратигина қолди. Суратки, ҳеч бир мусаввир чиза олмайдиган. Суратки, кетгувчининг дилига тоабат муҳрланган... Жаҳон деган исмигина қолди унинг.

Энгашиб у тўққизинчи қаватдан қуйига қаради. Зафарнинг боши ҳам. Унинг кетиб бораётганини кўриб турса-да, ҳеч ишонгиси келмасди. Вужуди олов бўлиб ёна бошлади. Боши шишиб бораётгандек туюлди.

— Ё худо! — дея пичирлади у, сўнг бошини сиқиб ушлади. Ва аниқ-тиниқ эшитдики, томирлари-

ЖАҲОННИНГ
ТЎҚҚИЗИНЧИ
ҚАВАТДА

Ҳикоялар

да қон шувиллаб оқарди. Нафақат оқар, балки қайнаб борарди. Шу чоғ аллаким ҳамдардлик билдиргандек астагина кифтидан қучди. — И-е, Зафар шу ерда экан-да, демак, кетган бошқа, галлюцинация шекилли, — ўзини ўзи овутиди у ва ортига ўгирилди. Угирилдию ўзини кўрди. Ҳеч вақога тушунмади. Унинг на кетганини ва на қолганини билди. Аҳволига ўзининг кулгиси қистади. Бироқ кулмоққа-да ҳоли етмади. Лаблари титради. Алам ва хўрлик дилини ўртаб юборди. Сочларини юлиб «дод» солиб юрагидагини тўккиси келди. Шу уятни кўтариб ўн йил юрди у. Ун йил бадалида юрагидаги захри-заққумга айланди. Унинг кетганига шунча вақт ишонмаган... бугун ишонди. Ун йиллик захрини бугун сочди, бир буюк армонга қўшиб...

Анор доналари сочилиб кетди. Равшан унга жовдираб қаради.

— Бўлди, ҳаммасиям жонимга тегди. — Жаҳон шашт билан ўридан турди. — Сендан ҳам тўйдим, мана бундоқ! — У қўл учида бўғзини «кесиб» кўрсатди. Тагин нечундир унга раҳмиям келди. «Рост-да, бунда нима айб, мажнун бўлса, бир умр сенга сифиниб яшаса гуноҳқорми?» Уни қоралашга асос топа олмади. Кўнглини кўтармоқчиди — Мен... — у Равшанга яқинроқ борди. — Мен сени тушунаман, тўғриси, тушунишга ҳаракат қилман, лекин худо ҳаққи, сира ақлим етмайди: мени бошингга урасанми?!

Равшан унинг мақсадини тушунмади. Оёқларига титроқ кирди. Хаёлига «Тузоқ» деган ўй келди. У ҳозир бу алвастининг на тузоғи ва на қаҳру ғазабига тайёр сезди ўзини. Шу боис анор донасини кўлига олди-да, эзиб ўйнай бошлади. Томоғига нимадир тикилди. Лаблари қуруқшади. Йўталди. Кейин балғамни қаерга туфлашини билмай эсанкиради. Ҳеч иложи топилмагач

Гулноза ЭРНАЗАРОВА. Қарши шаҳрида 1969 йили туғилган. ТошДуinning Ўзбек филологияси факультети III курс талабаси. Ёш ёзувчилар республика семинар-кенгаши қатнашчиси. Насрий асари матбуотда илк бор эълон этилиши.

ютинди. Унинг бу қилиғи Жаҳоннинг кўнглини айнитди. Апти буришиб кетди унинг ва тескари ўғирилди. «Ул-а, шундан мурувват истаб эдингми? Шундан юрагингга малҳам топтоқчимидинг?» Оёғининг учидан нимадир ғимирлаб шиддат билан бошига кўтарилди. Нотоза ҳаво хонани тутиб кетди гўё.

— Равшан! — деди у пичирлаб. — Равшан!.. — Унинг кўзлари нафратдан чақчайган эди. Равшанни ваҳима босди. — Ҳатто овоз чиқаришга қўрқасан-а? Барибир менга ортиқ керагинг йўқ. Рост, сенга раҳмим келади. Лекин нима қилай? Менга керагинг йўқ-да, Равшан.

— Ким керак сенга ўзи?

Жаҳоннинг ори келди: «Савол беришга сенинг нима ҳақинг бор?»

— Тур, анор доналарини териб ол! — деди у кеккайиб. — Ҳар кунни хона тозалашга тоқатим йўқ! Менга ҳеч кимнинг бўлмагани яхши. — Жаҳон даҳлизга чиқди. Равшан унинг қадам товушларига қулоқ тутиб турди, биринчи маротаба у ўзининг бу ерда ортиқча эканлигини сезди. Сездии кўлидаги анорни зарб билан отиб юборди. Жаҳон қайтиб келганида анор доналари уй билан битта бўлиб сочилиб ётар эди. Аввалига унинг кулгиси келди. «Вой, бечора шаҳзода-ей, аччиқлари чиқибди-да? Аразладиларми? Йўқолганинг чин бўлсин!» Кейин ғазоби келди. Қаҳр уни беаёв ёндира бошлади. Истаса-истамаса энди унинг ҳеч кими йўқ...

Ўттиз ёшида ёлғизликни бутунлай бўйнига олди. У қайтмади. Бир ой бурун эса анавининг уйлангани ҳақида эшитди ва бир ой бурун қайтиб унинг келмаслигига муқаррар ишонди. Жаҳон ўзи ҳайдаб солган ўша йигитни қайтариш учун не-не ҳийлаю макр қилмади. Охириги усулни бундан роппа-роса беш йил илгари...

Охириги таблеткани ичгач, «Тез ёрдам»га кўнғироқ қилди. Кейин оқ-оппоқ ич кўйлақда тўшакка чўзилди-да, халоскорини кута бошлади. У ишонарди — барибир ўлим ёқасидан қайтариб олишади, айни пайтда кимдир унга — Зафарга етказди: «Жаҳонингдан айрилдинг!» Ҳа, унинг элчилари кўп. Шунда Зафар у билан видолашгани келади. Ажал Жаҳоннинг ёқасидан тортқилаб турган чоғ у келади. Сўнг тиз чўкиб йиғлайди ва унга илтижо қилади: «Мени кечир, Жаҳоним! Ташлаб кетма гуноҳкорингни. Кўзларингни оч». Хаёллари унга ки-

тоблардагидек сирли ва эҳтиросли туюлди. Шу ўйлар ҳам дори таъсирида...

... беҳуш ётганида Зафар келди. Жаҳонни кўрди, кўрди-ю, бироқ ҳеч вақога ақли етмади: билакларига игна санчилган, лаблари оппоқ. Гарангсиз врач олдига борди.

— Унга нима қилди?

— Кимга? — Врач ички бир туйғу билан бу йигит Жаҳонни деб келганлигини англади. — Ўзини ўзи заҳарлапти, — деди хотиржам.

— Кризис ўтди, яна бир ҳафта ичида отдай бўлиб кетади.

— Эҳ-ҳ, жинни!

Зафарнинг кўзлари қонга тўлди. Нимадир бутун вужудини куйдира бошлади. Афтидан, ҳали-ҳали у чалаётган ноғорага ўйнаётгани алам қилди унга. Қия эшикдан ичкари қаради ва яна унинг донадек оппоқ юзларига кўзи тушди. Бегуноҳ гўдакка ўхшарди у. Бундан беш йил илгариги каби ҳамон мунис эди. Зафар доим уни мана шу ҳолида кўришни истаганлигини, соғинганини ҳис этди. Юраги орзиқди. Назарида, яна аллаким ичкарида бордек, ҳаяжон боис боя пайқамангандек туюлди. Хонага аланглаб, деворга қапишиб турган, ранги девордек оқ Фидоевни кўрди ва сесканиб кетди. Шу пайт бир нима Зафарнинг қулоқлари остидан шиддат билан учиб ўтди. Улкан пашша сиёқидаги Равшан бориб Жаҳоннинг билагидаги игна атрофидан сизиб чиққан қонга кўнди. Зафар бу махлуқлар орасида ўзини ожиз сезди. Кетатуриб яна соҳибжамолини кўриш умидида ўғирлиб ичкари қаради ва юзлари қорайган бегона аёлга кўзи тушди. У масхарабозга, ҳаммани кулдиришни истаган, лекин хўмрайганлар орасида аянч аҳволда қолган масхарабозга ўхшар эди. Эшик олдида пича тўхтаб турди, ичкарига бир-икки қадам босди, бироқ нимадир йўлини тўсди: «У шунини истаган бўлмасин тағин. Ҳа, шунинг учун ичган заҳарни. Э, ўлмайсанми менга деса. Ўл ўшаларга ем бўлиб!» Зафар ҳамширани чақирди. — Менинг келганимни айтманг. Илтимос, жон синглим. — Унинг чўнтагига ўнталик тика туриб, дудуқланди. — Ўз-з-зингиз тушунасиз.

Тиқ этган товуш Жаҳоннинг жону жаҳонини титратиб юборар эди. «Келади» деган ишонч уни тўшакка михлаб қўйганди. «Туролмайман, — дея ўзини ўзи ишонтиришга тушди. — У келгунча турмаслигим керак». Ҳатто емишни ҳам

шу хонага олиб киришга мажбур бўлишди. Жаҳон овқатни кўриб ютинди:

— Опчиқинг, кўрсам кўнглим айнийди, — деди чинқириб.

— Ёйсиз. Врач тайинлаган, — бидирлади ҳамшира.

— Врач мени ўлдиришни тайинламаганми? — вишиллаб заҳрини сочди у.

— Ҳозирча, йўқ, — дея тиржайди қиз.

Очлик Жаҳоннинг силласини қуритди. «Овқат есам рангим киради, кейин... ўлмасам ишонмайди у касаллигимга». Кўрпани бошига тортди.

Врач унинг томирини эшитиб бўлгач, билагидан қўлини олмай мазах оҳангида сўради:

— Қизим, ётаверасизми ҳа деб? Менимча, ҳаммаси жойида. Яна икки кундан кейин сизга жавоб берсак бўлади.

— Йў-ў-ўқ. Мен... Мен ўзимга келолмайман! — Кўзини олиб қочди у. — Юрагим қисади. Аъзои баданимни титроқ босади. Туролмайман.

Врач энди ошкора кулди. Оқарган чакка сочларини силайтириб, Жаҳоннинг кўзларига тик қаради:

— Сиз бирортасини кутяпсиз шекилли? Агар шундай бўлса... у аллақачон кеп кетди.

Жаҳон беихтиёр: — Қачон? — деди, саволидан ўзи уялди. Аммо хатосини тузатишга, назарида, поймол бўлган ғурурини тиклашга асло уринмади. Билъакс, ирғиб ўрнидан турди. — Кетаман! — деди пичирлаб. Худди шу сўзда бир тасалли яшириндек қайта-қайта такрорлади: — Кетаман! Кетаман! Кетаман! — Лекин нажот бўлмади, ўша кинояли нигоҳ таъқибидан қочиб қутила олмади. Ўзини қаравотга отди ўкраб йиғлаб юборди. Йиғлайтириб икром бўлди: — Ажаб қилдим... Яхши қилдим... Баттар бўлсин... Расво бўлдим...

Кечаси аллаким гўё унинг устига бостириб келди-да, қўлини кўкрак қафасига суқиб, юрагини беомон эзғилай бошлади... Жаҳоннинг нафас олиши оғирлашди, кўзлари тинди. Хаёлини бир сўз забт этди: «Кетиш керак!» Зилдай вужудини кўтариб кўчага чиқди. Бир киши қадам товушларини эшитишини истаб, атай тапиллаб юрди. Ҳатто йўталиб ҳам қўйди. Бироқ ҳеч ким йўлини тўсиб чиқмади, ҳатто «Қайт!» демади ҳам, шуниси унга алам қилди. Совуқданми, қаҳрданми эти жунжикди. Ҳамма уни томоша қилиб тургандек ва ҳамма ундан кулаётгандек эди. Ав-

вал тўрт томонига аланглади, сўнг эса қочишга тушди. У таниш кўчага кирди ва бориб таниш дарвоза олдида тўхтади. Уни деб шу ерга келганлигини ҳис қилди. Ҳозир у дарвозани очади. Жаҳонни кўради, тош қотади. Жаҳон унинг кенг елкасига бошини қўйиб тўйиб-тўйиб йиғлайди. У индамайди. Индамай тушунади. Кейин ҳаммаси изига тушиб кетади. Жаҳонни у кечиради.

Жаҳон кўнғироқ тугмачасини босган кўйи шуларни ўйлади. Уйқули кўзлари ҳайрон боқиб турган Зафарнинг отасини кўрмагунча тугмачадан қўлини олмайди. Уни кўрдию бир оз доводиради.

— Зафар... уйдаими?

Чол унга бошдан-оёқ қаради. Сўнг маъноли томоқ қирди. Орадан бир аср вақт ўтди гўё. Ва ниҳоят у... Аллақандай ғалати: лаблари қимтилган, кўзлари совуқ чакнайди, қошларининг ўртаси тугун; ширин хаёллари чилпарчин бўлди. Ҳатто унга яқинлашишга ҳам журъат қила олмайди. Тўғрироғи, уялди, касалхона кийимю оёқ-яланглиги боис ва умуман, ўзини унга тенг билмай уялди. «Бу аҳволда кўриб, мендан буткул кўнгли қолди», дея ўйлади. Юрагини алам ўртади. Кечирим сўраб тавалло қилгиси келди. Аммо Зафарнинг қараши юрагига ўқдек қадалди. Мана шу назар Зафарга яқин йўлашига имкон бермади. Чап кўкраги остида турган санчиқ туфайли инграб қўйи лабини тишлади. Унинг бу ҳоли, афтидан, Зафарнинг ғазабини кўзгади.

Э, шу ерда ўйин кўрсатма! Артист-с-с!..

Жаҳоннинг қулоқ пардаларига оғир бир сўз келиб урилди. Урилдию тешиб ўтди ва нақ мясига санчилди, асабларини беаёв пармалай бошлади: АРТИСТ!

«Ишонмайди. Улдим деганимга ишонмайди». Важоҳати қўрққулик тарзда унинг ёқасига ёпишди: НЕГА ИШОНМАЙСАН?

Кимдир уни кўчага итариб юборди.

Уша кўйи ҳамон саргардон юрибди. Ҳамон тентирайди. Маконини излаб санқийди. Ушанда тинчини ҳам йўқотган экан, ҳамон излаб топа олмайди. Шу силтовда йўқотганларини на бир идора, на чизган суратлари, на алам устида орттирган ошиқлари қайтара олди унга. Ҳеч ким ҳеч нима инъом эта олмайди.

— Кўргазмани очамизми? — Жаҳон эркаланиб кресло суян-

чиғига ўтирди. — Очамиз-а?

— Очамиз! — деди Фидоев энсаси қотиб. — Фақат пича сабр даркор, Жаҳоннисо, сиздан ёши улуғлар, ижодий ташкилот тупроғини ялаб юрганлар бор. Улар ҳозир питирлаб қолишган. Жиндай тинчишсин, кейин.

Жаҳон тепадан Фидоевнинг бошига қаради. Негадир кўзи тинди. Қулоқлари шанғиллай бошлади. Хаёлига энаси келди: мунис, меҳрибон, беозор. Сочлари Фидоевнигига ўхшаш — оқ оралаган. Кир қорга ўхшайди. Қулоқлари остида шу беозор кампирнинг аччиқ бир гапи жаранглади: «Қиз тукқунча тош туғсам бўлмасмиди?!» Жаҳоннинг юзи чатнаб, олов бўлиб ёна бошлади. Шу ердан чиқиб кетса бу азоблардан халос бўладигандек сассиз эшиккача борди. «Қайтар эшигингни қаттиқ ёпма», дегувчи эди энаси. Бу гўшага яна қайтади, мажбур. У қайрилиб қаради. Қирмизи лаблари табассумга монанд йўсинда тиришди. Қайтди. Келиб Фидоевнинг қариллик нуқси урган пўрсилдоқ юзидан ўпган бўлди, ўпа туриб кўзларини чирт юмди.

— Хайр, кўришгунча, — деди зўриқиб.

— Жаҳон, эртага бўш вақтингиз?..

— Йўқ.

— Сиз мени адои тамом қилдингиз. Айтинг, нима қилай? Бўлади ахир ўша кўргазма! — Жаҳоннинг кўз ўнгида Фидоев кичрая бошлади. Ва охири миттигина одамчага айланиб қолди. Жаҳон гўё уни кафтига олди ва кўзларига яқин келтирди: — Мен бахтли бўлишни истайман! — деди унинг қулоқларига.

— Уйланаман! — шодлигини яширмай қийқирди Фидоев унинг кафтида сакрар экан.

— Оилангиз-чи?

— Менга сиз бўлсангиз — бас!

Жаҳон уни катта креслога ўтказиб қўйди:

— Бир сиз кам эдингиз! — деди ва чиқиб кетатуриб, ўгирилиб унга қаради: Фидоев куйиб-пишиб креслодан тушишга уринар, аммо туша олмасди.

Жаҳон бир нуқтага термулиб узоқ ўтирди. Кейин мук тушди-да, анор доналарини теришга тушди. Кафти анор доналарига тўлди. Уларни нима қиларини билмай пича турди, сўнг қўлини мушт қилиб қисди. Бармоқлари орасидан қирмизи анор суви сизиб чиқди.

Бундан уч йил бурун Жаҳон қишлоққа борди. Энасининг кўзи кўрмай қолган эди.

— Эна! — деди у. — Энажон, бу — мен, келдим.

— Сенмисан бу, Жаҳоним? Сени кўрмай ўлиб кетаманми деб кўрқувдим. Сен келдингми-а? Вой, энанг ўргилсин. Мен, мана дунёнинг дарди-ғамини кўравериб сўқир бўп қолдим. Сен катта сурат чизадиган бўлдингми, қизим?

— Ҳа, энажон, энди сизнинг суратингизни чизаман. Майлими? Энаси овоз чиқармай кулди, рўмолининг учини тишлаб туриб қўл силтди:

— Ҳе, менинг нимами чизасан? — Кампир оғир уҳ тортиб, пичирлади: — Аёл ўзи худонинг ожиз бир махлуқи бўлса, ёлғиз ўзи нима қила оларди? Сени... бир ўзинг... Эй-й, аёл бари бир аёл-да! — Энаси худди уни кўраётгандек кўзларига тикилиб турди. Бағрига босиб эркаламоқ истади. Жаҳоннинг яланғоч елкасига қўли тегиб бир сесканди. Мунғайиб қолди. Боши хам, пичирлади: — Сочинг-нияма кесдингми-а? — Жаҳон индамади. — Кесипсан-да. Соч кесиб, елка очиб юргунча эрга тегсанг бўлмайми? Ов, хароб бўпсан, болам-ов. Бир ярим йил бурун ёмон туш кўрдим: бир тузликда юрган эмишсан. Ҳу нарида сув бор, чўмиламан, дейсан. Қип-яланғочсан. Сувга кириб, чуқурроқ жойига етганингда сув қуриди. Бўзгингача тузга ботдинг. Ердан чиқдими, осмондан тушдими — билмайман! Қўлингга бир гўдак. Осмондан қора қуюн тушиб қўлинггаги гўдакни учуриб кетди. «Дод» соласан, лекин на гўдакка дастинг этади, на туздан чиқа оласан. Тушимнинг таъбирини билмай кўп қийналдим. — Энаси лабларини қимтиб юзидаги чуқур-чуқур ажинларни силаб туриб сўзлади: — Худойим қарғанган бандаларини тузга тикади.

Жаҳоннинг бармоқлари ширдан бир-бирига ёпишди. У муштини ёзди. Қўли қип-қизил қон. «Унинг даъвосича, мен сўйгач қон чиқмасди-ку», дея ажабланди. Уша маъсуд дамлар, Зафари, Зафари эркалабми, янибми айтган гапи ёдига тушди:

— Сен-ку алвастисан. Зарил бўлиб қолса отангнияма гўрдан судраб чиқасан. Бепичоқ сўясан, лекин... қон чиқмайди. Қайдан ҳам санинг қўлингга тушдим...

Кетар чоғи унга қийин бўлди. Кечиб кетолмай қийналди. Равшанга, унинг кўпчиган хамирдай без бетларига... чидади. Шунинг учун чидадики, бу сўлоқомнинг Жаҳон-

га нима кераги борлигини у билмасди. Аммо Фидоевга...

У машина ортидан жонҳолатда югурди. Фидоев «мелиса кўриб-негиб қолмасин» деган таҳлика билан машинани йўл четига тўхтатди. Зафар уни судраб тушмоқ ниятида эшикка ёпишди. Фидоев машина ойнасини кўтаратуриб, ичкаридан эшикни қулфлаб олди.

— Туш! — Томоғи йиртилгудек бўлиб бақирди Зафар. — Ҳозир мошин-пошининг билан қўшмозор қиламан, туш.

— Нарн туринг, тушаман, — деди Фидоев қақшаб. Кейин тушди унинг ёқасига ёпишди: — Нега орқамдан қувасан? Жонингдан тўйдингми ё, касофат?

Ёқасига осилиб турган бу майдагина одамчага Зафарнинг раҳми келди. Ва уни ўзидан нари сурди. Ижирғанди, тупурди: — Ҳэ-э, шўрингга сенинг!..

Жаҳон машинадан тушган кўйи тош қотиб турар эди.

— Юр бу ёққа! Ҳэ, ўша!.. — жеркинди Зафар. У миқ этмасдан олдинга тушди, ҳатто тўққизинчи қаватга дову унсиз кўтарилдилар. Жаҳон зўрға калитни олиб қулфга солганида унинг нафас олиши эшитилмаётганини, ортида у турмаганлигини пайқади. Ва беихтиёр ўгирилди, ўгирилдию бўғзидан бир нидо отилиб чиқди: — ЗАФАР! — Эшикни оча солиб ўзини балконида урди.

Қуёш нурида анор доналари ақиқдай товлана бошлади. Қўлини ювиш учун ваннага ўтди. Сувнинг майин шилдирашига қулоқ солиб турар экан, нечундир чўмилгиси келди...

Кўзларини чирт юмиб сувга шўнғиди, ва ниҳоят, шуни ҳис этдики, жисми-жонига сингиган кирларни ҳеч нима юва олмайди. Кун битди унинг. Бир замонлар кирдикори боис тўлғаниб хонага сиғмай, ахийри кўчага чиққан ва тентирай-тентирай Олой бозорига бориб қолган, шунда лўли хотин йўлини тўсиб, «Ҳай, қизгина кел, фол очаман, — деган. — Кўриб турибман, эзилиб юрибсан, дардингнинг давосини айтман». Жаҳон умид билан унга қўл берган. Лўли хотин унинг кафтига бир қарадию шап эткизиб тиззасига урди.

— Эркакка ҳукмингни ўтказаман дедингми? Ундан кулдингми? Уни алдадингми? Ҳой, шўрлик, сен бадбахтсан!

Ўшанда у адоий тамом бўлган эди. У хушбахтлик санаган ўйинқароқликни саёқ бўлса-да, лўли

бўлса-да, ўша аёл бахтсизлик деб атаган. Бугун ўша иржит лўли ўрнида бўлишга ҳам рози эди у: Гарчи иржит бўлса-да, унда бола-чақа, яхшидир-ёмондир эр, кун кечирисга арзирлик турмуш бор, Жаҳонда-чи?..

У Равшанга шарт қўйди: — Агар, анорнинг бирор донасини ерга туширмай тўрт бўлакка бўлсанг, тегаман! — Равшан ишонмади.

— Рост, — деди у. — Гапим жиддий.

Равшан аҳмоқ эди. Бир кун ҳатто шугинанинг товукмияси ҳам ишлаб кетди:

— Жаҳон, — деди тиржайиб, — шу... сени ташлаб кетмаганида, Зафарни айтаман, бари бир, ўзинг ташлаб кетардинг-а уни, тўғрини?

— Йўқ! — Жаҳоннинг ғайрлиги келди. Қандайдир Равшаннинг гапини маъқул дейишни ўзига эп билмади, шу боис истиғно билан ўгрилди-да: — Ахир... уни... ҳалигидай... севардим-да мен, — деди.

Анорнинг бирон донаси ерга тушмади-я. Куйдирилган калладай тиржайиб турган Равшаннинг қўлидаги анор бўлакларини юлқиб олди-да, ахлатчелакка итқитди.

— Хом экан! Бу—ҳисоб эмас! — деди у бақрайиб туриб. Кейин ўгирилиб челакка қаради ва ақиқ доналарга нигоҳи илинганча ажабланди: «Бу галварс қаёқдан билди экан?! Э, худойим-эй!

Сув парилари каби яланғоч, сочларидан сув томганча хонага кирди. Оёқ остида қолган анор доналари чарсиллаб эзилди. Бориб, у чалқанча ётди-да, кўзларини юмди...

Зафар қувиб солгач, шу пайтга дову ўзи эйтибор қилмаган жуда азиз нарсадан жудо бўлганлигини англади. Бир-икки кун тўрт девор орасида мотам тутиб ётди. Ётиб чарчади ҳам. Мотам тутавериб не кўйга тушганлигини кўрмоқ ниятида кўзгу олдига борди. Чаққаларидаги майда-майда ажинлар!.. Фоже ва аза!.. Мусибати нечоғлик улугвор!.. Ажинлар... ажинларини сийпалай туриб бирдан бўғзига йиғи тикилди, алами келди унинг: ўттизга етмаёқ ўтин бўлди-я. Ахир шу ниятда ўзини асраб-авайлабмиди? Шу ниятда...

Қора кийди у ва қора шолрўмолни бошига ташлади. Шу туришида ўзига ўзининг ҳам раҳми келди. Чақнаб юрган чоғи юзлари нақш олмайди бўлиб турар, энди... ўзини ёшлигидагидай кўргиси келди ва юзларини қизартди, лаблари ҳам

гарчи бужмайган бўлса-да, сал-пал гунчага ўхшади. Аммо бу кийим-бошу бу ҳасрат манавинақа боқишлару упа-эликка ҳеч сингишмас эди. Шунинг учун ҳам улардан воз кечди. Қора кийиму оппоқ чехра. Ким уни аямайди, ким ачинмайди унга.

Қора кўйлак ичида анчагача у аслини яшириб юрди. У КУТГАН эса қайтмади. Унинг мотамига ҳам, ўзига ҳам тупурди. Ҳа, ҳа, айнан шундай.

Фидоев унинг қора кийганини кўриб типирчилаб қолди.

— Чин кўнгилдан ҳамдардлик билдираман! Унинг бу ҳолига Жаҳоннинг қулгиси келди. Қуйи лабини тишлаб бошини солинтирди ва зимдан унга қаради. Фидоев тарадудланди, пичадан сўнг томоқ қирди.

— Сиз?.. Ихм... бандаликни бажо келтирибдилар-да?

Жаҳоннинг дилини ажиб хушвақтлик чулғади. Фидоевнинг талмовсирашидан завқланди.

— Шундай бўп қолди.

— Кимингиз?

— Узим. Узим ўлиб қолдим...

Фидоев бир муддат анқайиб қараб турди. Сўнг беихтиёр чакка сочларини қўли билан тарай бошлади, кўзлари пирпиради ва ниҳоят, бунн Жаҳоннинг навбатдаги ҳазили билан зўраки кулди: — Йе! Ҳа-ҳа-ҳа... Узимам ўйладим, Жаҳоннинг қандай яқини бўлишию ўлиши мумкин деб? Ҳалиги, сиз мотам тутадиган... оббо сиз-эй...

Жаҳон бир қалқиб тушди. Лабини жон-жаҳди билан тишлади. Оппоқ тишлари орасидан қон сизиб чиқди.

Дераздан тушган қуёш нуридан бадани қизиди. Туриш эса хуш ёқмади. Бир юмалаб ўзини сояга олди.

Жаҳон ижодий ташкилотдаги бир тантанада Фидоевни учратган. Отаси тенги бу арбобнинг таърифини кўп эшитган бўлса-да, ҳали ўзини кўрмаган эди. Рост, қарияни енгис осон бўлмади. Жаҳонга у қиё боқмади ҳам. Бу эркак зотининг илк дафъа унга бефарқ қараш эди. Жаҳоннинг кўзлари ғазабдан қисилди, кўғирчоғи тортиб олинган гўдакдек лаблари титради. У — кимсан Жаҳон, ҳусни жамоли билан мана шу исқиртларни лол қилмоқчи, ҳайратга солмоқчи бўлдимми? Э-э, гўзалликни англар эди-ми булар! Алами келди. Бир хаёл бошини баланд кўтариб бигиз пошналарини полга суқиб-суқиб чиқиб

кетмоқчи ҳам бўлди, яна фикридан қайтди. Назарида, шундай қилса бошқаларда жуда хунук таассурот қолади. «Етиб қолгунча, отиб қол». Карашма билан кўзларини сузди-да, кифтларини қисиб жилмайди. Ён-вериди ўтирганларга шу ишванинг ўзи кифоа эди. Жаҳон ўрнидан турди-да, эшикка қараб бурилди.

— Нима, сиз... кетяписизми, Жаҳон? — Гап отгай ўртамиёна рассом эди, Жаҳон уни овозидан таниди.

«Момент! — Хаяжонини сездирмаслик учун ерга тикилганча овоз келган тарафга юз бурди. — Ҳозир ҳал бўлади».

— Менми? — деди у ҳайрон бўлган каби кўзларини катта-катта очиб. Сўнг бошини бир томонга хиёл солинтирди-да, киприкларини пирпиратди.

— Кузатиб қўяй? — ёлдиради рассом. Ҳаммининг кўзи уларда эди. Бу орада Жаҳон Фидоевга назар солиб, ширин табассумлар «узатиб» улгурди. Ва айнан унга тикилиб туриб: — Кетсам?.. — деди, рости, Фидоев унинг қарашига дош беролмади, довдиради, сўнг кўзини олиб қочди-да, столни чертди:

— Товариши успакойтесь. Сейчас кончим.

«Ғалаба!» — Жаҳоннинг юзига қизиллик югурди. Бу ерда ўтирганларнинг ҳеч бири унга керак эмасди. Аслида кетмоқчи бўлса бировнинг гапига қулоқ солиб ҳам ўтирмасди. Йўлга тушдимиз, бас, кетарди. Фақат... Фидоев учун... қолмоғи шарт эди, қолди ҳам.

Кеча тугагач, пилдираб у Жаҳоннинг олдида келди:

— Ижозатингиз билан сизни кузатиб қўйсам? — У машина эшигини очар экан, жуссасига ярашмаган маҳобатли овозда дўриллади. — Ие-е, бу дейман, сиз ҳам чизсангиз керак, а? Ҳа, ҳа, албатта чизасиз. Кўзларингиз айтиб турибди. Гўзаллик оламни қутқаради, ҳа, ҳа, Достоевский шундай деган. Сизни халққа танитиш — бурчимиз!

Фидоев уни халққа танитди. Аввал шармандаю шармисор этди, сўнг танитди. Фидоев туфайли у нашон-шухрат ва на бойликка эришди. Таънали нигоҳлар, мазахлар, ижирғанишлар... Фидоев эса... У нима ундирди экан?!

Тепакал, шилпиқ кўз домласи бўлар эди. Уша: «Ҳар қандай муносабат замирида шахсий манфаат яширин бўлади», — деб бот-бот такрорлар эди. Жаҳон ёқтирмасди уни, ҳозир нечундир қумсаб қолди.

Эҳтимол, ўша домласи билиб-билмай уни Фидоевларга рўпара қилгандир. Жаҳоннинг тирноқларигача музлаб кетди. Хаёлининг бир четиде қуйидаги гап михланиб турар, қувиб бўлмас эди уни: Асли қонингда бор эди!

Бир куни у кинога кирди. Кирди-ю, ҳануз қайтиб чиққани йўқ. Ҳануз фильм қахрамони — бахтиқаро жувонга қўшилиб тавба қилади: КЕЧИР!

Тунов куни Равшан шу кинодан гап очди. Ва Жаҳон идрок этган, бироқ тан олгиси келмаган ҳақиқатни валдираб қўйди: «Аёл кўчага чиққан куни саёқ итга айланади. Истаган уни сийлаши, истаган хўрлаши мумкин. Эркак эса излаганини уйдан топа олмагач, кўчага чиқади». Аллаким Жаҳоннинг нақ бошига тўқмоқ билан ургандек бўлди: — Ким айтди сенга буни? — Ҳазим!

— Бекор айтибсан!

Равшан гарангисиб дудуқланди: — М-мен... ў-з-зим шундай ўйловдим.

Хазонрезги

Куз қуёши тиккага келди. Бола кўзларини қисганча офтобга қаради. Колониянинг уфунат чулғанган зах хоналарини сим тўсиқли деворлари, ўзини қуршаган аянчли олам бир лаҳза бўлсин, ёдидан чиқди. У тобора селгиётган асфальт йўлкага термулиб ётганча ажиб роҳат туйди.

— Галварс! — Лақабини эшитиб у сакраб турди. Атрофга аланглади. Таҳдид солиб яна чақиришгач, англадики, бормаса чатоқ бўлади. У товуш келган томонга югурди.

— Ҳэ, ўша... — сўкинди Чўян. — Қаерда санқиб юрибсан? Зоғча ҳозир «операция»га жўнайди, баракни эса сен «ялаб-юлкайсан».

— Кечаям мен тозалагандимку, — бола унга жовдираб қаради. — Унингни ўчир! Бўлмаса, онангни кўрсатади.

Бола елкасини қисганча индамай баракка жўнади.

— Капалакжон, капалак! Яна қачон келасан? — Жамалаксоч капалакка илтижо билан термулди. — Келсанг ҳам энди мени тополмайсан. Бундан буёғи молларга ўт ташийман, кейин пахта терими бошланади. — Жамалаксоч оғир хўрсинди. — Хайр капалагим, хайр баҳоргача...

Зафар ҳам худди шундай деб ўйлаган. Ахир, у Равшандан кўра ақл-лироқ-ку, нега энди мана бу галварснинг ақли етган нарсага унинг ақли етмасин?! Шуни англаган чоғи куни битган асли...

Туман. Осмон ҳам, ер ҳам, уфқ ҳам кул рангда. У кетиб бораётир. Қип яланғоч. Ҳаммаёқ тикан. Тикан вужудига санчилади ва унга азоб беради. Қон. Қип-қизил. У қонга беланиб борган кўйи туман оғушига сингиб кетди...

Жаҳон кўзларини очди. Бунинг на тушлигини билди, на ўнгидалигини.

Кеч тушган эди. Совуқдан у жунжикди. Зулумот чулғаетган хона алланечук ваҳимали эди. Аллақандай совуқ нарса оёғига теккандай бўлди. «Илонми? Тўққизинчи қаватда-я?!» Ишонмади. Назарида, ўзи ҳам илонга айланаётгандек эди. «Илон юзга кирганида аждарга айланади», дегич эди энаси. Демак, бугун у юзга кирган, энди, аслига қайтади...

— Югур, югур Галварс! Тезроқ, тезроқ! — Бола қўлларини мушт қилганча халлослаб югура бошлади. Укки шерикларига кўзини қисиб қўйди-да, буюрди: — Энди югураюгура ёзган шеърларингдан ўқи!

Биров бошига гурзи билан ургандек бола таққа тўхтади. Сўнг жонҳолатда бориб матрасининг йиртиғига қўлини тикди: йўқ! Ҳеч нарса йўқ. Олиб қўйишибди!

Укки тиржайиб турарди: — Югур! Югурмайсанми, ов-в!

Боланинг хўрлиги келди.

— Қайтариб бер! — зорланди у.

— Югур, кейин оласан.

— Шеър айтиб югурсин, — деди Чўян.

— Берасанми? — илинж билан сўради бола.

— Берилади!

Бола теварагини ўраб турган тақир бошларга — жазо муддатини ўтаётган ҳамтенгларига илинж билан бир-бир қаради. «Ҳаммаси тўнка, ҳаммаси жинни», деб ўйлади. Оғир хўрсинди, начора, улар — кўпчилик, феъли ўхшаш, айтганлари айтган, деганлари деган. Илож қанча. Хўрлиги келди. Овози бўғилиб чикди:

**Армонлар осмоннинг етим боласи
Хатолар уларнинг асли дояси,
Сарсон кезар хаёл кўчаларида
Гуноҳлар сояси, ўтмиш сояси...**

Уни «нега бу ерга адашиб келиб қолди экан?» деб ўйларди. Хужжатларда қайд этилишича, ёши ўн бешда бўлса-да, асли ўн яшар боладек мўрт ва мурғак кўринар, кўзлари эса жуда дардчил эди.

— Тўхта! — буюрди Укки. — Яна қанақа ўтмиш? Нега ўтмиш сенга ёқмайди, а?!

— ...

— Ўртоқлар! Бу инсон гўё ноҳақ жабрланган. Бизга маълумки, Совет Конституциясига биноан бирон-бир гражданин ноҳақ жазоланмайди. Бас, шундай экан, ҳеч кимнинг ўтмишдан нафратланишга ҳаққи йўқ. Утмиш бугуннинг, бугун келажакнинг дояси...

Чўянинг дабдабали нутқига қўйилган нуқта каби тарсаки овози эшитилди.

— Тушундингми, Галварс? — дўриллади Укки. — Ҳозир сенинг ўтмишинг зарварағларини варақлаймиз. Қани, Чўян, сейфдан хужжатлар олиб келинсин!

Чўян сейфдан, яъни Уккининг тумбочкаси ғаладонидан муқоваси сарғиш, юпқагина дафтари олди. Бирдан баракка ваҳимали жимлик чўкди. Бу юввош ва беозор бола ҳозир ошкор бўлар, табиийки, бу барчани бирдек қизиқтирар эди.

— 19... йил туғилган, бўйи 148 сантиметр, оғирлиги 46 килограмм. Ота-онаси йўқ. Ғирт етим. 218-болалар уйида тарбия олган. Гуноҳи... — Укки унга юзланди. Тафсилотини ўзинг айт, қардош. Айбинга иқдор бўлсанг, жазо енгиллашади.

Ота-онаси ким бўлмасин, ҳар қалай, қишлоқда яшашган. Жамалаксочни ҳам у аниқ эслайди. Шу қиз ёдига тушса юраги тошиб кетади. Сўнг кўзларини чирт юмиб олади-да, ўйлайверади, ўйлаверади...

Аммо гуноҳи... Унинг гуноҳи бўлганми ўзи? У ҳамон ана шу янглиш иш тузатилишини кутяпти-ку. Ўғирлик қилмаган-ку у, аммо магазинга «тушган» болалар ўзларининг «қора рўйхати»га уни ҳам атай тиркашган. Шундан кейинги воқеалар гўё тушда бўлиб ўтди. Балки ҳозирги воқеалар ҳам тушдир?!

— Гапирасанми, йўқми? Айтмансанг, эртага ўлигингни судраб олиб чиқишади. Гапир, Галварс!

Бола устма-уст тушган тепки зарбидан гандираклар кетди. Одатдагидек, мук тушиб олди. Укки унинг кўкармайдиган жойларига мушт ура-ура чарчади.

— Майли, гапирма, қолган ҳақингни эртага оласан.

— Бер, — деди бола инграганча, — бергин...

Жамалаксоч далани бошига кўтариб ашула айта бошлади:

— Капалакжон, капалак, менинг дўстим бўла қол...

Уроқ йўнғичқани шириллайтиб ўрар, чигирткалар сакрар ва тинчини бузган қиздан норози бўлгандек чириллаб кўярди. Жамалаксоч йўнғичқа йулига кўниб-учиб юрган капалакни кўриб, энтикди:

— Мени излаб келдингми? Ўзимнинг меҳрибоним! — Унинг мунчоқдай кўзларида қувонч чақнади. Йўнғичқа тутавериб кўкариб кетган кўллари эзиб: — Кўряпсанми? — деди. — Мен ишлаяпман. Сен эса... шундай чиройлисанки...

Жамалаксоч узоқ гаплашмоқчи эди-ю, бироқ капалаги учиб кетиб қолди. Жамалаксоч унинг ортидан шамолдек елди. — Тўхта, мени сенга айтадиган гапим бор. Тўхта!..

Капалак тўхтамади. Жамалаксоч эса унга етолмади. Чопиб боратуриб, юзтубан йиқилди-да, йўнғичқага юзини босиб, тўлиб-тўлиб йиғлади.

— Тур-ов, тур. Галварс, тур-э, онангни!..

Бола гарангсиб ўрнидан турди, тумшугига тегай деб турган ирқит оёқларга кўзи тушди.

— Уқала, оёқ увишиб қопти. — Нега энди мен уқалашим керак? Янги келганлар бор-ку!

— Гап қайтарма, — ўдағайлади Укки.

— Қилмайман...

Уккининг кўзлари совуқ чақнади: — Тилингни суғуриб оламан! — У боланинг қорнига урди. — Эртага нимта-нимта қилмасам...

Бола юзини ёстиққа босди. Бир йилдан буюн шу ҳол, чекаётган

азоби кўзидан ёш бўлиб оқади. Биқинига тушган зарб жонини сирқиратиб юборди.

— Онажон, жон она! — Украв юбормаслик учун оғзини қўл билан бекитди у. Сўнг, бари бир қочиб кетаман, деб ўзини ўзи овутди. Шу овуноқ ёлғонларга берилиб ётди-ётди, хойнаҳой, тонгга томон кўзи илинди.

— Улдирма уни! — Жамалаксоч унга ўтинч билан қаради.

— Сени чақса-чи?

— Йўқ, сен тегмасанг, у чақмайди.

Бола қўлидаги тошни ташлади, сўнг кулча бўлиб ётган илонга ижирғаниб қаради.

— Чиройли, а? — Жамалаксоч илонга яқинроқ борди.

— Нимаси чиройли? Бола ҳам унга пича яқинлашди. — Ўзиям ўлганми дейман.

— Йўқ, у исиняпти. У капалакни яхши кўради, а?

Бола Жамалаксочга ажабланиб қаради.

— Жиннимисан, у капалакни бошига урадимми?

Бу гап қизалоққа ёқмади. — Мени капалагимни ҳамма яхши кўради, — деди у.

— Нима қил дейсан? Нима истайсан мендан?

— Ҳеч нарса, ўзим — шундай. Дам оляпман, биродар.

Бола елкасига миниб олган бу қўтосдан қандай қутулишини билмас эди.

— Мени тинч қўй, туш устимдан.

— Тинч қўйгим келмасачи? Нима, ўлдирармидинг?

— Улдираман!

Баракни аввал ваҳшиёна қийқириқ, сўнг хунук кулги босиб кетди. Бола бор кучини тўплаб Уккини устидан итқитган, Укки боши билан бетонга қулаб тушган эди. Бола нима қилаётганини ўзи билмас, Уккининг устига чиқиб тепкилар, ҳамма ёққа қон сачрарди... Ташқарида... асфальт йўлакда сочилиб ётган хазонларни шамол ўйнар, улар ой нурида капалак галасини эслатар эди...

Зубайда Усмонова

Самарқанд областининг Пастдарғом районида туғилган. Самарқанд Давлат университети Ўзбек ва тожик филологияси факультетининг студенти. Республика ижодкор ёшлари V семинар-кенгаши қатнашчиси.

* * *

Оҳанглари майдек сипқордим,
Энди майин садо бўламан.
Мен учун бу кезлар илоҳий,
Шоҳ бўламан, гадо бўламан.

Ҳозир йўқдир мен каби сармаст,
Бир гўзал ҳисларга асирман.
Маҳлиё боқаман дунёга,
Шеърят аталган қасрдан.

Худди шу илоҳий лаҳзалар,
Чулғонганим ишқ, куй, ҳаяжон.
Ҳозир мен Увайсий бўлишга,
Номира бўлишга қодирман.

Адолар, фидолар йўли бу,
Уша йўлда сархуш борурман.
Ишқ-муқаддас дарди дилимнинг,
Уни деб ўлишга қодирман.

* * *

Дарахтлар шохига осилиб қолар,
Қуёшдан тўкилган митти гулчалар.
Энг хушбўй гул бўлиб очилиб қолар,
Шудрингга юзини чайган ғунчалар.

Шамолда чайқалиб турар безовта,
Рўмолин йўқотиб қўйган қизғалдоқ.
Ирмоқлар дарёга қўлин узатар,
Тоғлар ҳавосида нурлар сузганда

Ва баҳор зангори гилам ёзганда
Гўзаллик дарёсига чўкиб кетгани —
Жамики қушлар худди шартлашгандай
Кўчиб келишади Галатепага...

Ҳижрон қўшиғи

Кезиб ҳижрон чўлида,
Адашиб қолаёздим.
Бир келмаснинг йўлига,
Лоладан гилам ёздим.
Шамол ётди, ел ётди,
Кўнглимда тонглари отди,
Ҳижрон — узун қора тун,
Бошимга тошлар ботди.
— Қайтиб кетди бу тунда,
Қушлар келиб умримга.
Бири-бирдан тотли,
Тушлар келиб умримга.
Кутдим, мен кутавердим,
Кутганимни билмадинг.
Йиллар ҳам ўтаверди,
Келмадинг, сен келмадинг.
Маъюсгина мўралаб,
Осмонимдан ой боқди.
«Не учун сен келмадинг»,
Деган ўт мени ёқди.
Отлар дупурлаб ўтди,
Келдингми деб ўйладим.
Жимлик чўккач бошимни
Тошга уриб йиғладим.
Яна сенга ёлвордим,
Бир боргина қулоқ сол.
Мен боғланиб ётган ип
Ҳижрон бўлса ечиб ол.
Келмасанг, гар келмасанг,
Умрим бўйи кутарман.
Шу саҳрода йўл излаб,
Шамол бўлиб ўтарман.

Жилға

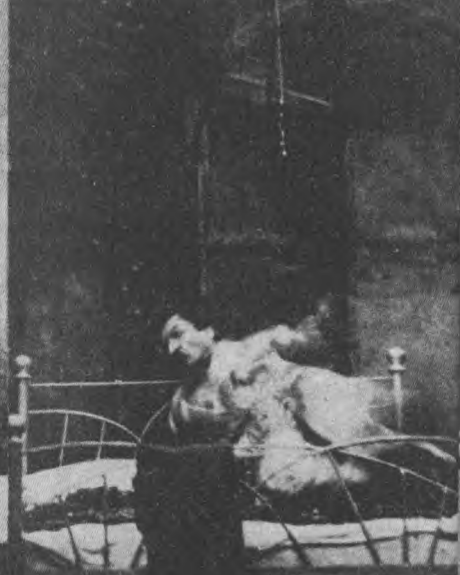
Ҳаққим йўқдир сингиб кетишга,
Бу сарҳадсиз кенгликлар аро.
Жазм қилганман сенга етишга,
Қайлардасан, қайдасан дарё?!

Тушдим сени излаб, тусмоллаб,
Ишончларим бошлаган йўлга.
Тинчгина ҳаётга қўл силтаб,
Кетаётган жилғаман, жилға.

Бу сафарда ёлғиз ҳамроҳим,
Умидимнинг ёниқ чироғи.
Кеча-кундуз таратар жаранг,
Кўнглим карвонин кўнғироғи...

Ҳаққим йўқдир сингиб кетишга
Йўлим тўсган қумлоқлар аро.
Жазм қилганман сенга етишга,
Қаердасан, садо бер, Дарё?!

НИГОХ

Санъаткорнинг, айниқса драматик актёрнинг халқ қалбига кириши, санъатда ўз йўлини топиб кетиши осон кечавермайди. Баъзи актёрлар умр бўйи сахнада юравериши мумкин, лекин томошабин меҳрини қозолмай ўтади. Баъзи актёрлар эса битта-иккига роли биланоқ эл назарига тушади. Шундайлардан бири, айниқса ёшларнинг севимли санъаткорига айланган актёр Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган артист Эркин Комиловдир.

Унинг сахнага кириб келганига 20 йилдан ошди. Шу йиллар давомида у театрда, кинода ва қатор видеофильмларда ўзига хос образлар яратиб, ўз услуби ва ижодий йўлини топди. «Олтин девор»да Қиличбек, «Қароқчилар»да Карл Моор, «Уйла-ниш»да Жевакин, «Ҳар тўқисда бир айб»да Глумов, «Келинлар қўзғолони»да Мухбир, «Рўйхатларда йўқ»да Политрук образларини ўзидан олдин ижро этган таниқли актёрларнинг бирортасига тақлид қилмасдан, ниҳоятда оригинал яратган.

Эркин Комилов сўнгги йилларда республика телевидениесида экранлаштирилган қатор видеофильмларда асосий ҳамда эса қоладиган ролларни ижро этди. Масалан, Ойбекнинг «Алишер Навоий» (Султонали), Одил Ёқубовнинг «Диёнат» (Ҳайдар), У. Усмоновнинг «Гирдоб» (Азиз), Н. Думбадзенинг «Абадият қонуни» (Бачана) видеофильмлари таниқли актёр ижроси билан янада бойиган, у яратган қаҳрамонлар томошабин кўз ўнгиди янада ҳаётини бўлиб гавдаланади.

Эркин Комилов айни ижодий куч қувватга тўлган пайт. Ҳозир «Еш гвардия» драме театрида самарали ижод қилляпти. Уйлаймизки, у устози Шукр Бурҳоновдек ажойиб сахна образлари билан томошабинлар ишончини оқлайверади.

ЭРКИН КОМИЛОВ

AMANK

Юсуф Жўраев

1961 йили Қашқадарё областида туғилган. ТошДУнинг Узбек филологияси факультетининг кечки бўлимида ўқиш билан бирга «Гулхан» журнали редакциясида ишляпти. Республика ижодкор ёшлари V семинар-кенгаши қатнашчиси.

* * *

Туни билан зирқирар таним,
Юрагимга ботади чанок.
Туш кўраман, босинқирайман,
Такрорлайман: «Пахтамиз оппоқ!»
Ҳижрон дардин унутдим шундан,
Соғинч эса буткул бегона.
Агар бир кун соғиндим десам,
Жоним, менга ишонманг яна.
Юрагимда яшар чаноқлар —
Гулларда яширинган болдайн.
Қароғимда унган пахтани
Ахир қандай териб олайин?!

* * *

Бир хил яшаш тегди-ку жонга,
Бошляпман бошқача ҳаёт.
Энди юрак йўлбошчи менга,
Бажараман айтганин фақат.

Кенг хонани тор демак — гуноҳ!
Сиямаяпман дейиш — бу тўхмат!
Ахир улкан эмасмиз, бу чоғ
Майдалади бизларни қисмат.

Дўстим, мени айбситма фақат,
Мен юракка бердим измимни.
Девоналар ичида бот-бот,
Кўриб қолдим ўзим ўзимни!

Алимардон Хидиров

1960 йили Самарқанд областининг Хатирчи райониде туғилган. Тошкент Политехника институтини тамомлаган. Айти пайтда Тошкент трактор заводида ишлайди. Республика ижодкор ёшлари V семинар-кенгаши қатнашчиси.

Келмадинг

Ана, қоп-қора булутлар лашкари
бўрон тулпорининг белига миниб,
ложувард, беғубор осмон бағрига
шафқатсиз бостириб кела бошлади.
Менинг юрагимда чақнаган чақин,
Вужудим уйини ёндирди, энди
қалдироқ қалдирар, шум хаёл шамол
зор жисмим кулини сочар-да, кетар...
Ва лекин ишонгум,
ул осуда кун,
кулларим жаҳоннинг тўртта ёғидан
Сени деб йиғилгай — тирилурман Мен!..

* * *

Ҳамон кун кўради,
ҳар куни кутар:
«Худога шукур...» сўзлари
юҳодир —
ИСЭНни тириклай ютгувчи.

* * *

Шахсий кутубхонага бир дунё
унсиз ҳайқириқларни қамаб
кулфлаб кўйишди...
ҳайқириқлар тинмади барибир!
Шу хонадаги ўргимчаклар
жамики жавонларни тўрлаб ташлади...
яна бўлмади...
бундан алами келган сичқонлар
кемира бошладилар аёвсиз,
ҳайқириқларни!..

Рустам Мусурмонов

Қиш

Шошиб йиғиштириб кўч-кўронини
Кўчиб кетди куни кеча саратон.
Мўралар хиргойи қилиб суронни
Хазонлар тўзғиган уйга қаҳратон.

Калитни топишга эринганидан
Синдириб очади уй эшигини.
Ичкари кўримсиз кўринганидан
Ечмасдан киради лой этигини.

Осмон сиқаверар ҳар куни ювиб,
Кирлари кетмаган кўйлақларини.
Сойлар тақиб олар кечаси юриб,
Кўзлари ўтмагач ойнақларини.

Муҳаббат

Билмайман сариқми, қорами,
Аниқлаб бўлмайди элини,
Юраги қўшалоқ бўлади,
Ошиқлар тушунар тилини.

Тентирар кенг кўча-кўйларда,
Барибир ҳеч қайга сиғмайди.
Гоҳида тушиб не кўйларга
Йиғлайди, йиғлайди, йиғлайди.

Кўзидан кетади мадори,
Кўрқасан юзига қарашга.
Кўрмадим унингдай гадони,
Уялар садақа сўрашга.

Кўкрагимга муштлайди биров
Муштлайверар ичкарисидан:
— Нима бўлди очингизлар-ов,
Бу вужуднинг ташқарисида?!

Ҳақиқатни айтаман оғир,
Оғир муштлар тушар сийнага.
Ўзимдан ҳам қийинроқ ахир,
Ичимдаги жабрдийдага.

— Бандим, мени муштлайвер, йиғлаб,
Қаттиқроқ чек афсус, надомат.
Худди сендек бировни боғлаб,
Олиб кетди бир сарвиқомат...

Юрак

Юрак — менинг дулдулим,
Кўкрагимда қозиғи.
Беда эмас, ем эмас,
Меҳрдандир озиғи.

Пишқиради депсиниб,
Қон қуйилар кўзига.
Мендан бошқа одамнинг
Кўринмайди кўзига.

Ўзим берсам емайди
Емишларнинг гулидан.
Озиқланиб ўрганган
Сулувларнинг кўлидан.

Кўзлар ою юлдузни
Арғамчининг дастидан.
Кўпчиб кетди кўкрагим
Тўёқлари остида.

Охири бир парини
Олиб қочар югуриб.
Мени судраб кетади
Қозиғини суғуриб...

Баҳор эртаги

Ойдин эртак тинглар саноксиз юлдуз
Тун бўйи термулиб онаси моҳга.
Укалар ухлагач Зухро — тўнғич қиз
Ойисини секин бошлар хобгоҳга.

Қуёш ой қўйнига кирар тонготар,
Булутлар ёприлар арпа бошоққа.
Юлдузлар — болалар эса донг қотар
Бурканиб қорамтир кўрпа-тўшакка.

Улар уйқусидан жуда кеч турар,
Момоқалдиروق-чи, кетар тўтоқиб, —
Ғудраниб қуёшга, ойга дўқ урар
Жужуқлар ҳўл қилган пўстакни қоқиб...

...Бир пайтлар унинг ҳам ажабтовур номи бўлган, Оқдарё дейишган. Сенинг харитангда ҳозир ҳам шундай. Малиминг ҳозир ҳам: Зарафшон Чўпонота остида иккига ажралиб, Хатирчида бирлашади, дейди. Унгача бири Қорадарё, бири Оқдарё бўлиб оқади, дейди. Аслида эса Оқдарё йўқ, мана бу бетон зовур бор. Номи — Миёнқол. Лекин Миёнқол деган ном ҳам фақат лойиҳачилар қоғозида. Биз уни билмаймиз, канал деймиз. Энди қарагин, харитада — Оқдарё, лойиҳа қоғозида — Миёнқол, одамлар оғзида эса канал...

Бу гапларни унга акаси айтганди. Ўзи ҳеч ўйлаб кўрмаган экан.

* * *

Боғ ичкарасидан ўсмир йигитчаларнинг дўриллаган овозлари, кулгуси эшитилди. Қоровул чол чиқиб, қоронғуликка — боғ ўртасидан ўтган арава йўлига тикилди. Икки-уч сигарет чўғини аранг илғади. Йўталган эди, унга жавобан кулгу эшитилди. Йигитчалар тўғри қоровул чолга қараб келишаётганди.

— Ассалому алайкум, Имом бово!

Новча йигит чолнинг кўлини олди, тенгқури билан кўришаётгандек бир-икки силтади.

— Бардаммисиз!

Чол лом-мим демай унга синчков тикилди. Ҳамроҳларига ҳам бир қур кўз ташлаб олди. Қоровулхона деразасидан тушаётган хира ёруғда тункезарларни тусмоллаб таниди-да:

— Ҳа, мирзо йигитлар, келинлар, — деди, — Сан— Ботирхоннинг ўғли Қодирбой-а?

— Топдингиз!

— Сан—Шуҳратбой!

— Худди шундай!

— Ие, ошқадининг баласи ҳам бор экан-ку! — деди чол учинчи йигитча билан кўриша туриб. Болалар кулиб юборишди. Ҳалиги йигитча эса илжайиб, ўзини қоронғуликка тортди.

— Имом бово, — деди Шуҳрат дегани шанғиллаб. — Бу ошқади эмас, Қирқдархонда туғилган.

— Сан қаяқдан билардинг. Отаси ошқадиликми, бўлди-да.

— Лекин гапингиз тўғри, бово, Шавқиддин ўзи Қирқдархонлик бўлганиминан жуда ошқадиҳўр.

Шавқиддин нуқул илжайар, бу ҳазил-мазахларга жавобан ҳеч нарса деёлмасди. Йигитчаларнинг тўртинчиси, кўринишидан энг кичиги, гап-сўзларга қўшилмас, кулмас, Шавқиддиндан кўз узмай, жиддий кузатиб турарди.

Қодир «бас қил» дегандай Шуҳратнинг елкасига бир мушт урди-да, Имом чолга қаради.

— Бово, боғингизга ўғирликка тушгандик.

— Йўғ-э, занғар, нима деяпсан?

— Ҳа, кўрмай қолдингиз.

— Номоз ўқиётган экансиз, — луқма қўшди Шуҳрат.

— Э, қўй-э! Умрим бино бўпти номоз деган нарсани билмайман.

— Номозди билмасангиз, уйқуда бўлгансиз. Наша капалаб, барматуха уриб олиб, хуррак отаётган бўлгансиз.

Орзиқул Эргашев

1954 йили Самарқанд область Оқдарё районида туғилган. Бир қанча қисса ва ҳикоялари чоп этилган. СССР Ёзувчилар Союзи аъзоси. Айни пайтда Ўзбекистон радиосининг Адабий-драматик эшиттиришлар Бош редакциясида муҳаррир.

— А, бу бошқа гап, Шухратбой, — сийрак, кузалмаган соқолини селкилатиб, пихиллаб кулди чол. — Лекин барибир бу ердан ўтмагансизлар. Чумчуқ ўтсин, тарс отиб оламан ҳали...

— Лекин биз ўтдик, — деди чўрт кесиб Қодир. — Билмай қолдингиз, ишқилиб. Айтмоқчи, бово, сиз нимани кўриқлаб ётибсиз-у, биз нимани ўғирлаймиз?

Чол яна пихиллаб кулди.

— Ҳа, занғар-а! Гапни қотирасан-а! Папиридан бер. Қодир сигарет узатди.

— Нос бор, — деди Шухрат кўкрак чўнтагини ковлаб. Чол унга эътиборсиз, Қодир ёққан оловга сигаретни тутди. Кейин яна гап қотди.

— Ана шу қоровулхона меники. Дарвоза калити менда. Ойлик оп туриппан. Ётаман, худо деб. Лекин боққа зоғни ҳам ўтказмайман.

— Шундай қип, бово, боғингизни бошдан-оёқ кезиб чиқдик, — деди Шухрат тагин гап жиловини қўлига олиб. — Ҳеч вақо йўқ. Золдориларни қуритибсизлар. Ҳеч бўлмаса довча-повчасидан еб турардик. Гилос бўларди, унияма кўпориб ташлабсизлар.

— Э, катталар-да! Ҳозиргилар ишди кўзини биларди. — Имом чол тенгурларига уқтиргандек, кўрсаткич

бармоғини нуқиб-нуқиб гапирарди. — Гилос-пилосди йўқотди-да, шартта олмаю шаптоли қилди. Давлатнинг ўзи, менга фрукта бергин, деб турибди-да. Булар ҳам, мана сенга фрукта деб, аччиқ олмани бостириб обораверишди. Олма плонни гуллатди. Шаптоли бозорди...

— Шаптоли ўтин бўпти-ку, бово, — деди Шухрат.

— А-а, бияғига худо пошшо, — қўл силтади Имом чол, сўнг сигаретини чуқур-чуқур тортиб, кутилмаганда хаёл суриб қолди.

— Бово, биз барибир насибамизни қолдирмадик, — деди Қодир унинг хаёлини бўлиб. — Шийпон орқасида қолган экан гилосдан.

— Ростданми?

— Ҳа-да, азиз меҳмонларга деб қолдиришган экан. Роса едик. Айтмоқчи, биз ҳам меҳмонмиз, бово. Армияга кетяпмиз.

— Мана бошимизди кўринг, тап-тақир, — Шухрат Шавқиддиннинг бошига бир шапати урди-да, ўзи четланди, — уста ҳақи, — деди қўлини кўксига қўйиб.

— Хуллас, бово, роса едиг-у, инсоф қилдик. Ҳам хўрдани, ҳам бурдани қилмадик, — деди Қодир хангомани якунлаган бўлиб.

— Э, мени ҳақимди опкелмапсизлар-да!

— Эртага, бово, эртага, — Қодир дарвоза тарафга юрди. — Қани биз чиқиб кетайлик энди, очинг.

Имом чол гурунгаллаб бўлиб турганидан истар-истамас дарвозани очди. Йигитлар кўчага чиқишди. Чол уларни хиёл олислатиб, Шавқиддинни чақирди.

— Э, бияққа қара, Шавқибой!

Шавқиддин орқасига қайтди. Шериклари қизиқсиниб кутиб туришди.

— Отангга айтсанг, кейинги ҳафта менга учраса. Ҳалигидан уватга экиб ташлагандим. Яна тўрт-беш кунда етилади. Қанорини тўлдириб бераман, опкетади.

— Нимани, бово?

— Ошқадини-да, нимани бўларди, содда болам.

— Э, боринг-э!

Шавқиддин қўл силтаб изига қайтди. Чол пихиллаб кулди.

Йигитчалар қишлоқ кўчасидан бир-бир одимлаб боришаркан, орқадан Имом чолнинг ғудраниши, баҳайбат темир дарвозанинг даранг-дурунг ёпилиши, занжирнинг шалдираши эшитилди.

Каттагина ёғоч дарвоза рўпарасида тўхташди. Дарвозанинг тепа қисми кунгурали. Ундан тушган ёруғлик кўча юзига чиройли нақш солган. Нақшлар тугаган ерда — ариқ лабида икки қулоч келадиган тол кунда қорайиб кўринади. Йигитлар доимий одатлари — шу буғур кундада тизилиб ўтиришди.

Кундуз югур-югурларидан толиққан қишлоқ аллақачон уйқуга чўмган.

Қодир шерикларига сигарет улашди. Шухрат ўз тегишини қулоғига қистирди-да, нос чекди. Акбар кўкрак чўнтагига солиб қўйди... Қодир бурқситиб чекишга тушди. Сигарет чўғи дам сайин яллиғланиб кетар, унинг юзини ёритиб юборар, сал ўтиб яна йўқоларди... Шавқиддин эса тутунни шарпасизгина ютарди-да, секин пастгами, орқасигами пуфларди. Уз-ўзидан ўнғайсизланиб борарди. Ҳеч ким чурқ этмасди. Қодир Акбарга қаради:

— Нега чекмаяпсан?

Бола индамади.

— Аслида сенинг билганинг тузук, — деди кейин ўйчан тортиб.

— Чекмай тўғри қилади, — қўшилди Шухрат ҳам дарҳол ясама жиддийлик билан.

— Лекин бу йил училишига боради-да, хароб бўлади.

— Мана бизга ўхшаб, — деди Шухрат. — Қодир

аканг зўр математик эди сендайлигида... Бир ҳисобда шуниси тузук. Нима керак бош қотириб. Шундайми, Ошқадимбой. Э, узр, Шавқидимбой. Мен буткул айтмай қўювдим, бовонг эслатди. Отанг қанор опкелсин дейдимиз?

— Э, кўп вайсадинг-да, — деди Қодир уни елкаси билан нуқиб. Кейин Акбарга ўғирилди. — Тошни опчиққин, бир терлайлик.

Акбар ичкаридан икки пудлик тош кўтариб чиқди. Қодир энгини шимариб, тошни қўлига олди-да, оёқлари орасида бир-икки силтаб, тепага кўтарди. Тушириб, яна кўтарди. Шухрат санаб турди. Унтага етганда тош гурсиллаб шағал тўшалган йўлга тушди. Кейин Шухрат ўрнидан турди. Еттитага аранг етказди. Шавқиддин олти-тада тўхтатди. Акбарнинг назарида у яна кўтариши мумкин эди-ю, жўраларидан истиҳола қилиб ташлагандай туюлди.

Йигитлар яна тол ёўласида тизилиб, у ёқ-бу ёқдан бир пас гаплашишди. Шухрат кўзғалди.

— Хўп, жўралар, уй-уйига, така тўйига. Қани, тарқаламиз.

— Бўпти, сенга жавоб. Бориб уйқунгни ол, — деди Қодир бамайлихотир. — Ҳали у ёқда зор бўласан. Эрта-лабгача картошка арчтириб чиқаман.

— Кўрамиз, ким-кимга арчтираркан.

Шавқиддин ҳам ўрнидан турди.

— Мен ҳам бораё, тоғаларим келишганди.

— Уйингда меҳмонлар-у, сен кўчада ўғирлик қилиб юрибсанми ҳали, — беозор кулди Қодир, — Айтсанг бўлмайдим, меҳмоним бор, деб.

— Жўра деган шунақа бўлади, — деди Шухрат, — Эртага армияда тоғалар эмас, жўралар асқотади.

— Бўпти, боринглар.

— Узинг-чи?

— Мен кейинроқ.

Қодир Акбар билан қолди. Анчагача гап-сўзсиз ўтиришди. Ниҳоят, Қодир тилга кирди.

— Даданга айтдингми, Акбар?

— Йўқ ҳали.

— Бунақа чўзаверма-да. Кеч бўлса, кейин фойдаси йўқ. Еки ўзим учрашайми, уялсанг?

— Йўқ керакмас.

— Ҳадеб битта гапни эзмалаяпти демагин-у, сен унча яхши тушунмаяпсан. У ерда хароб бўласан, билдингми! Лекин мен бунга истамайман. Акмалнинг қийналгани етади. Шунча сарсон бўлганига яраша бирор нарсага эриша яхшику-я...

Акмал икки йил бурун Тошкентга ўқишга кетганди. Болалигидан орзуи кино артисти бўлиш эди, театр ва рассомчилик институтига ҳужжат топширди. Имтиҳондан йиқилдию қишлоққа қайтмади. Тошкентдан жўнатган биринчи хатидаёқ шундай ёзди: — Укажон ўқишга киролмадим. Бундан хафа эмасман. Ҳеч ким атай йиқитмади, ўзим ҳеч нарса билмас эканман. Тўғри, училишида умрим беҳуда ўтди. Лекин мустақил ўқисам биров қўлимни ушламасди-ку. Энди кўр бўлиб, еттинчи синф китобларидан бошлаб ўқиб ётибман. Бир яхши одам билан танишдим. Зўр одам. «Мафтунингман» фильмида тракторчи йигит ролида чиққан. Шу киши мени «Ўзбекфильм»га олиб бориб ишга жойлаб қўйди. Қанақа ишлигини айтмайман, шарт эмас. Кейинги йил албатта ўқишга кирман. Бўлмаса, армиядан сўнг ҳаракат қиламан.

Гап шу, агар аканг қишлоққа шўппайиб қайтса, афтига қарамагин...

Акмал балки Қодирга ҳам бу гапларни ёзгандир. Акбарга айт, училишига бормасин, деб тайинлагандир. Ишқилиб, кейинги кунларда Қодир шу гапга қаттиқ ёпишиб олган.

«Бормайсан, тамом! Гапимни олмасанг, аканг эмасман», дейди. Акбарнинг бўлса боши қотган. Хўп, ана дасига айтсин. Дадаси директорга учрасин. Директор кўнсин. Лекин, ўттизта қизнинг орасида бир ўзи ўқийдими? Иккала синф ўғил болалари ҳам ёппасига кетади-ю, у сўппайиб қолаверадими?

Акбар ўйлаб-ўйлаб, охири очигини айтди. Айтишга айтди-ю, хижолатдан танаси мисдай қизиб кетаверди.

Қодир ерга тикилиб бир зум жим қолди. Кейин бошини кўтарди-да, ўжар бир қатъият билан деди:

— Билмайман! Сан шу ерда қолишинг керак, вассалом. Уша ўттизта қиз билан бирга ўқийсан. Майли, нима дейишса-дейишсин, икки йил чидайсан! — Қодир қизишиб ўрнидан туриб кетди. — Сен битта нарсани тушунгин, укажон. Мен, бу Дархон қишлоқ деган жойдан ҳам тузукроқ одам чиқсин деяпман. Ахир, қачонгача икки дарё ўртасида гимирлаб юрамиз, биз бечоралар?! Қодир куйиб-пишиб анча гапирди.

Энди эса улар деярли гап-сўзсиз ўтиришар, ўртада қандайдир ўнғайсиз ҳолат пайдо бўлганди. Қодир Акбарга нимадир демоқчи эди-ю, тилига чиқаролмай қийналарди. Акбар бунга сезиб турар, нима демоқчилигини ҳам тахминан фаҳмлаган, аммо шу топда унинг мушқулини қандай енгиллатишни билмасди.

Боғ теласидаги барқашдек ой тобора юқорилаб борар, хуш бўйли баҳор шабадаси эсар, ариқ тўла бўтана сув шарпасиз оқиб ётарди.

— Бўпти, мен кетдим...

Қодир ўрнидан турди. Чамаси айтар гапни кейинроққа суришга қарор қилганди.

* * *

Акмал Тошкентга жўнадию оилада бош ўғил бўлиб қолган Акбар бир неча кун гангиб юрди. Акасини кўмсаб, ич-ичидан сиқилди. Бўлмаса ёлғиз эмас, укалари бор, аммо улар керагида тергаб, керагида эркалаб турувчи ака ўрнини босолмайди-да. Лекин нима бўлдию Акбар кўп ўтмай Қодирга боғланиб қолди. Аслида у ҳадеганда бировга эл бўлиб кетадиган бола эмасди. Ким билсин, ўта серзарда, бир сўзли бу йигит кўп жиҳатдан Акмал акасини эслатиб турармиди, ишқилиб, унга қаттиқ меҳр қўйди. Қодирга ҳам бу йигитча маъқул тушиб қолганди. Бўш вақт топдим, излаб келар, иккиси бир чеккада ўтириб (кўпинча ариқ четидаги ўша тол кунда) узоқ-узоқ гурунглашишарди.

Қодир, Шухрат, Шавқиддин — учови тенгқур. Лекин Акбар ҳам шу давранинг тенг ҳуқуқли аъзоси: унга алоҳида эътибор беришади, кўпинча унинг кўнглига қараб иш тутишади. Айниқса, Қодир. Бирор иш бошлашмоқчимми, аввало, Акбарга қарайди. У нима деса — шу. Жўраларининг оғзига уриб бўлса ҳам Акбарнинг фикрини ўтказишга интилади. Иккиси ёлғиз қолишдимми, кўнглидаги бор гапни тўкиб солаверади, яшириб ўтирмайди.

Биласан, мени укам йўқ, — деди у бир сафар, сени укам деганман. Сингиллар ўз йўлига. Училишида бир чечен оғайним бўларди. Уша айтар эди. Уларда шундай одат бор экан: кўришдики, бўладиган бола етишяпти. У олимми, шоирми, ишқилиб, дарров ўртага олишаркан. «Қани гапир, сенга нима керак, нимадан қийналяпсан, айт», дейишаркан. Кейин таниш-билиш, қариндош-уруғлар ҳар ким топганича ўртага ташлаб, ҳалиги йигитди кам-кўстини битказиб беришаркан. Унга эса фақат ўқиш, ёзиш, ўзини кўрсатиш қоларкан, лекин у бировдан қарздорман деб хижолат бўлмас экан. Бошқалар ҳам сенга ўтказиб қўйган жойим бор деб, миннат қилишмас экан. Улар учун чечен ном чиқарса, чечен хор бўлиб юрмаса, бас экан. Хўш, бизда борми шунақа гаплар? Қаёқда! Бир

вақтлар бўлса бўлгандир. Лекин ҳозир йўқ. Биздикилар ўқишга жўнаётган ўғлига «қайтишингда совун олиб кел, кўп ҳаяллама» деб қолишади. Аканга ўхшаб ўжарлик билан шаҳарда қолган, тентираб юрганларди мазаҳ қилишади: «У ёқда ҳам совун тахчил экан-да, фалончининг ўғли тополмай юрибди, шекилли», деб қулишади. Мана, Акмал аканг озмунча қийналмагандир. Ҳали армиядан келиб яна ҳаракат қилади, қўймайди. Лекин умри ўтиб борапти-да. Сен бунақа қийналмаслигинг керак. Омон юрсам, бунга йўл қўймайман. Сендан умидим катта. Худо хоҳласа, катта одам бўлиб кетасан...

Акбар Қодир акасининг гапларини эслаб жилмайиб қўйди. Лекин кўнглининг бир чеккаси хижилланиб турарди: боя уни ранжитди, мактабда қололмайман, ўттизта қиз билан ўқиёлмайман, деди. Шартмиди шуни айтиш. Қодир уни деб ёниб-қуйиб юрса-ю, бу «мени тушунинг, жўраларимдан ажраб қололмайман», деб ўтирса. Мени тушунинг дегани, ҳеч нарсани тушунмаяпсиз, дегани бўлади-да.

Акбар ишқомлари остидаги сим каравотда сийрак тоқ япроқлари орасидан кўриниб турган юлдузларга термулиб ётар, уйқуси тамом ўчиб кетганди.

Қодир акаси дам-бадам «сен катта одам бўласан ҳали» деб юради. Лекин ўзи эртага ким бўлиб етишади, қайси соҳани танлайди, ҳозирча бир тўхтамага келолгани йўқ. Фанлардан ўзлаштириши яхши. Математикани, физикани севади. Адабиётни ҳам... Кейинги пайтлар айниқса тарихга қаттиқ меҳр қўйган.

Учинчи чорак охири эди. Кутилмаганда уларнинг тарих муаллимаси турмушга чиқди. Акбар энди-энди ўйлаб чўчиб кетади: агар муаллимаси тўй бўлмаганда, ёки тўй икки-уч ой кейинга — таътил даврига сурилганида, ё бўлмаса, муаллима бошқа тарафга эмас, колхозларидан бировга турмушга чиққанида нима бўларди?! Ҳаммаси боз-бояғидай давом этаверар; муаллима кўп қатори дарсга кириб чиқаверарми?! Албатта-да! Ҳеч ким унга юз ёриб, Сиз эпполмаяпсиз, деёлмасди. Ўзи эса бундай хаёлга ҳам бормасди.

Хуллас, муаллима турмушга чиқиб кетди-да, мактаб директори университетнинг кечки бўлим талабаларидан бирини бошлаб келди.

Янги муаллим Набиев қотмадан келган, новча, чиройи очикқина йигит экан. Уқувчилар билан бир-бир танишди. Ўзини таништирди. Шаҳарда, Регистон яқинидаги маҳаллада тураман, деди. Кейин савол берди. Регистон ҳақида нима биласизлар, у ерда қанақа мадрасалар бор, кимлар қурдирган, деди. Болалар жим ўтираверди. Шу чоққача ҳеч ким уларга бу ҳақда гапирмаган, сўрамаган, ўзлари ҳам қизиқишмаган эди. Акбар қўлини кўтарди. Бу унга хос одат эмасди. У ҳеч қачон дарсда «мен атай» деб қўл кўтармас, мабодо, ўқитувчи ўзи сўраб қолгудай бўлса, сира шошилмай жавоб бера бошларди. Жавоби пухта бўларди. Ҳозир эса синфдошларидан садо чиқавермагач, янги муаллимдан уялдими, беихтиёр қўл кўтарди.

Набиев унинг жавобидан қаноатланиб, «Раҳмат, Акбаржон, ўтир», деди. Акбар ҳайратланди: «Отимни дарров эслаб қоптилар-а!»

— Энди укалар, гап бундай, — деди ўқитувчи ўрнидан туриб, кейин парталар орасида оҳиста юриб сўзлай бошлади. — Биз яшаб турган дунёнинг жуда кўҳна, ва мураккаб тарихи бор. Ўлкамиз тарихини беш қўлдай билишимиз керак, деймиз. Чет ўлкалар тарихини ҳам

қизиқиб ўрганамиз. Бу яхши. Лекин биз, аввало, ўз тарихимизни биламизми? Қани кўрайлик-чи, илдиларимиз қаёққа бориб тақаларкан? Аждодларимиз кимлар? Яшаб турган маҳалламиз ёки қишлоғимизнинг қандай ўтмиши бор?.. — Набиев вазмин оҳангда сўзлар, синфга пашша учса сезилар даражада жимлик чўкканди. — Бу ерга келаётиб такси тўхтатдим-да, колхозларинг номини айтдим. Одатда шаҳардан ташқарига чиқишни кўп ёқтиришмайди. Еки аввалдан савдолашиб олишади. Лекин ундай бўлмади. Ҳайдовчи кексагина одам экан. «Дархонгами, бўпти чиқинг», деди дарров. Йўл бўйи гурунглашиб келдик. Бу ёқларга кўп қатнаркан. Илгариги Дархонни кўрсангиз эди, дейди. Жаннатдай жой эди. Қовуни, узуми Сиёб бозорида талаш бўларди. Ҳозир эса акси, дархонликди ўзи бозордан ташийди, дейди. Дарё кўпригидан ўтмишимиз билан сўраб қолди: ука, қайси Дархонга борасиз?.. Дархон иккитами, дедим. Йўқ, саккизта. Ҳазиллашманг, десам, кулади. Кейин Бошдархон, Қирқдархон, Пўлатдархон, Янгидархон дея номма-ном санаб берди. Мен буларни биринчи эшитишим эди... Хуллас, болалар, мана, саккизта Дархонларинг бор. Ана шу қишлоқлар тарихини биласизларми?

— Э, малим, бу ерда тарих нима қилади, — деди Тоҳир деган қирғизқовоқ бола томдан тараша тушгандай. — Аввалги замонларда бу ерлар ғиж-ғиж чангалзор бўлган.

— Йўқ, бу нотўғри, Тоҳирбой, — деди Набиев унинг рўпарасида тўхтаб. — Жуда нотўғри. Ҳар битта тошнинг, хаснинг ўз тарихи бор. Булар-ку, бутун бошли қишлоқлар. Номларининг ўзида қанча маъно жишин. Бошдархон — Дархонлар боши. Энг юқорида жойлашган. Фақат сизларнинг колхоз эмас, бутун Миёнқол ўша ердан бошланган. Менинг эшитишимча Озоддархон деган қишлоқларинг илгари Қулдархон деб юритилган экан. Нега шундай? Билмаймиз...

— Малим, мумкинми? — Тоҳир ўрнидан турди, у шартанликда акаси Шухратдан қолишмайди. — Боя сиз Янгидархон дедингиз-ку, аслида ундай эмас...

— Хўш, хўш?

— Ошқадидархон.

Синфда гуррос кулгу кўтарилди.

— Одамлари ошқадихўр, — деди орқароқдан кимдир.

— Ўзинг ошқадихўрсан!

Бу гапни Тоҳирнинг ёнида ўтирган озғин, маллагина йигитча айтди. Унинг аллақачон қовоғи солинган, ранги ўча бошлаганди. Тоҳирнинг қитмирлиги тутди.

— Ҳа ёлғонми?

— Ёлғон!

— Томорқаларинг четида думалаб ётадиган нима у?

Синфда гур-гур кулгу кўтарилар, даҳанаки жанг кучайиб борарди. Набиев кулимсираганча бир четда кузатиб турди-да, аммо ҳеч кимни тартибга чақирмади. Болалар ҳушёр тортиб, тинчланишди. Шу пайт Тоҳирнинг орқасида ўтирган тиқмачоқ гавдали бола ўрнидан турди.

— Бу қишлоқди тарихини мен биламан, — деди илжайиб.

— Қани эштайлик, Козимбой.

— Қадим замонда бир ошқадикшилоқлик Оқтепа бозорига борибди, Жомбойга. Атроф қоронғи экан. Апил-тапил бир семиз мол сотиб олибди-да, уйига опкелди. — У лаб-лунжини йиғиштиролмади, ҳадеб ил-жаяр, дам-бадам Тоҳирнинг ёнида ўтирган малласоч йигитчага қараб қўярди. Йигитча жаҳлига чидабилмай гоҳ қизарар, гоҳ оқарар, лекин бу қитмирликларга муносиб жавоб қайтаришининг ўрни эмаслигиданми, ёки қандай жавоб қайтаришни билмаётганиданми китобига қадал-

¹ Кирсовун тахчил пайтлар бир қирқдархонлик ўғлини ўқишга кузаатайтиб: «Йиқилсанг, совун опкелиш эсдан чиқмасин, Тошкентда сироб дейишади» деб тайинлаган экан.

ганча миқ этмай ўтирарди. Тиқмачоқ гавдали бола «тарих» сўзларди. — Молни оғилхонага боғлабди-да, ҳовлиқиб кампирини чақирибди.

— Тез бўл, буни соғиб ол, сути оқиб кетяпти, депти.

Кампир сатил кўтариб, апил-тапил оғилга кирибди-да, додлаб қайтиб чиқибди.

— Ҳой, бобой ўлгур, опкелган сигирингиз қани? Бу новвос-ку, ошқадиқалла, дебди. Ошқадиқишлоқ дегани ўшандан қолган.

Синфда яна ғала-ғовур, кулгу, айтишув бошланиб кетди.

Акбар нариги қаторда ўтирган Дилрабога қараб-қараб қўярди. Қизчанинг қуюқ қора қошлари чимирилган, қизаришиб борапти. Бу ҳол яна бир оз давом этса ё биров билан айтишиб қолади, ё йиғлаб юбориб, синфдан чиқиб кетади. Феъли шунақа, жуда ориятли, сержаҳл қиз.

Дилрабо Акбарнинг нигоҳини пайқади-да, дафтарига тикилиб олди. Ҳадеб бир нималарни ёзиб, чиза бошлади. Пастки лабини қаттиқ тишлаб олган. Акбар ғалати аҳволда қолди. Иложини топсаю бемаъни тортишувга барҳам берса.

Набиев айрим болаларнинг қизариб-бўзариб, жаҳлланиб бораётганини кўрди-да, кулимсираб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Хуллас, болалар, биз ишни ўз остонамиздан бошлаймиз. Бунинг хосияти катта. Масалан, мен бобом, бобокалонларим ҳақида сўриштириб билдим, дейлик. Улар ким эди, қасб-кори нима эди, яшаш тарзи қанақа эди — энди менга аён. Лекин фақат шуларни билиб олдимми? Йўқ. Аждодларим яшаган маҳалла, улар яшаган муҳит, замон ҳақидаги тасаввурларим кенгайди. Кейин бундай қарасам, менинг хонадоним тарихи маҳаллам тарихининг, маҳаллам эса шахрим тарихининг ажралмас бир қисми бўлиб чиқибди. Энди биламанки, мен бу ерга осмондан тушмаганман. Қадим бу заминда аждодларим хоки бор. Керагида манглай тери, керагида юрак қони шу тупроққа тўкилган. Обидаларида бармоқ излари қолган. Буларни билиб олганимдан кейин, бу ернинг ҳар қаричи, хору хаси мен учун аввалгидан ҳам азизроқ бўлиб қолмайдими? Уларни кўзимга суртгим келмайдими?.. Худди шунингдек, мана, Дархонқишлоқ. Миёнқолнинг ажралмас бўлаги. Самарқанднинг шундоқ биқинида жойлашган. Биз, майли, Спитамен, Улуғбек, Бобур Мирзо деб узоққа бориб юрмайлик. Номоз қасоскорни олайлик. Бутун Миёнқол бўйлаб ҳаракат қилган. Қўшни қишлоқ Даҳбедга келган одамнинг Дархонга оёғи етмаганмикан?! Номознинг йигитлари орасида Дархонликлар бўлмаган, деб ким айта олади?! «Буюк Миёнқол кўзғолони»да-чи?! Мана бу юпқа китобчадан эса, — ўқитувчи Тоҳирнинг олдида турган дарсликни олиб болаларга кўрсатди. — Номоз ҳақида ҳам, Миёнқол кўзғолони ҳақида ҳам маълумот тополмайсиз. Хўш, унда нима қилиш керак? Сўриштириш керак. Бобой, момойларимиздан сўраш керак. Уларнинг юрагида гаплари кўп-у, биз билмаймиз. Вақт ғаниматида огоҳ бўлиб қўйсак зарар қилмайди...

Акбар ўша кундан тинчини йўқотди. Дастлаб қилган иши — Дилрабадан «Ўзбекистон ССР тарихи» китобини олиб, бир кечада ўқиб чиқди. (Бу китобдан синфда атиги уч ўқувчида бор эди, холос). Сўнгра юқори синфлар дарслигини сўраб олди. Кутубхонадан бир қанча қўлланма ва икки томлик «Самарқанд тарихи» китобини топди. Чанг босиб ётган экан. Китоб уни ўзига боғлаб олди. Кўзига энди бўлак машғулот кўринмас, болаларга қўшилмас, бошқа фанлардан берилган топшириқларни шоша-пиша бажарарди-да, китобга шўнғирди. Баъзида отасини саволларга кўмиб ташларди. Отаси билганича

жавоб берар, ноилож қолган пайтлари эса: «Ўғлим энди бу ёғига трактир ҳақида, темир-терсак ҳақида сўра, беш баҳога жавоб берайин»... дерди ҳазилга олиб.

Акбар Самарқандга оид қандай тарихий воқеа ҳақида ўқимасин, унинг бир чеккасини ўз қишлоғига боғлагиси келар ва бунга мантиқан асос ҳам топа оларди. Уни ҳаяжонга солган маълумотлар хотирасига қаттиқ ўрнашар, тез орада аниқ лавҳага айланиб хаёлида жонланар, узоқ пайтгача кўз олдинда кетмай қоларди. Бу лавҳаларда гоҳ Спитамен, гоҳ Номоз қасоскор суворийлари билан от ўйнатиб қишлоқ кўчасидан ўтиб бораётган бўлар, таниш чол-кампирлар уларни дуо қилар, қишлоқ йигитлари шоша-пиша отга миниб сафга қўшилар, болакайлар сурон солиб орқадан югурар, суворийлар қишлоқдан чиқишгач, ё Оқдарё, ё Қорадарё тарафга от солишар, қуюқ чанг-тўзон ичида бир зумда кўздан ғойиб бўларди...

Гоҳида мўғулларнинг Афросиёбни ҳар ёқдан доира шаклида ўраб келаётган ҳолати кўз ўнгида пайдо бўлади: Олдинда атроф қишлоқлардан ҳайдаб келинган дехқонлар, кекса чоллар, аёллару болалар ҳам бор. Мўғул лашкарлари эса уларнинг панасида қалъага яқинлашиб келяпти. Ҳимоячиларнинг боши қотган. Бу орада мўғуллар дехқонларга девор остидаги хандақларни шох-шабба ва харсанглар билан тўлдиришни буюрди. Бўйин товлаганларни қўл-оёғини боғлаб чуқурга ташлай бошлади. Ҳайдаб келинганлар орасида Акбар ўз ҳамқишлоқларини илғаб қоларди. Аста-секин тенгқур жўраларини, ўзини ҳам шу ерда кўрди. Ёт тилдаги бақир-чақирлиқлар қулоғи остида янграй бошлади. Бир маҳал қалъа дарвозаси очилди-да, кучли ҳайқириқ билан отлиқ ҳимоячилар отилиб чиқди. Улар дехқонларга «четланинг, четланинг» дея бақирганча ёввойи душман устига ёпирилишди. Борлиқни қилич ва найзалар жанранги, отлар кишнаши, ҳимоячиларнинг қаҳрли ҳайқириқларию саросимада қолган босқинчиларнинг додвойлари тутиб кетди. Жанг қизиди. Мўғуллар қириб ташланди. Аммо олисда яна мўр-малахдай ёпирилиб келаётган душман лашкари кўринди. Ҳимоячилар қария ва болаларни олиб, қалъага чекинишди. Оғир дарвоза шошилишч ёпилди...

Акбар ўша кезлари шаҳарга бориб келиш фикрига тушиб қолди. Ўзини ёлғиз юбормасликлари аниқ эди, шу боис Қодир акасида илтимос қилди. Дастлаб Афросиёб харобаларида соатлаб кезишди. Кейин Самарқанддаги барча қадамжоларда бўлишди. Акбар қаёққа борамиз деса, Қодир олиб борди. Кун бўйи юриб тинка-мадори қуриган бўлса-да, сездирмади. Акбарнинг шахдини қайтаришни истамади. Муштдеккина боланинг ҳар бир ёдгорликни кўзлари ёниб кузатиши, рангин нақшларга сеҳрланиб тикилиши, кутилмаганда ғаройиб ҳодисаларни ҳикоя қилиб кетишлари уни ҳайратга солган эди. Ким билсин, Акбарнинг бир кун келиб, катта одам бўлиб кетишига балки ўшанда ишониб қолгандир. Унга фидойи мададкор бўлиш учун ҳам ўша кун онт ичгандир.

* * *

Бугунги «боғ сайри» таклифи Акбардан чиққан — акаларининг хизматга жўнайдиган куни маълум бўлгач, кўпдан ўйлаб юрган фикрини ўртага ташлаган эди. — Эрта кечаси боғ айлансак. Кейинги кун Қорадарё бўйига, ундан кейин Оқдарё бўйига чиқсак...

— Боғда нима бор? — деди Шўҳрат даб-дурустандан. — Ейдиган, оладиган ҳеч вақо йўқ. Уруш-уруш ўйнайдиган вақтимиз ўтган. Ундан кўра ҳар оқшом биттамитникида тўпланишайлик. Худо деб, чўзилиб ётамиз,

отамиз, мириқамиз. Ҳали у ёқда олти ой онамизни кўрсатишади, «раз, два» деб. Тўғрими?

Акбар ўз фикрини қандай тушунтиришни билмай қизарди. Нима десин?.. Ой, жимир-жимир юлдузлар, шабада эсяпти, чигирткалар чириллайди. Гулга кирган дарахтлар сукутда. Оёқ ости тизза бўйи ўт. Тўртовлон ўйчан, охиста боришмоқда... Бундай кеча кейин умуман қайтарилмас. Хизматда эслаб юришади. Акмал акаси ёзяпти-ку, ўшанда иккимиз яхши иш қилган эканмиз. Эсласам, дилим ёришиб кетади, деб.

Қодир ҳар галгидек унинг жонига ора кирди.

— Бўлди. Акбар нима деса — шу! Гап тамом.

Шу билан масала ҳал бўлди.

Бугун улар атрофни қоронғулатиб, Акбарларнинг уйи олдида тўпланишди, кейин колхоз боғи томон йўл олишди. Темир дарвоза олдида эса фикрлари ўзгарди, «ўғирликка» тушмоқчи бўлишди. Боғ биқинидаги тошкўча билан йўлга тушишди. Кўчанинг икки чети — яқиндагина каллакланган тутқатор. Йўлнинг ўнг тарафи пахта, чапда олмасор томонга темир устунчалар билан бақувват симтўр тутилган. Пахтазор томон очиқ. Бир пайтлар бунинг тескариси эди, тутлар танасини ўйиб кирган калта-калта зангланган симлар шундан нишона. Илғари бу кўчадан сурув-сурув қўйлар, моллар ўтиб-қайтиб турган. Пахтазорга уриб кетиши мумкин бўлган. Ҳозир эса пода ҳам, уни ёядиган яйлов ҳам йўқ... Боғ чеккасида кўтарилган симтўр сойга етганда тугайди. Сўнгги устунча сойнинг шундоқ бетон кўпригига тақаб кўмилган.

Йигитлар сой кўпригига етиб келишди-да, тўсинларга суюниб чека бошлашди. Акбар ой нурида жимирлаб-ялтираб турган сой юзасига тикилди. Сув шарпасиз оқиб борар, фақат куйирокда, бандга учраган жойда беҳолгина шалдирарди.

Кўксой Зарафшондан сув олади. Худди Оқдарё, Қорадарё каби Бошдархон тепасидан — Чўпон ота биқинидан бошланади. Акбар яхши билади: номи сой бўлгани билан бир пайтлар ундан дарёча сув оққан. Саккиз Дархон ерларини сўғориб ўтиб ҳам шахди пасаймаган. Соҳиллари жуда ҳам сўлим бўлган. Мана шу кўприкда туриб кузатган одамга ажойиб манзара кўринган. Икки қирғоқ толлари сой устини қоплаган. Бўтана сув улкан яшил ёрдан тўлғониб чиқиб келиб, кўприк остидан ўтгач, яна шундай яшил ёрликка сингиб кетган. Ҳозир эса толлар йўқ, у ер-бу ерда уюлиб-сочилиб ётган шохшаббаю тупроқ ғижимлаган томир-кундаларгина қолган. Қайси бир йил кўкламда толлар ҳашорат уяси экан деб қирғин қилинган. Шундан буён Кўксой ҳам сойга ўхшамайди.

Улар кўприк устида туришганча чекишар, Шуҳрат гап берар, Шавқиддин онда-сонда қўшилар, Қодир эса жим эди. Бундан Акбарнинг кўнгли хижилланиб борарди. Аслида бу хижиллик кеча, Қодир унинг таклифини жўраларига зўрлаб маъқуллаганидан кейин пайдо бўлганди. Балки мен ростдан ҳам ғалати гап қилдим улар ёш боланинг раъйи қайтмасин, дейишдим, деб ўзини бугун ҳам кун бўйи койиб юрди. Қодирнинг сукути бу шубҳани янада кучайтираётган эди.

Ниҳоят симларга осилиб тўсиқдан ўтишди-да, боғ оралаб кетишди. Олмалар гулини тўкиб, эндигина ёра боғлаганди. Шафтолилар эса қишдан бирдай қуриб чиққан, ўтинга ўхшаб ётарди. Шафтолизорни кўндаланг кесиб, тоқзорга етишди. Симга тортилган ток новдаларидан япроқлар куюқлаша бошлаганди. Шуҳрат биринчи дуч келган токдан хом новда синдирди-да, ғарчилла-тиб тишлади. Ҳаммининг оғзини сув очтириб, карс-курс чайнай кетди. Тоқзор ёқалаб ўн минутлар юришгач, шийпон йўлига чиқишди.

Шийпонда чироқ кўринмас, атроф зим-зиё эди. Улар тўғрота шийпон ҳовлисига ўтишди-да, ҳовуз бўйидаги қаравотга яқинлашишди.

— Йўқ, тўхтанглар, — деди Шуҳрат, — аввал бир иш қилсак. Нарироқда тўрт туп гилос бўлиши керак, кетдик. Тағин мендан қолманглар.

Карсиллаган муздай гилосдан ейишди. Яна шийпонга қайтиб, чорпояда давра қуришди. Бири олиб, бири қўйиб болалик шўхликларидан гурунғ беришди. Кейин ўзлари болакайларга айланиб қолишди; шийпон теварагида бир-бировини қувлаган, ўз-ўзидан кураш тушиб кетган, қийқириб кимсасиз боғни бошларига кўтаришган...

Акбар ўзида йўқ қувонди, кўнгил хижиллиги бир зумда тарқаб кетди. Мабодо боққа чиқишмаганда нима иш қилишларини у тахминан биларди. Шуҳрат айтмоқчи, бир ерда тўпланиб, кетар жафосига деб роса ичган, чеккан бўлишарди. Кейин бачкана қилиқлар, алмойи-алжойи гаплар авж оларди. Акбар эса уларни бу ҳолатда кўришни истамайди. Мана биринчи кун ёмон ўтмади. Эртага ҳам тонгданоқ акалари билан бирга бўлади, Қорадарё бўйига боришади.

Вақт ярим тундан ошган, тўлин ой тиккага келиб, дам сайин тиниқлашиб борарди. Акбар ойга тикилганча ғалати ҳиссиётга чўмиб ётаркан, беихтиёр кўзлари юмила бошлади... Бир маҳал кўз олдида катта сув пайдо бўлди. Сув... ҳамма ёқда сув... тўлқинланиб, гирдобланиб, оқаётган сув, дарёми, денгизми — билиб бўлмайди. Қизик, шунча сув бўлса ҳам атроф жим-жит, худди овозсиз кино қўйишаётгандек. Шу фикр хаёлидан ўтиши билан қулоғига шалдироқ овози чалинди. Кейин ҳалиги сув ой ёруғида жимиллаб оқаётган Қорадарё суратига кирди. Нариги қирғоқда узала тушган Чўпон ота қирлари қорайиб турарди. Шу пайт куюқ чангалзорни ёриб, бир тўп суворий отилиб чиқди. Суворийлар гулдираб келаятган отлари бошини дарё гузарига қайиришди. Сув заррачалари тўфон бўлиб кўтарилди-да, отларни, ҳатто отликларни ҳам кўмиб юборганча тепада туриб қолди. Ҳамма нарса яна жонсиз суратга айланди. Жимлик чўкди. На сувнинг овози, на отлар дупурию кишнаши эшитиларди. Бу ҳолат бир неча лаҳза давом этди-да, кейин суратга жон кирди. Отлар оёқлари сувдан кўтарилиб, дарё устида уча бошлашди. Ортада қолган заррачалар аста-секин пастга тушди. Учқур отлар қирғоққа етиб, туёқлари ерга тегиши билан тошлар қарсиллаб, учкун сачради. Отлар дупури яна бир зўрайди-да, кейин тиниб борди.

Суворийлар сал ўтмай Чўпонота устида пайдо бўлишди.

Бола кўз ўнгидаги Қорадарё манзарасини томоша қила-қила уйқуга чўмди.

Тушига эса Оқдарё кирди. Қараса: Оқдарё ҳам туш кўряпти. Тушида азалий йўли билан оқаётганмиш. Хурсандлигидан ўзанига сиғмасмиш. Эркаланиб, у қирғоқдан-бу қирғоққа мастона бош урармиш. Қирғоқларини ўтиб бўлмас чангалзорлар тутиб кетганмиш. Қушлар минг хил нағмада сайраб ётган эмиш. Балиқлар сув бетида ялт-ялт қилиб бетиним сакрармиш. Оққушлар зеболаниб бемалол сузиб юрармиш. Акбар эса шунақа ғаройиб манзарани қайси бир кинода кўрган эдим-а, деб бош қотиради. Бироқ, ўзида йўқ хурсанд эмиш. Хурсандмиш-у лекин Оқдарё уйғониб кетса: ўзини тағин бетон зовурда кўрса, булар ҳаммаси туш эканлигини билса, не аҳволга тушади, деб қаттиқ қўрқаётганмиш...

Йигитчалар чошгоҳда йўлга чиқишди. Тўртовни ҳам деярли бир хил кийинишган: эгниларидан қизғиш қўйлак, жинси шим, оёқларидан бошмоқ. Бошланг. Акбарнинг

эса қоп-қора сочлари шабадада хиёл түзғиб, туташ қошлариди устида күнғироқланиб ўйнар, бу унга жуда ярашар, фақат ҳусн эмас, қандайдир улугворлик ҳам бағишлаб турарди.

Улар кетиб бораётган тошкўчанинг ўнг бети пахтазор. Жўякларда сув жилдирайди. Даланинг у ер-бу ерида кетмон елкалаган сувчилар. Олисида бўлганиданми, уларнинг ҳаракати жуда суст ва сўник кўринади... Чап тарафда боғ, кеча оқшом йигитчалар оралаб ўтган олмазор. Дарахлар, ўт-ўланлар шабнамдан яшилланиб, сўлимлашиб турибди.

Йигитчалар шу кетишда бир чақирим юришса Кўксой кўпригига, яна бир чақиримдан сўнг дарё бўйига етишади.

...Дарё бўйи қалин чангалзор. Чангалзор оралаш жуда мушкул. Сўқмоқ йўл топиш керак. Бир ой, ярим ой бу сўқмоқларга оёқ босилмай кўйилса, ўт-ўлан қоплаб, билинмай кетади...

Тор сўқмоқ бўйлаб кетяписиз. Олдинда дарё шовуллаб туради. Бироқ ҳадеганда унга етолмайсиз... Кетаверасиз. Қушлар чуғур-чуғуридан қулоғингиз битилади. Шундоқ оёғингиз остидан «парт» этиб, нимадир ҳавога кўтарилади — беданами, қирғовулми... Кетаверасиз. Гирд теварагингиз қуршаб олинган. Фақат баланд, кўм-кўк осмон кўринади. Дарё тепасидами, этакроқдами бир парча оппоқ булут осилиб турибди... Кетаверасиз. Юз-қўлларингизни ёввойи жийда шохчалари, қамишу қиёқлар тирнайди. Оғриқ сезмайсиз, аксинча хуш ёқади. Кўзингиз қувнаб, танангиз яйраб, энгил-енгил одимлаб бораверасиз. Ёнгинингиздан қуёнми, тулкими зипиллаб қочиб қолади. Тўсатдан бир илонни босиб оласиз... Кетаверасиз ва бирдан тик жарлик ёқасидан чиқасиз. Беш метрлар қуйида буралиб, тўлқинланиб бўтана дарё оқиб боряпти. Бундоқ эгилиб жар тўбига қарайсиз-да, беихтиёр ваҳимага тушасиз: оёқ босган ерингиз дарё устида осилиб турган бўлади. Сув йўғон-йўғон жийда томирларини яланғочлаб, жар остига ўйиб кирган, бир неча қулочли камар ҳосил қилган.

Эҳ-ҳе, бу камида йигирма йиллар бурунги манзара. Ҳозир бу ёққа келаётган йигитчалар у даврларни кўришмаган. Улар ҳали атак-чечак юра бошлашган пайтда чангалзорга ўт кўйилган. Бульдозерлар солиб, жарликлар текисланган. Кейин... уларнинг кўз ўнгида дарё бўйида ғалати қишлоқча пайдо бўлдию ҳам бўйи, ҳам энига кенгайиб борди. Дархонликлар уни «Дайравот қишлоқ» деб атай бошлашди...

Йўл адоғида йигитлар қаршисида икки одам бўйи (худди боғ чеккасидагидек) симдевор пайдо бўлди. Девор орти чоғроқкина томорқа, кафтдеккина ҳовли-ю, лекин икки қаватли, ҳашамдор уй. Енида сутранг «Волга». Уни майкачан бўлиб олган мўйловдор, этдор киши завқ билан ювмоқда. Ҳовли ўртасидаги тўқима курсида оёқ чалиштириб бир қиз ўтирибди. Калта, кўнғир сочлари елкасини тутган, қора кўзойнакли бу қиз қандайдир журнал томоша қиляпти. Матросча кўйлакли митти болакай эса ўйинчоқ машинасига ўтириб, унинг атрофида гир-гир айланяпти. Журнал варақлаётган қиз сочлари тақир олинган йўловчи йигитчаларга бепарво қараб кўйди-да, яна мутолаага берилди. Йўловчилар ҳам унга ортиқ эътибор беришмади. Унга қайрилиб, юришда давом этишди. Сим тўру темир панжара, шиферу тахта тўсиқлар билан қуршалган томорқалар ёқалаб узоқ юришди. Қишлоқни ҳадеганда оралаб бўлмади: йўл учун бир қарич ҳам жой қолдирилмаган, тўсиқ ошиб, бировларнинг томорқасидан кесиб ўтишини эса лозим кўришмади. Бирор чақиримдан сўнг торгина йўлак кўринди.

Акбар бу ерга биринчи келиши эди, унга жуда ғалати туюлди, у на қишлоқ, на шаҳар эди, лекин шаҳарга ҳам қишлоққа ҳам ўхшаб кетарди. Томорқалар бирови бўйрадеккина бўлса, бирови бемалол ўн-ўн икки сотих келади. Бирида аллақачон экинлар япроқ ёзиб, гуллар очилиб ётган бўлса, бошқа бирини қамишу юлғун босиб кетган. Бир ҳовлида яланғоч бўлиб кетмон уришаётган бўлса, бошқасида яланғоч бўлиб офтобда тобланишяпти. Уйлар биқинида велосипед, мотоцикллардан тортиб, ҳамма турдаги шахши ва идоравий машиналар...

Йигитлар эрги-бугри тош кўча билан боришарди. Қодир икки-уч ерда тўхтаб, томорқасида ишлаётган кишилар билан нима ҳақдадир гаплашди. Негадир қовоғи уюла бошлади.

Бир вагон-уйча олдида тўхташди. Қодир шартта эшикни очди-да, бетакаллуф ичкари кирди. Жеркиган оҳангда биров билан саломлашди. Унинг ортидан Шухрат, Шавқиддин киришди. Акбарга кираверишда сариқ тузғоқ сочли қиз рўпара келди. У йигитчага хумор кўзларини қадаб, кулимсиради-да, йўл берди, кейин ўзи ташқарига чиқиб кетди... Акбар нимқоронғиликда акалари қаршисидаги мўйсафидни кўрди. Таниди: ҳамқишлоқлари Қосим чол. Уни шу ерда қоровуллик қилади, деб эшитганди.

Қосим чол Акбар билан беяшириқ қўл силтаб кўришди.

— Полвонзода ҳам кепти-ку! Оббо полвон-эй, қани искамейкага ўтир. Полвон акамнинг невараси, маладес, тек қотиб турган йигитларга ўғирилди. — Қани, болаларим, ўтиринглар. Ман битта чой қўяман ҳозир.

Чол оёғи чалкашиб, эшик томон юрди. Хонада вино ва тамаки ҳиди анқирди.

— Овора бўлманг, бобой, — деди Қодир. — Келинг, ўтиринг ўзингиз ҳам. — У чол билан жуда қўрс муомала қилаётганди. — Этибсиз, худо деб.

— Этиппан, болам...

Чол ўтиргич четига омонат чўкди-да, шу заҳоти бетоқат бир ҳаракат билан ўрнидан турди.

— Ман битта чой қўяй...

— Утиринг! — деди Қодир деярли буйруқ бериб. Чол бўйини қисиб, жойига ўтирди.

— Этибман, денг.

— Ҳа, тирикчилик, болам...

— Тирриқчилик денг!

Қодир бу гапни босиб, ярим овозда айтди. Аммо Акбарнинг назарида вагон-уйча зириллаб кетгандай бўлди. Чол бир учиб тушди. Қодирга анграйиб тикилди. Кулмоқчи эди, эпполмади. Хона анчагина қоронғи бўлса-да, чолнинг сўлғин юзи оқаргани, кўзлари жовдираб турганини Акбар аниқ ҳис қилди. Аммо у Қодир нега дўқ қиляпти, чол нега гуноҳкор ғудраняпти, тушунолмади. Хонага нохуш жимлик чўкди. Шу пайт Шухрат ўрнидан турди-да, Шавқиддинни туртди: «Чиқамиз!» Акбар ҳам уларнинг кетидан юрди. Ташқарида, вагон-уйдан ўн қадамча нарида бояги қиз оёқ учида ер чизиб турарди. Йигитларга бир-икки ўғринча қараб кўйди-да, ичкаридан қаттиқ-қаттиқ овоз эшитила бошлаган, нари кетди.

Кўп ўтмай Қодир чиқди. Ҳамон қовоғи уюқ, лекин анча ҳовридан тушган.

— Мўйсафид эмиш тағин. Ҳе, ўша сафед мўйларингга!..

— Ундирдинми бирор нарса?

— Қўяманми?! Уйидаги етим қатори болаларига элтиб берса, олмадим. Анови фоҳишаларга едиради, бу имонсиз бобой.

Акбар бу гап-сўзлар тагига етолмаётганди, албатта. «Дайравот қишлоқ» ортада қолиб, ялангликка чиқишгач,

Қодир тушунтирди. У энди анча совуганди.

— Февралда эди. Бирорта жўрангга айтсанг, дачаларга пори опкеб берса, деганди. Ҳалиги Комил акага айтдим. Училишини трактири билан ўттиз тележка ташибди. Директордан қочиб-пусиб, кунига икки-уч мартадан қатнабди, бечора. Орага тушган бу имонсиз бўлса, ҳалигача алдаб кепти-я. Дачниклар бермаяпти, ҳали обераман, дермиш. Мен беҳабарман, Комил ака бет ёриб айтмайди ўзи. Анови кун бир-иккитасидан сўрагандим, ҳозир ҳам сўрадим. Уша заҳоти саксондан берганмиз, дейишди. Бу бўлса ўша ваъда қилган ўттиз сўмни ҳам бермай келяпти экан.

— Олдингми, ишқилиб, — сабри чидамай яна сўради Шўҳрат. — Қанчадан?

— Эллик сўмдан олдим ҳар тележкасига.

— Эллик сўмдан... Ўттизтаси, ўх-хў блабсан-ку!

— Имонсизни қара, — деди Қодир яна асабийлашиб. — Рамазонда, қишлоқда ифторда юради-да, бу ерда эса ановиндақа қизчаларни... тиззасига олиб ўтираркан. Қўшмачилик қидар экан бу ярамас.

— Бай-бай-бай, тиззасига олиб ўтиради дегин-а! — Шўҳрат ҳавасманд бош ирғади. — Шу гап рост бўлса бобой тузук экан. — Қодирнинг ўқрайиб қараганини кўриб гапни тўрилаган бўлди. — Биздан тузук экан, демоқчиман-да. Бечора қиз кетимиздан жовдираб-жовдираб қопти-ю этимиз жиз этмапти-я! Индамай бовосига ташлаб келаверибмиз, қойил-э! Ҳалиям кеч эмас, қайтайлик.

— Бир каминг шу эди.

— Яхшиси Шавқини қайтарамиз. Боя иккиси кўз уриштириб, қизаришиб туришганди.

— Қўйсанг-чи, шунақа гапларни, — деди Шавқиддин муроса оҳангида.

— Ҳа, ёлғонми?

— Балки яхши қиздир. Ҳеч кими йўқлигидан шу ерда юргандир.

— Мен ёмон дедимми қизингни?! Бориб етаклаб кел, гаплашайлик, суриштирайлик, керак бўлса ёрдам берайлик, деялман. Нима дединг, Қодир? Бориб келсин-я? Қодир индамади. Шу топда юрагига ҳазил сиғмасди...

Йўл четларида тўп-тўп юлғунлар, бульдозерлардан омон қолган ёки кейин кўкарган ёввойи жийдалар кўзга ташланади. Жийдалар қийғос гуллаган, хуш бўйлари анча олисдан ҳам димоқни қитиқлайди.

Унг қўлда, йўлдан юз қадамча нарида иккита бульдозер турарди. Унга тикилиб Шавқиддин гап қотди.

— Бу ёқларни ҳам текислашади чоғи. Янги далалар учун...

— Энди рухсат беришмаса керак, — деди Акбар унга жавобан. — Ўтган ҳафта Мурод бово радиодан гапирдилар. Дайравотни сақлаб қолайлик. Дарё бўйида тўқай бўлмаса қанақа дарё бўлади, дедилар.

— Э, Акбарбой, — гапга аралашди Шўҳрат, — шаҳарда дача оламан деб қирпичоқ бўлиб ётишибди. Мурод бовонгни гапига қараб ўтирармиди улар. Айтмоқчи, бовонгга тўқай нима зарил экан. Овчилик қилмоқчидир-да!

— Йўк, ундай эмас, тўқай йўқлигидан сув қочяпти, жониворлар қирилиб кетяпти, дедилар.

— Айтдим-ку, овни соғинган. Жониворлар дебди-ку. У одам урушда снайпер бўлган...

— Э, маҳмадана, тумшугингни тиқмай тур, — Қодир уни жеркиб берди. — Нега тўқай керак эмас дейсан. Ота-бованг қаерда мол боққан? Тўқайда! Қаердан пичан фамлаган? Шу ердан! Тўғрими?! Энди мана дачазор бўлиб ётибди!..

Шўҳрат одатда ҳамсуҳбатининг жаҳлини чиқазиб қўяди-да, ўзини сезмаганга олади. Қисик кўзларини ер-

га тикканча, оппоқ хушрўй юзида бир туки ўзгармай савол-жавобда давом этаверади.

— Яхши-да. Обод бўлиб қолади шу баҳонада, — деди Шўҳрат бепарво.

— Нимаси обод?! Ҳаммаёқ симтўр, арматура. Кўпчилик бу ерга ўғирлик пулини харжлагани келади. Уйлари-га қамалиб олиб карта уришади. Ароқхўрлик қилишади, банг чекишади.

— Ўзлари ҳам гоҳ-гоҳида, а?

— Қосим чолга ўхшаганлар уларди уйини кўриқлаб, шиша сотиб, қўшмачилик қилиб кун кўради. Мана сенга обод бўлгани! Ундан кўра чангалзор бўлиб, балою баттар бўлиб ётсин эди!

Шўҳрат меъерини билади. Бу ёғига хиёл ён бермаса ғазабга учрайди.

— Бўпти, бўпти, сизлардики маъқул, — деди илжайиб. — Мен нодон адашипман. Лекин мингта Мурод бовонг радиодан гапирсин, бир иш чиқмайди.

— Сенга ўхшаганлардан кўпроқ бўлса, иш чиқмайди-да!

Бунақа тортишувлар кўпинча Қодир билан Шўҳрат ўртасида бўлиб турар, Шавқиддин қўшилмас, тўғриси бунга ботинмас, Акбар бўлса тортинарди.

Йигитлар Қорадарё бўйига етишди. Сув кўпая бошлаган, бу ерда — гузарда қирқ қадамча ерга ёйилиб, шалдираб оқиб ётарди.

Йўловчилар бўйин-бошларини ювиб, салқинлаб олишди. Сўнгра тошлоқ, яйдоқ соҳил бўйлаб яна юқорилаб кетишди.

— Хўш, қани, ким айтади, — деди Қодир дастрў-молчаси билан артинибораркан, — Зарафшон қандай қилиб иккига ажралган?

— Ие, буни ким билмайди? — деди Шўҳрат ажабланган бўлиб. Ҳазрати Али отда Чўпон ота устидан ўтганлар-да, ҳов анови, поезд йўлини устига келиб бундоқ қараганлар...

— У пайтлар поезд йўли бўлган эканми? — беозор илжайди Шавқиддин.

— Поезд йўлини ўрнида-да, ошкади, — деди Шўҳрат бепасанд. — Бундоқ қарасанглар, Зарафшон айқириб оқяпти. Лекин ўтиш керак. Шунда у киши от устида туриб...

Қодир Акбарга қараб кўз қисиб, жилмайиб қўйди.

... — Дарёга шарт қамчи урдилару «Қара!» дедилар. Дарё оқмай, қараб турди. Кўндаланг от солдилар. Дарё ўртасига бориб, энди узунасига бир қамчи урдилар. Қамчи ўрни бундоқ қабариб чиқди. Ҳазрат Али дарёнинг нарига қирғоғига чиқиб олиб, орқага қарадилар-да, яна бир қамчи урдилар. «Оқ!» дедилар. Дарё оқа бошлади. Лекин ўртаси қабариб чиққани учун иккига бўлиниб оқди. Уша-ўша буниси Қорадарё, наригиси Оқдарё бўлиб қолди... Ҳа, нимага ишшайсан?

— Гапни олиб қочасан-а, — деди Қодир.

— Нима, ёлғонми?

— Одамни уялтириб юбординг-эй, саводсиз. Ҳазрат Али бу ёққа умуман келмаган. Акбаржон, бу акангга ўзинг савод ўргатмасанг бўлмайди.

Акбар илжайиб қўйди-да, индамади. Қодир Шўҳратни имтиҳон қилишда давом этди.

— Ҳали айтарсан, Чўпон ота бир кечада пайдо бўлган, деб.

— Худди шундай, бир кечада пайдо бўлган, — деди Шўҳрат ўзини гўлликка солиб, — Самарқандга кофирлар ҳужум қилганда Маккадан учи-иб келгану босиб қолган.

— Бўлди, ўзингни кўп шарманда қилма!

— Тағин билмадим, балки Бухородан учиб келгандир, — деди Шўҳрат кулиб. — Бухоро яқинроқ, ишонса бўлади.

— Майли яна битта савол. Энди бир терлайдиган бўлдинг бугун, чидайсан. Хўш, ановини кўряпсанми? Қодир дарёнинг нарёғида, Чўпонота тумшугида турган кўҳна равоқни кўрсатди.

— Кўряпман, кампир кўприк.

— Эшак кўприк! — деди Шавқиддин ҳам гапга қўшилиб.

— Икковинг ҳам бекор айтибсан, — деди Қодир тантанавор — Ошқадиқаллар. Бу сув айирғич. Ким қурганини ҳам айтиб берайми? Эшитинглар. — Қодир юришдан тўхтаб, жўраларига ўгирилди. Ҳар бир сўзини алоҳида таъкидлаб, дона-дона сўзлай бошлади. — 1502 йил Шайбонийхон Бухородан Самарқандга келган. Тахминан ҳов анови Фарҳод посёлкаси ўрнида лашкарига дам берган. Қараса сув кўп. Самарқандга ўтиш керак. Этакроққа юриб, бирорта гузардан ўтса ҳам бўларди. Лекин у «кел мендан ҳам бу ўтар дунёда эсдалик қолсин», деган. Самарқанддан муҳандислар чақиртирган. Кейин бутун лашкарини ишга солган...

Қодир гўё ҳаммасини ўз кўзи билан кўргандай сўзларди.

— ...Хуллас, бир ой ичида битказди — 1502 йил 2 ноябрь куни. Кейин катта зиёфат берди. Самарқанддан, Жомбойдан, Дархондан меҳмон чақирди.

Кўприк етти равоқли бўлди. Бир ёғи Чўпон ота тумшугида. Бу ёғи анови посёлкага етди. Эни етти метр, бўйи икки юз метр. Равоқнинг учтасидан Оқдарё, тўрттасидан Қорадарё оқиб ўта бошлади. Кейин, замонлар ўтиб, аста секинлик билан равоқларнинг олтитаси бузилиб, хўш, ўша биттаси қолди... Кампир кўприк, эшак кўприк эмиш. Бунинг оти кўприк-сув айирғич. Ана, бориб ўқи, «Мость-вододелитель, XVI — век» деб ёзиб қўйибди. Тарихни билиш керак, саводсизлар!..

— Жуда билагон бўлиб кетибсанми, — деди Шўҳрат айёрона кулиб. — Яхшиликка буюрсин.

— Ҳа, ўқиш керак-да! — деди Қодир ҳам илжайиб, Акбарга кўз қисиб қўяркан.

У бу гапларни Акбардан эшитганди. Ҳозир ўз билганлари билан мақтанмоқчи ёки жўраларини уялтирмоқчи эмасди. Балки улар устидан, шу билан бирга ўзи устидан ҳам кулаётган эди.

Акбар шу топда негадир акаларига ачиниб кетди. Ўзини жуда ўнғайсиз сездди. Улар мактабда, ҳунар-техника билим юртида ўн бир йил ўқишди. Эндигина мустақил ҳаёт бошлаш пайти келганда ҳамма нарсадан совиб ўтиришибди. Ҳеч нимага қизиқмай қўйишган. Бўш қолишдими ичишади, чекишади, шу билан овунишади. Лекин Акбарнинг ақли етиб турибди — бу ўткинчи ҳолат. Чунки Акмал акаси мисолида буни кўрди. Акаси Тошкентга кетдию ўзгарди. Ўзига ишонадиган, қатъиятли йигитга айланди. Илгари Тошкентда ўқимоқчи эди, энди эса «Москвода, ВГИК' да ўқийман», деб ёзаяпти. Акбар ҳам кейинги пайтлар акасини тарбиялаган ўша сеҳрли олам сари ўзида кучли бир таппиниш сезмоқда. Бу рангин, ғаройиб олам ҳозирча унга Жиззах тоғлари ортидаги азим шаҳар тимсолида намоён бўлаётган, ўзига чорлаётган эди...

— Хўп, сен жуда тарихчи бўлиб кетибсан, — деди Шўҳрат салмоқлаб. — Энди билмаган нарсамизни сендан сўраб олаверамиз. Битта савол, Қодирбой. Ҳов анови дўмпайган уйча нима?

Улар Зарафшонни иккига ажратган кўприкдан ўтиб, Тошкент-Самарқанд йўлига чиқишган, Чўпонота томон кетиб боришарди. Унг ёқда Фарҳод посёлкаси иморатлари, қанақадир корхонанинг айқаш-уйқаш ҳавзалари, баҳайбат темирийўл кўприги ва бу манзаранинг бир чек-

касида ғарибгина бўлиб ҳалиги сув айирғич—Шайбонийхондан қолган кўҳна равоқ кўзга ташланиб туради... Йигитлар бораётган йўл эса қирликни қоқ белидан ёриб, шаҳар томон кетади. Шўҳрат чап қўлда қоладиган, улкан қоя устидаги ёдгорликка ишора қилди.

... — Ҳов анови дўмпайган уйча нима? Униям Шайбоний бобонг қурдирганми?

— Йўқ, уни Шайбонийхон қурдирмаган, — деди Қодир бамайлихотир, сўнг юришдан тўхтаб, Шўҳратга ўгирилди. — Хўп, ўзингга бир савол. Оқпошшо Самарқандни қачон босиб олган?.. Билмайсан. Бир минг саккиз юз олтмиш саккизинчи йил, мана ҳозиргидай май ойида. Ушанда генерал Кауфман аскарлари Чўпонота устига тўп ўрнатиб, шаҳарни ўққа тутишган. Бухоро амири лашкари қўрқиб қочган. Лекин шаҳарди ўз одамлари тўрт кун қаттиқ жанг қилган. Бу уйча ўша жангда ўлган оқпошшо аскарлари учун ўрнатилган.

— Ростдан ҳам сенга бир гап бўлганга ўхшайди, — деди Шўҳрат ҳайратга тушиб, — Нима бало, мактабни битирганингдан кейин ўқишга берилдингми, дейман.

— Э, бола, ўқиш керак. Уқимасанг юраверсан-да Ҳазрат Али дарёни иккига бўлган, деб. Шавқибойни ошқади дейсан, ўзинг ундан баттарсан.

Шавқиддин илжайиб қўйди-да, гапга аралашди.

— Э, менга қаранглар, «Шипка» деган сигарет бўларди-я, ўшани суратига ўхшаб кетаркан.

— Билмадим, бўлса бордир, — деди Қодир елка қисиб. Шўҳрат эса индамади, у қоя устидаги «уйча»га тикилиб қолган эди.

— У ҳа ёдгорлик, — деди Акбар Шавқиддинга қараб, — Болгариянинг озод қилинганига ўрнатилган.

— Кимлардан озод қилинганига, — сўради Шўҳрат.

— Турклардан. Руслар озод қилган.

— А-ҳа, менга қара, — деди Шўҳрат энди Қодирга, — бу ёдгорлик Самарқандни босиб олганлар учун ўрнатилган дедингми?

— Босиб олишда ўлганлар учун.

— Ҳимоя қилишда ўлганлар учун-чи?

— Уни билмадим.

— Қизиқ-ку! — деди Шўҳрат бирдан қизишиб, — чор аскарлари босқинчилик қилишгану уларга ёдгорлик ўрнатишган!

— Билмадим, унда нотўғри иш бўлган, — деди Қодир таажжубланиб.

— Албатта нотўғри-да! Тагин мана мен деб кўринадиган жойга ўрнатишганини қара! Бу билан нима дейишмоқчи?! — Аслида аскарлардаям айб йўқ, — деди Қодир ўйчан тортиб, — мажбур қилишган-да... Кейин ўша босқинчиликдан белги бўп тушиб. — Бирор ерида ёзув-позуви бордир.

— Йўл бўйи бетайин гаплардан чарчамаган Шўҳратни ҳозир таниб бўлмасди. Юз-кўзларидаги доимий муғомбирлик, беписанд ифода ўрнини алланечук жиддият эгаллаган, ҳозироқ қояга чиқиш, у қанақа ёдгорлик ва нега у ерда турганлигини аниқлаш қасдига тушганди. Лекин бу ҳолати узоқ давом этмади. Қодир унга, «соатингга қараб ол-чи, кечикмаяпсанми?» деганди, ҳовлиқиб қолди-да, ўткинчи машиналарга қўл кўтара бошлади. Қоя тепасидаги «уйча»ни шу зумда унутди-қўйди. Таксида Қодир эслатса, бепарво кулди. «Ҳа, уними, Акбар кейин аниқлайди-да, бизга ёзиб юборди, армияга», деди.

Регистонда машинадан тушишгач, қаёққадир шошилинч жўнади. Қодир эса Акбар билан Шавқиддинни нарироқдаги чойхонага бошлади. Учовлон чойхона ташқарисидаги чорпояда хушчақчақ гурунглашиб овқатланишди.

Машиналар ғужғон қатнаётган кўча нарёғи — Ре-

1 ВГИК — Бутуниттифоқ Давлат кинематография институти.

Расмни Х. ЗИЕХОНОВ ишлаган

гистон. Зангори гумбазлару миноралар офтобда яр-қирайди, нақшларида яширинган камалак рангларини кўз-кўз этади. Акбар суҳбат асноси дам-бадам шу тарафга тикилиб қолар, кўз олдида олис тарихнинг митти бир лавҳаси пайдо бўлар, у тезда бошқаси билан алмашар, қулоғига эса машиналар шовқини аралаш туюқлар гупурию тулпорлар кишнаши, найза ва қилчлар жаранггию қандайдир ҳазин мусиқа элас-элас эшитилиб кетарди. Шу боис анча паришон ўтирди.

Овқатланиб бўлишгач, кинога тушишди. Кинодан сўнг, Шуҳратдан дарак бўлавермагач, мадрасаларни бир қур айланиб чиқишди. Ниҳоят Чорсу магазини ёнида нозиккина қиз билан етаклашган Шуҳрат кўринди.

Қиз атлас кўйлақда. Сочини майда ўриб, симдўзи дўппи кийган, оёғида зардўзи шиппак.

— Танишинлар, Нигорахон! — деди Шуҳрат. У ажабтовур сипо тортиб қолганди. — Нигорахон, Абдуқодирни танийсиз. Буниси — оғайним Шавқиддин. Учовимиз бирга ўқиганмиз, бирга кетяпмиз. Бу йигитча эса укамиз Акбарбек. Армиясига ҳали уч йил бор.

Нигора йигитларнинг ҳар бири билан бош ирғаб, жилмайиб сўрашган, танишган бўлди. Кейин иккиси четроққа чиқишиб, чала қолган гапларини давом эттиришди...

Қишлоққа кириб келишганида атроф қоронғилашиб қолганди. Акбарларнинг дарвозаси рўпарасидаги тол кундага ҳорғин чўкишди.

— Гап бундай, — деди Қодир, — энди тарқаламиз. Бугун анча чарчадик...

— Айлантирмай, очиғини айт, қўй, — деди Шуҳрат унинг гапини бўлиб. — Бу ерда бегона йўқ. Хўп... бугун учрашувлари бор. Қолганини ҳам айтаверайми?.. Бизди бўла билан учрашади. Яъни бизга почча бўлмоқчи. Икки йилдан бери оҳ-воҳ қилади-ю, ўзига ёрилолмайди. Орага тушмасам, бўлмади. Хуллас, ҳозир бориб ялинади. Мени кутгил ва мен қайтарман, деб шеър айтади.

— Ким ялинади?

— Сен-да! Хўп, ана бориб нима дейсан?

— Нима дердим. Сўзини оламан, тамом. Сенга ўхшаб, юраманми музқаймоқ ялашиб, соатлаб шивиршивир қилиб. Сизлаб гапирганинга ўлайми.

— Мени қўя тур. Ўзингдан гапир, — деди Шуҳрат, — сўзини олдинг-у, ваъдасида турмади, нима қиласан?

— Сен нима қилган бўлардинг?

— Шунча юрдик, сал кам бир йил. Киноларга кирдик. Ишқилиб зерикмадик. Кутса яхши. Кутмаса оҳ-воҳ қилиб юрмайман.

— Бояги хайрлашингдан унақага ўхшамайсан.

— Э, шунчаки... Ҳалиги Саша бор-ку, мастеримиз, ўшанинг бир гапи бор эди: граждонкада қиз қолдириш — бу йўл ўртасида яримта ароқни эгасиз қолдириб кетишдай гап. Уйлаб қара-чи, биров олмай ўтармикин, дерди. Шунинг учун ҳозирданоқ юракни совутиб боришимиз керак.

Қодир ерга тикилганча бир зум жим қолди. Кейин жуда паст, лекин захарли товушда деди:

— Йўқ, Шуҳратбой, ман сенга ўхшаган, ўша Сашанга ўхшаган тутуриқсиз эмасман. Кутмайман, деса бошқа гап. Лекин сўз берсаю алдаса, шартта сўяман!

Шуҳрат яна нимадир демоқчи бўлудики, бир қўлини унинг оғзига қопқоқ қилди, гапиртирмади.

— Бас! — деди таҳдидли шивирлаб. Шуҳрат «хўп, хўп» дея кулгуга олди. Орага ноқулай жимлик чўқди. — Хўп, майли, жўралар, тарқалайлик, — деди Қодир ўта хижолатли бир тарзда. — Эртага соат ўн иккида канал бўйида учрашамиз, толзорда. Акбар мактабидан чиқиб, ўзи боради...

Утган йилнинг худди шундай май кунлари Акмал кутилмаганда уйига кириб келди. Тошкентга кетгандан бери унинг иккинчи ташрифи эди. Жуда ўзгарибди, анча норғул, полвонсифат йигит хипча тортиб, бўйи узайибди. Қорача юзларини хийла оқарибди, ёноқ суякларини бўртиб, дағаллашибди. Юриш-туриши, эгни-бошида шаҳар нуқси сезилади. Гаплари бамаъни, қарашлари ўйчан...

Акмалнинг ташрифидан хабар топган Қодирлар уч-тўртта бўлиб келишиб, не маҳалгача ўтиришди. Уларни кузатиб, уйга киришаётганларида Акмал: «Эрталабга велосипедларингни созлаб қўйсанг, — деди укасига. — Бир ерга борамиз».

Ака-укалар бир-бирига оқибатли эдилар. Уларнинг ади-бади айтишгани, ёжиллашиб туришганини ҳали биров билмайди, лекин эмин-эркин гаплашиб юришганини ҳам ҳеч ким кўрмаган. Акбар негадир акаси-дан жуда уялади. Акмал ҳам укасининг дўстлари билан апоқ-чапоқ бўлиб юриши мумкин-у, аммо унинг ўзи билан гапи қовушмайди... Бироқ, Тошкентга кетдию аҳвол ўзгарди. Акмал ҳаммадан бурун укасини қўмсади ва биринчи хатини унга ёзди. Ўзидан тўрт ёш кичик болани тенгдоши ўрнида кўриб, дилидагини тўкиб солди. Ҳатто қишлоққа сўппайиб қайтиб борсам, афтимга қарамагин, деган гапни қилди. Шундан сўнг улар ўртада қориб-келаётган мактублар орқали сирдош, фикрдош оға-инилар сингари тиллаша бошладилар.

Ака-укалар эрта тонгда велосипедларга ўтириб йўлга тушишди. Акмал олдинда эди, қаёққа боришаётганини айтиб ўтирмади. Акбар сўрамади. Қишлоқдан чиқиб, Оқдарё тарафга кетишганда «Бовомнинг гўрини зиёрат қилсак керак» деб ўйлади. Лекин ундай бўлмади, Акмал канал кўприги устида велосипеддан тушди. Кўприк ҳимоя тўсинига суяниб, сувга тикилди. Сув бетон канални оғиз-бурнидан тўлғазиб, шиддат билан оқиб ётар, бир зумгина тикилган кишининг кўзини тиндириб юборарди.

Акмал оқимдан нигоҳ узиб, укасига ўгирилди.

— Акбаржон, келаси ҳафта мен армияга жўнаяман, — деди дабдурустан, — лекин уйдагиларга билдирмаймиз.

Акбарнинг юраги бир қалқиб тушди. Бироқ миқ этмай гапнинг давомини кутди.

— Аямни биласан, кузатиб келаман деб, Тошкентга боришдан ҳам тоймайдилар. Шунинг учун айтмайлик. Келишдик-а!

Акбар бош ирғади. Шундан сўнг бу ҳақда бошқа гап бўлмади. Велосипедларни етаклаб, канал бўйидаги асфальт йўл билан охишта кетабошлашди. Қуёш олисдаги Жиззах тоғлари ортидан эндигина кўтарилиб келар, қорли чўққилар олмосдай ярқираб турарди. Тезоб оқим шабадаси этни жунжиктирарди.

— Биласанми, Акбаржон, — деди Акмал бир оз юришгандан кейин, Тошкентдалигимда мана шу канал ҳақида кўп ўйладим. Баъзан кечалари эсимга тушиб қолса уйқуларим ўчиб кетарди. Дадамни, аямни, мана сизларни соғингандай буням соғинардим. Унга ўз-ўзидан... жудаям раҳмим кеп кетарди...

Акбар кутилмаганда бу гапдан ҳайратга тушди, лекин билдирмади.

— Ҳайрон бўлдинг-а, оқиб ётган сув бўлса, нимасига раҳмингиз келади, деб. Илгари мен ҳам шунақа ўйлагандирман. Йўқ, умуман бунақа ўйлов ҳам бўлмаган. Бўлмаса худонинг бермиш кунни шу ерда эдик. Қўй боқишми, шу ёқққа чопардик, ўт ўришми шу ёққа чопар-

дик, чўмилишми шу ёққа... Узи бошқа борар жойимиз ҳам йўқ эди-да. Лекин ўша пайтлар бир нарса хаёлимизга келмас экан. Биз канал, канал деймиз, аслида у катта дарё бўлган-ку. Мана бу бетон зовурга мажбуран ҳайдаб кирилган-ку. Ун беш-йигирма йил тутқунликда оқиш жонига теккандир. Бор-йўғи эллик қадамча нарида қақраб ётган қадимий ўзанини соғинар, эркин даврларини кўмсаб қийналар, деб сира ўйламас экан-миз...

Акбар бунақа (китобларда ёзиладигандек) гапларни акаси билан биринчи бор эшитиб турарди, лекин бу унга эриш туюлмади. У билан ёнма-ён одимлаб бораркан, акасининг жуда ўзгариб кетгани ҳақида ўйлар, қувонар, шу билан бирга акасининг маънос ҳолати, ташвишли ўйлари ўзига ҳам юқиб бораётганини ҳис қилар, ҳис қилган сари ёши ҳам, тушунчалари ҳам ўз-ўзидан улғайиб бораётгандек туюларди.

— Бир пайтлар бунинг ҳам ажабтовур номи бўлган, Оқдарё дейишган. Сенинг харитангда ҳам шундай. Тўғрими? Малиминг ҳозир ҳам: Зарафшон Чўпон ота остида иккига ажралиб, Хатирчида бирлашади, дейди. Унгача бири Қорадарё, бири Оқдарё бўлиб оқади, дейди. Аслида эса Оқдарё йўқ, мана бу бетон зовур бор. Номи Миёнқол. Лекин Миёнқол деган ном ҳам фақат лойиҳачилар қоғозиди. Биз уни билмаймиз. Канал деймиз. Энди қарагин: харитада Оқдарё, лойиҳа қоғозда Миёнқол, биз эса канал деймиз... Ҳеч биримиз унинг дарё бўлиб оққан пайтини кўз олдимизга келтиролмаймиз. Анави оппоқ ўзанни кўрамиз-у, нега бундай деб ўйламаймиз. Тўғрими? Яна йигирма йил ўтади-да, дарё ўрни буткул текисланади. Колхозга тегса пахта экади, давлатга қолса завод қуради. Кейин, таъмом, Оқдарёни азал-азалдан ана шу бетон зовурдан оқиб ўтган деб билишади. Айтмоқчи, унинг Оқдарёлигини ҳам билишмайди. Бировди эсига тушиб қолиб, хаританиям ўзгартириб юборса, бўлди, Оқдарё изсиз йўқолади. Дунёда шунақа дарё бормиди, йўқмиди, ҳеч ким билмайди. Ана шуларни ўйлаб, унга ачиниб кетаман. Биласанми, бу қачон бошланган эди, Самад ака билан танишганимдан кейин...

Акмал юришдан тўхтаб, велосипед эгарига суяниб, жим қолди, сўнг сувга тикилганча, ўйга ботган укасига қараб кулимсиради-да:

— Танишишимиз қизиқ бўлганди, — деди яна гап бошлаб...

У Самад Давроновга Ҳамза театри ёнида тўқнаш келди. Қараса, рўпарасида барваста қоматли, чеҳраси жуда таниш бир киши. Дарров эсига ҳам туша қолди.

— Ассалому алайкум, — деб юборди беихтиёр. Самад Давронов алик олди-да, қўл узатиб эски танишлардек ҳол-аҳвол сўради. Бундан руҳланган Акмал ҳадди сиғиб ҳазиллашди.

— Танимадингиз-а, биз ҳамқишлоқ бўламиз сиз билан.

— Ростданми, Хоразмданмисиз? — деди Давронов қизиқиб.

— Йўқ, Самарқанддан.

— Унда қанақасига?..

— Ҳозир эслатаман... бизнинг қишлоқда тракторчи бўлгансиз ёшлигингизда. «Мафтун бўлдим» деган ашулангизни айтиб юрганингизда киночилар бориб, бу ёққа опкелишган.

Самад Давронов баралла кулиб юборди.

— Шундай демайсизми ука, — деди кейин хушчақчақлик билан. — Уша колхоздан экансиз-да. Қишлоқларингизни... Дархон дейишарди, ростданам ҳамқишлоқмиз. Уч ой ёз яшаганмиз. — Самад Давронов Акмални тирсагидан тутиб театр ичкарасига бошлади. —

Қани бу ёққа юринг, ука, яхшироқ танишамиз. Гаплашамиз. Мени жуда хурсанд қилдингиз...

Акмал ўша пайтлар имтиҳондан йиқилиб, гангиб юрар, нима бўлсаям қишлоққа бормайман, бирор ерда ишлаб, янаги йил қайта топшираман деган ўжар бир қарорга келганди. Ама ҳозирча бирор ишнинг бошини тутиб улгурмаганди. Самад Давронов у билан узоқ суҳбатлашди. Ниятларини батафсил эшитди. Самимий, соддагина бу йигитча унинг феълига мос тушиб қолди. Аввало уни «Ўзбекфильм»га бошлаб бориб, ишга жойлаштирди. Оддий ишчиликка.

— Парво қилма, шу ерда юрганинг фойда, кўзинг пишади, — Давронов аллақачон сенлашга ўтган, ўз туғишганидек яқин кўриб қолганди.

У Акмалдан тез-тез хабар олиб тураркан, ҳар гал турли китоблар, журналлар келтирар, буларни ўқишинг керак деб тайинлар, кино артистлари билан таништириб қўярди. — Укам, — дерди тўғридан-тўғри ким билан таништирмасин. Акмал нуқул ўттиз йил бурунги даврлар: қишлоқлар, одамлар, Оқдарё ҳақида суриштирар, Самад Давронов ҳам эринмай сўзлаб ўтирарди.

— Уч ой ёз ўша кинога олинган шийпон ёнида чодир тикиб яшаганмиз, — дерди у ширин хотираларга берилиб. — Шаҳардаги меҳмонхонага деярли бормасдик. Баъзан шийпонга келардим-да, қоровул чол билан гурунглашиб ётардим. Нуридин бобо эди отлари, жуда шўтқари¹ эдилар. Сизларда шунақа дейилади-ку, қара-я, ҳаммаси эсимда. Уша ёшулли ҳаётмикин? Шунча вақт ўтиб кетди орадан...

— Улганлар. Ўғиллари бор. Шавқиддин деган невараси жўрам бўлади.

— Палаги тоза одамлар улар... Битта ҳангома ёдимга тушиб кетди, — деди Самад Давронов беихтиёр кулиб. — Сен ўша қишлоқнинг ўзиданмисан, ё?..

— Бир қақиримча берироқдагисидан, идора олдидаги қишлоқдан...

— Унда айтаверсам бўларкан, ўша отахонни бир сафар қаттиқ ранжитиб қўйганман. Раисларинг бўларди Рустам Ҳайдаров деган. Мендан етти-саккиз ёшлар катта... Ҳозир қалай у киши?

— Улганлар... ўн йиллар бўлди.

— Э, афсус, ёш кетибди-да. Жуда одамохун, камтар киши эди. Бўлмаса ўша пайтлар жуда гуриллаган, машҳур пайти: колхозни республикага танитган. Дарвоқе, кино учун беҳуда танланмаганди-да у ерлар. Энг чиройли жойларда суратга олинган дейилганди. Хуллас, у одам кеккайиш нима билмасди. Лекин ўрни билан қотирарди бу ишни. Масалан, пишқирган райком котиблари, райижроқўмлар кўп бўларди у пайтлар, ўшанақалар олдида ўзини Темурдек тутар, асло паст тушмасди. Кетмончи халқи билан эса ака-ука, ота-боба бўлиб кетаверарди. Хуллас, ҳалиги ҳангома: Бир кун туш пайти шийпонда ёлғиз ўзим газета ўқиб, дам олиб ётсам, Рустам ака кепқолди. Отахон, чакка келтирай, бир чалоп қип ичайлик, деб, қишлоққа кетганди. Икковлон ўтириб шахмат суришдик. Гурунглашдик.

— Бўлмаса, Самадхон гап бундай, — деди Рустам ака ўрнидан қўзғалиб.

— Ёшуллингизни кутай десам, вақтим тиғизроқ, ўзингиз айтиб қўйсангиз, кечга томон мошхўрда солиб қўйсалар... Кейин яна тайинлади: фақат эслатингки, албатта қовоқ солсинлар. Ошқади денг, қовоқни тушунмайдилар, лекин ёшуллингиз қотиради бу ишни.. Шунча гапни гапиряпти-ю, сира кулмайди. Мен соддаям лаққа ишонаверибман. Машинасига ўтиряптиям таъкид-

¹Ҳазилкаш

лайди, кечкурун эртароқ келаман, ишқилиб эслатинг, ошкадидан кўпроқ солсинлар, дейди. ...Отахон кеп қолдилар бир халта чакка кўтариб. Чалоп қилдик, ичдик. Шериклар йўқ экан-да, ўша куни. Кейин гап бошладим дегин, фалокатим қисиб, Ҳайдаровни ўртага қўшмабман. Ёшулли, иккимиз бир иш қилсак, дедим..! Бир мошхўрда қайнатсал, ҳавас-да буюм... Хўп, болам, бажонидил, дея чол ҳаракатга тушиб қолди. Мен битта қишлоққа кириб чиқаман, бўлди. Мош қолмовди. Бу ёқда йўқмиди, дея шийпон томорқасига ишора қилдим. Ҳали етилмовди, уйда бор, деб каловланиб йўлга тушди. Мошгуруч соқолли, чаққонгина чол эди, раҳматлик. Ошкадиям борми уйда, томорқада кўринмаяпти, дедим. Э, гапирманг, деди чол яна йўлга тушиб. Тўхтаг, бирга бораман, деб эргашдим. Чол борманг, деб айтолмайди. Кўтаришиб келаман ошкадини, дедим йўлда изоҳ берган бўлиб. Чол яна негадир, э, гапирманг, дейди. Юзимга қарамайди, хиёл тумтайгандай. Мен содда нари-беридан гап отиб, эргашиб боряпман. Йўл-йўлакай ошкадининг фойдаси ҳақидаям гапирдим, шийпон олдида экиш керак, деб маслаҳат ҳам бердим, шекилли. Кампири дарҳол бизни чорпоёга ўтказди. Чой, қанд-қурс қилди, чолнинг шашти паст, нимадандир изза бўлган алфозда ўтирибди. Қайтаётганимизда кампир мошхўрда масаллиғини белбоққа тугиб берди. Болам, бу беҳисоб, атай бир келасиз, деб жони ҳалаг-у, мен отага қараб, ошкади қаёқда, мен кўтариб олай, дебман. Э, гапирманг-эй, бўлди-да, ўғлим, деб юборди чол бечора аччиқ аралаш зорланиб. Кампир анграйиб қолди-ю, кейин кулгуга олмоқчи бўлди: Аччиқланманг, бовоси, ўғлингиз бир ҳадди сизиб... гапи оғзида қолди кампирнинг. Жим бўл, деб бақирди чол.

Мен жуда ҳайрон эдим. Узи нима гап, ёшулли, нима гап, ая, деб дам унисига, дам бунисига аланглайман. Бирорта ғалат сўз айтиб қўйдимми деб бошим қотади.

Кампир чолига кўрқа-писа қараб қўйди-да, ҳеч нарса деёлмади. Эшикдан чиққан еримда нима бўлдию Ҳайдаровни тилга олдим. Тумшайиб олган чолнинг чеҳраси бирдан ёришиб кетди. Э, шундай демайсизми, ўғлим. Рустам келганмиди? Оббо падарқурсур-эй! Юринг бу ёққа, деди. Ҳовлига қайтиб кириб, яна чорпоядан жой олдик. Ҳалиги машрападагини опчик, деди анграйиб турган кампирига. Онахон ҳеч нарсани тушунмай, лекин чеҳраси ёришиб, ертўлага тушиб кетди. Мусалласим бор эди, ўзим ясаган, деди чол ғайрати жўшиб. Ота-бола бир мириқайлик. Кўпдан бери оғзимга томчи ҳам олмай қўйгандим, энди бу дилхижилликни ювиб юбормасак бўлмайди. Э, болам-а, айтмайсизми, Ҳайдаров келганди, деб. Ёмон лақиллатибди-да, падарқурсур. Икки орада сизга аччиқ қилиб олдим. Узимам ҳайрон эдим-а, боламнинг бунақа одати йўқ эди деб. Оббо падарқурсур-эй, ҳали келсин...

Қисқаси, ёшулли иккаламиз чорпоёда ўтириб роса отамлашдик. Қайтаётсак, аямиз нима дейдилар-а, ҳой бовоси барибир ҳалигидан солинг овқатингизга, ўғлингизнинг томоғи тушмасин, дейди. Номини атаймайди-ю, «ҳалиги» дейди. Қотиб-қотиб кулдик... Кейин эшитсам, бу қишлоқчанинг номи Ошкадидархон экан-да, ошкадига боғлиқ бунақа ҳангомалар кўп бўлиб тураркан. ...Билмадим, менга шундай туюлганмиди, балки сен яхшироқ биларсан, ўша қишлоқ мардуми назаримда бошқача эди, содда, лекин жуда беғубор одамлар эди. Айтдим-ку, уч ойгина ўшалар ичида яшадим-у, ўттиз йилдан бери унутолмайман. Эсласам, кўнглим равшан тортиб кетади. Эҳ, у даврлар!.. Шийпонда ётамиз. Райхон ҳиди уфуриб туради. Ун қадамча нарида пахтазор, унияма ажабтовур иси бор. У пайтлар саситиб дори се-

пишмас экан-да. Икки юз қадамча нарида Оқдарё шовуллаиди. Ваҳимасини қўявер энди. Бўри, шоқол овози эшитилиб туради. Съёмкадан бўш пайтларимиз тўқайга ов қилгани тушиб кетамиз. Урдак, бедана.. Тустовуқларни айтмайсанми!.. Шунақаям чиройли жонзот бўларкан. Биттасини отиб қўйиб, ёмон пушаймон қилганман... Дарёда чўмиламиз. Бўтана сув шунақа хуш ёқардики... Сизлар ҳам чўмиларсизлар?

Акмал ширин туш кўраётиб, беҳос уйғонгану ранжиган кишидек, хоҳламай жавоб берди:

— Э қаёқда! Сиз айтган дарёни бизлар кўрмаганмиз. Эс таниб, битта бетон канални биламиз, холос, — сўнг оғир тин олиб, унинг ҳозирги кўринишини тасвирлаб берди. — Ушанда дарёни ҳам кинога олманган экан-сизлар-да, — деди ўкиниб.

— Сценарийда бўлмаган-да, — деди Давронов ҳам афсус билан. — Лекин барибир олиб қўйишимиз керак экан, тарих учун, мана сизлар учун. Ушанда ким йўлабди ишлар бунақа бўлиб кетишини. Ахир бутун бошли Оролни қурибди ўтирибмиз-а!.. Юртимга бориб қолсам, эзилиб келаман, Хоразм шўрланиб, тўкиляпти, Амударё ўлиб боряпти!.. Эҳ, билмадим, қаёққа қараб боряпмиз ўзи?!

...— Мен бу одамни биринчи марта шундай аҳволда кўриб турардим, — деди Акмал Самад Давронов ҳақидаги ҳикоясини давом эттириб, — машхўр одам, ниятларига эришган, сира ғам-ташвиши бўлмаса керак, деб юрардим. Йўқ, мен ўйлаганчалик эмас экан. Оқдарёни эшитиб, хафа бўлиб кетди. Амударё деб юраги эзилиб боряпти. Энди ўйлаб кўрсам, ҳақиқий санъаткор аслида шунақа бўларкан...

Ака-укалар канал ёқалаб оҳиста одимлар, икковининг ҳам нигоҳида жиддият, каттаси сўзлар, кичиги жимгина тинглаб борарди. Бу атрофда оқариб ётган ҳалиги ўзан кўзга ташланмайди. Дарё ўрни текисланиб пахта экилган, тошлоқ далада саргайган, сўлинқи ғўза кўчатлари беор ўт-ўланлар орасидан аранг кўринади. Ута нохуш, зериктирарли манзара... Каналнинг нарёғида эса қалин, қол-қоронғи ўрмонларни эслатувчи каттагина толзор бошланган эди. Шабнамда чайилган барваста толлар тонгги эпкинда солланиб, бир маромда бош тебраб турардики, қараганинг сари кўзинг қувонар ва туйқусдан... кўнглиннга ваҳм ораларди: даққоқ назардан алҳазар! Кўксой толларидек тагин булар ҳам...

...— Ҳақиқий санъаткор аслида шунақа бўларкан... Уша-ўша Оқдарё ҳақида ўйлайман. Кейин қизиқ бир аҳволга тушдим. Қачонлардир Оқдарёни кўргандайман. Сувида чўмилиб, қумларида ағанаб, чангалзорларида беармон ўйнагандайман. Ҳеч тушунмайман, бу нимадан бўлса, деб бошим қотади. Самад акага айтсам, бу табиий, дейдилар. Сенинг отанг, боболаринг дарё бўйида яшаган. Сенинг томирларингда эса ўшаларнинг қони оқяпти, бу шундан, дейди...

Пахтапоя охирлаб, жўхоризор бошланди. Худди шу ерда икки дала ўртасидан чоғроқ йўл тушган. Ажриқ қоплаган, икки чети тутчалар билан ихоталанган бу йўл нарироқда кўриниб турган жартепага — Кўмакрасон қабристонига олиб боради.

Ака-укалар юришдан тўхташди. Худди шу ерда каналнинг у соҳилидаги толзор ҳам тугаб, пахта даласи бошланарди. Дала адоғида эса ўша... Самад Давронов суратга тушган кинода кўринадиган шийпон, Ошкадидархон иморатлари кўзга ташланиб турарди. Акмал қандайди соғинч назари билан шийпон тарафга бир зум тикилиб қолди-да, сўнгра укасига ўгирилди.

— Хуллас, ана шунақа гаплар, — деди ўйчан кулимсираб.

Акбар шундоқ оёғи остидан тўлғаниб ўтиб бораётган

катта сувдан кўз ололмасди. Каналнинг юза қисми энига ўн беш метрча келади. Бетон қирғоқлар пастга томон қиялаб, торайиб борган. Оқдарё ана шу тор, нишаб ўздан шиддат билан оқяпти.

... Бўтана сув тепага сапчийди. Тор ўздан отилиб чиқиб кетишни, ўз эркича оқишни истайди. Бироқ метин қирғоқлар унинг шаҳдини синдиради. Узи силлиқлаган, ялтиратган юзадан ҳолсизланиб пастга энади.

Шу чоққача жим келаётган Акбар:

— Ака, уни эски йўлига буриб юборса бўлмайди-ми? — деди дабдурустан.

— Ким қилади шу ишни? — деди Акмал. — Бордию биров бунинг фойда-зарарини ҳисоблаб чиқиб, эски ўздан оқишиш кераклигини исботлади ҳам дейлик. Лекин қарагин, дарё ўрнига пахта, макка экиб ташлаган. Юқориқда нечталаб заводлар қурилган. ЖБ—1, ЖБ—2, дейишади. Асфальт завод, Ширин посёлкаси... Улар нима бўлади?

— Этакроқдан очишсин, бўш ётибди-ку!..

Унга қолса дарё ҳозирроқ ўз йўлига буриб юборилса, қақраб ётган ўзанга ҳаёт бағишланса, чангалзор, тўқайзорлар тикланиб, парранда, даррандалар тирилтирилса... Акмал укасига меҳрли тикилиб, кулимсиради ва индамай қабристон йўлига бурилди.

«Шундай қилса бўлади, ҳеч қийин эмас, — йиларди Акбар ҳамон қизишиб, — нега акам ҳам тушунмайди?!»

Бу гап-сўзлар роса бир йил муқаддам, худди шундай май кунлари бўлиб ўтганди... Акмал ўшанда икки кун турди-да, Тошкентга жўнади. Уч ҳафта ўтиб, хат келди: «Дада, ая, бу хатни Олтой ўлкасидан йўллаяпман. Хизматдаман. Танкчилар қисмига тушдим.» Сизларга билдирмаганим учун кечиринглар. Акбарга ёзган мактубида эса бундай деганди: «Объ деган дарё бўйидамиз. Мана бунга дарё деса бўлади. Зарафшонимиз унинг олдида кичкина Кўксойга ўхшаб қолади. Дарё ёқалаб ўрмон чўзилиб кетган. Эҳ-ҳе, бош-кели йўқ. Табиати шунақа зўр. Одамларди турмуш шароитига ҳавас қиласан. Ҳаммасининг ранги шунақа тоза, соғлом. Ўзимизда-чи? Қишлоғимиз икки дарё ўртасида — жаннатдай жой бўлиб кетиши керак эди. Ҳаммаси аксинча... Бўлмаса, одамларимиз девдай ишлайди. Лекин бири икки бўлмайди. Олдин сира фарқи бормасдим, бу ёқларни кўриб, энди энди сезяпман.

Эсингда бўлса, Оқдарёга раҳмим келади, дегандим. Энди бу ёқда, олисда туриб Оқдарёга ҳам, Қорадарёга ҳам, ариқчадай бўлиб қолган Кўксойимизга, пахтапоялар ўртасида қаққайиб турган қишлоқларимизга ҳам, одамларимизга ҳам ачиниб боряпман. Тезроқ борсам, нима бўлсам ўша ерда яшасам, дейман. Шунчалар соғинаманки, кўзларимдан ёш тирқираб кетади...»

Ҳеч қачон қийналгани, сиқилганини бировга билдирмайдиган акасининг хатидан Акбарнинг кўнгли хира тортиб, эзилиб юрди.

Орадан кўп ўтмай келган бошқа хат уни қувонтирди. Акмални спортчилар ротасига олишибди. Бу ротага йигитларни чертиб-чертиб танлашаркан. «Уч марта тарқатилиб, болалар янгиланди. Лекин мени уч сафар ҳам олиб қолаверишди,» деб ёзганди у.

«Битта гапни ўзимга дастур қилиб олганман, — деганди бир хатида, — мен ҳам бошқалардек одам боласиман. Бошқалар қила олган иш менинг ҳам қўлимдан келади, дейман. Дам-бадам ичимда такрорлаб тураман. Фойдаси бўляпти. Бирор ишда қийналсам, раҳматли бобомни эслайман. Ўзингиз қўлланг, дейман пичирлаб. Тинимсиз машқ қиляпман. Ўзлари ҳам тиндиришмаяпти. Бир секунд натижа учун уч-тўрт кунлаб тер тўкяпман».

Хизматнинг олтинчи ойида «Ротада самбодан биринчилиқни олдим» деб ёзди. Икки ойдан кейин эса «Диви-

зия чемпиони бўлдим», деган хушхабар келди. «Тагин акам мақтаняпти деб ўйлама, ичимга сифдиrolмаганим учун ёзаяпман, фақатгина сенга», деб қўшиб ҳам қўйганди.

Акасининг ютуқларидан Акбар ўзида йўқ қувонар, ичидан фахрланар, лекин у ҳам ўз навбатида бошқаларга, ҳатто Қодирга ҳам бу ҳақда ҳеч нарса демасди. Мақтанишни истамасди.

Акмал акасига баъзи ўртоқлари, тезроқ спорт мастери бўлиб олсанг, ишинг зўр кетади. Ҳеч қийналмай физкультура институтига кириб оласан, деб маслаҳат беришаётган экан. Лекин акаси спорт мастери туғул, жаҳон чемпиони бўлиб кетганида ҳам ўз аҳдини ўзгартирмақчи эмас. Хизматдан қайтиши билан Москвага жўнarmoқчи, ВГИКда ўқимоқчи. Унинг бу фикрини Самад Давронов ҳам маъқуллади: «Тўғри қиласан. Бу ердаги институтдан ҳалигача пичоққа илинадиган кино артисти чиқганини билмайман. Спорт билан шуғулланаётганинг тузук. Ҳали кинода кўп асқотади сенга», деб ёзибди.

Тўлиқ ой тоқ япроқлари орасидан мўралар, шу мўралашда ҳамон бедор ётган йигитчанинг ўйчан юзини ёритар, ён-атрофига нур-тангачалар бўлиб ёғиларди.

Тунов кунги режа бўйича бугун улар Қорадарё бўйига саёҳатга киришди. Аслида бунга саёҳат ҳам деб бўлмасди. «Дайравот қишлоқ»ни кесиб ўтишди. Кейин дарё ёқалаб Чўпон отагача боришди-да, ундан шаҳарга кетишди. Акбар бунга кўтмаганди. Бир ҳисобда тўғри бўлган экан. Акс ҳолда дарё бўйида яна нима қилишарди-ю, нимани кўришарди. Ҳалиям унинг раъйига қараб шунча пойи-пиёда юришди...

Акбарнинг кўз олдига «Дайравот қишлоқ» келди. Сим деворли ҳовлилар, қинғир-қийшиқ, файзсиз кўча, паст-баланд уйлар... Бари ҳувиллаб ётибди. Қосим чолнинг вагон-уйчаси... Симтўр тутилган деразадан ой кўриниб турибди. Ўртадаги думалоқ стол четида Қосим чол, ёнида тўзғоқ сочли қиз. Иккиси вино уриштириб ичишяпти. Чол «қизимка, қизимка» деб алланималарни валдираяпти... Қизик, анови ёшгина қизчанинг сўраб-суриштирадиган ҳеч кими йўқмикан? Дайравотда кечалари қандай қоп кетади? Бобоси тенги одам билан нимани гаплашадими?

Йигитчанинг кўнгли ғашланди. Қосим чол сабаб, беихтиёр бобосини эслади. Бобоси вафот қилганида Акбар саккиз ёшларда эди, шунга қарамай яхши хотирлайди: бобоси оппоқ соқолли, кўзлари йирик-йирик, қоқоқдор, баланд бўйли кўркама киши эди. Акбарни мудом ёнида олиб юрар, у билан катталар билан гаплашгандек жиддий, осойишта гаплашарди. Акбар бобосининг овоз чиқариб кулгани, ёки ҳазиломуз гап қилганини сира эслаёлмайди. Қосим чол бўлса ҳиринглаб кулгани кулган.

Акбар бобосининг пинжидан чиқмасди-ю, бироқ унинг олдида ўйинқароқлиги йўқолиб, вазмин тортиб қоларди. Йўқ, ҳайиққанидан эмас, унинг кўз қарашлари, гап сўзларидан нимадир юқармиди, салобати босармиди...

Бобоси ҳақида ўйлай бошладим, шундай бир манзара албатта кўз ўнгидадан ўтади:

... Оқдарё нарёғидаги қишлоқда биров кўпқари беряпти. Узоқ-яқиндан номдор чавандозлар чақирилган. Талотўп, гупир-гупир, ваҳимали қийқириқлар... Кўпқари қизигандан қизиб борарди-ю, аммо дархонликман деб бош кўтариб юрганларнинг қўли келмаётганди. Ҳатто Оқил чавандоз ҳам, иримига бўлсин, улоққа қўл теккизолмаётганди.

Шундай танг вазиятда жарликда турганлардан кимдир пичинг отиб қолди.

— Оқил жўра, қашқа жонивор хиёл семириб қопти-ми-а?

— Қашқа эмас, — қийқириб луқма кўшди бошқа-си, — Оқил жўранинг ўзи эт қўйган!

Жар устида гуррос кулгу кўтарилди. Бу Оқил чавандознинг қитиқ патиға тегиш, жаҳлини кўзғаш учун айтилган гаплар эди. Мўлжал тўғри олинганди. Чавандознинг қорача юзи тундлашиб, қовоғи уюлди. Бир зум ўтмай оломон ўртасида унинг даҳшатли ҳайқириғи эшитилди.

— Ҳа-а, жонивор!

Эллик, олтмиш от орасидан қашқа қорабайир ўқдай отилиб чиқди. Бироқ беш-олти тулпор уни таъқиб эта бошлади. Қийқириқ кўтарилди:

— Ҳа, Оқил полвон! Ҳайда, дархонлик!

Шу пайт кутилмаган ҳодиса юз берди.

Жар этагида улкан балх тут бўлиб, йўғон бир шохи ёнлама ўтганди. Оқил чавандоз шунга рўпара бўлди. Отни тўхтатиш вақти ўтган. Бунинг устига орқасидан ҳай-ҳувлаганча қувиб келишяпти. Оқил чавандоз кўкраги билан бужур шохга урилди. Бир қучоқ келадиган шох танадан, чавандоз эгардан қолди. Томошабини кўпқарибоз — ҳамма донг қотиб қолди. Отлиқлар таппа-таппа ерга сакраб, атрофини ўрашди. Бироқ Оқил чавандоз дарҳол ўрнидан турди. Эгардан учган чоғида ҳам улоқ кўлидан тушмабди, уни шох устига ташлаб, эгнини қоқди. Атрофидагиларга эътибор бермай нарироқда депсиниб турган қашқаси томон юрди. Иримига бўлсин, кўкрагини бир сийпаб қўймади, ор қилди...

Ақбар бу воқеани кўрмаган, лекин кўргандек тасаввур қила олади. Қачон ёдига тушса, кўнгли ёришади, фахрлини кетади. Ҳозир ҳам ўша воқеани эсларкан, Қосим чол билан боғлиқ нохуш ўйлари тарқаб кетди. Ҳаёли акаларига кўчди. Бугун улар ҳақида кўп нарса билиб олди. Шуҳрат Нигорани яхши кўраркан. Бир оёғи шаҳарда эди, бежиз эмас экан. Қодир эса Гулнорани... Ҳозир иккиси бирор ерда гаплашиб туришгандир. Гулнораларнинг томорқаси этагидадир балки... Далага туташ. Уч-тўртта ғўзапоя ғарами бор. Ҳоли жой... Шаҳар қизиқда. Бугун Шуҳрат Нигора билан куппа-кундуз айлашиб юришди. Утган-кетганга парво қилишмайди. Зўрға ажралишди иккиси. Лекин нега унақа совуқ гап қилди. Кўчада ётган ароқни ҳеч ким олмайди, эмиш. Жўраси иккиси уришиб кетишига оз қолди. Чин кўнгилдан айтдимми шу гапни, ёки одатдаги қитмирлигимми? Феълига тушуниш қийин. Гоҳида туппа-тузук бўлиб қолади. Лекин салга айниб, алмоий-алжойи гапларини бошлайди. Айниқса, Шавқиддинни қийнаб юборади. Шавқиддин индамайди-да, бир икки силтаб ташласа, ўйлаб гапирарди-я. Бечора кўнгилчанлигидан ҳам доим кулгуга қолиб юради, ҳазил-мазаҳдан боши чиқмайди.

Бир куни бундай бўлган. Беш-ўн бола дала чеккасидаги ўриб ташланган ғўзапоя пахтасини териб юришса, Шавқиддин бир уюм пояни кўтаради-да, ваҳ, деб четга сакрайди. Ранги қув ўчади. Нима гап, деб сўрашса, ари чакди, дейди. Аслида илон кўриб кўрқиб кетган бўлади. Бир оз ўтиб, буни беихтиёр ёнидаги жўрасига айтиб кўяди. Боя нега алдадинг, деса, ўлдирардиларинг-да, бечора тилини чиқариб ёлворди, дейди. Жўраси бу гапни ҳаммага ёйиб, Шавқиддинни кулгига қолдиради. Шавқиддиннинг кўнгилчанлиги унинг буткул акси бўлган Шуҳратга додирлик бўлиб туюлади. Шу боис икки гапнинг бирида ошқади, ошқадиқалла, деб камситгани-камситган. Сенга ичим ачиганидан гапираман, дейди тағин ўзини оқлаган бўлиб. Ростдан ҳам шундайдир. Сал зардалироқ бўлгани тузукдир. Хизматга боргач балки ўзгарар. Анча дадилроқ бўлиб қайтар... Фақат анави гапни эшитиб кетса яхши эди-да. Кеча Қодирга

Таниқли рассом Баҳодир Жалоловнинг янги асарини кўриб...

Муҳтарам журналхон! Сиз бугун «Ешлик» зарварақларида кўраётган суратлар қардош Тожикистоннинг Ленинобод шаҳри яқинидаги мактаблардан бирининг деворига нақш этилди. Ҳали бўёқлари қуриб улгурмаган ушбу асарнинг журналимизда чоп этилишига лутфан розилик бергани учун таниқли рассомимизга миннатдорлик сўзларини айтмиз.

Жаҳон маданияти тарихи ижтимоий тарих каби чигал ва мураккаб. Унда инсонлар тақдири бир-бириникига ўхшамаган, қон ва нур билан ёзилгандир. Лекин жами буюқ даҳоларнинг қисматлари нурга интилиш даражаси ила бир-бирига ўхшаш.

Мен ушбу асарни кўздан кечирар эканман, Мексикада юз берган улкан, даҳшатли зилзилани эсладим. У ерда, Мехико шаҳрининг неча-неча улкан деворларида Давид Сикейроснинг буюк паннолари бор эди. Улар энди ё дарз кетган, ё бўлак-бўлак бўлиб рангли, тўғрироғи, қонли тошлар бўлиб ерга тўкилдилар. Шу воқеадан атиги икки соат бурун ўзбек халқининг таниқли намояндлари тушган самолёт ердан кўтарилиб улгурган эди...

Мен бир-бирига гўё боғланмаган нарсалар ҳақида гапирётиман.

Улуғбек кашф этган юлдузларга буюк Жомий ҳам тикилган. Лекин Жомий ўз «зиж»ини шеърда битган, Навоий ҳам шундай.

Элчилар тиллашмаслар, қиличлар тилга киради.

Улуғ рассомимиз Алишер Навоийнинг «Ўзи буюклар ипига боғладим» тезисини ўзига шиор этади ва ўзбек зиёли йигитининг қиёфасини жаҳон маданиятининг улкан намояндлари сафида чизади. Таъзимда чизади, эҳтиромда чизади. Бу билан ўз халқининг мавқеини ҳам белгилайди.

Бу ёдгорликми? Йўқ, бу жонли эҳсон, меҳр тортиғи, рассомнинг шоирона тепаётган рангин юрагидир. Ўзбек халқининг тожик халқи билан абадий бирлигининг, биродарлигининг, узилмас қон-қардошлигининг рамзидир. Рассомимиз шу улкан туйғуни эъзозлашга чорловчи улкан монументал ижод мўъжизасини яратган экан, бу соҳир дунё қаршисида биз ҳам бир лаҳза тин олишимиз, ҳаёт сабоқлари ва ибратларини яна бир карра чуқур ўйлаб кўрмоғимиз ва келажак авлодлар ҳақи, хулоса чиқармоғимиз даркор.

Омон Матжон

айтганди: зўр экан, Шавқи аканг эшитса, хурсанд бўлади, деди қувониб. Узи айтиб, суюнчи олмоқчийди, эсидан чиқдимми...

Шавқиддинни суюнтириши мумкин бўлган нарса Ошқадидархон тарихига тегишли, бунинг устига, айнан Шавқиддиннинг боболари билан боғлиқ бўлиб чиққан эди... Набиев дарслик бўйича янги бир мавзунини ўйиб тугатган кунини ўқувчилардан сўраб қолди:

— Биринчи дарсимизда, қишлоқларимиз тарихини ҳам ўрганиб борамиз, сизлар ҳам сўраб-суриштириб юринглар, дегандим. Ҳозир шу ҳақида суҳбатлашсак. Қани, ким нима аниқлади?

— Малим, мен айтмай, — кўзлари катта-катта, хушрўй, нозиккина қиз ўрнидан турди.

— Бобом айтиб бердилар. Қишлоғимизда илгари қуллар яшаган экан. Улар амирлик даврида Хуросон томонлардан ўғирлаб келтирилган экан. Шунинг учун номи Қулдархон экан. Инқилобдан кейин Озоддархон деб ўзгартиришибди.

— Раҳмат, жуда яхши, — деди Набиев, кейин қўл кўтариб турган бошқа ўқувчини турғазди.

— Қани, Тоҳир?

— Қишлоғимизда Қирқдархон деб аталиши уруғнинг номи билан боғлиқ экан. Бу ерга энг аввал қирқлар келиб, жойлашган экан.

— Бунинг ўзиям қирқлардан, — пиқиллаб кулди Козим.

— Қирқ қирқиб-қирқиб гапирди. Сенга ўхшаб мингилламайди, — шартта, унинг жавобини берди Тоҳир, кейин изоҳ берди:— Козим минг уруғидан.

— Худоёрхоннинг авлодидан, — луқма ташлади кимдир.

Синфда беғубор кулгу кўтарилди. Набиев ўқувчиларни хушнуд кузатаркан, Акбарга кўзи тушди.

— Қани, Акбаржон?

У ақлли, босиқ бу йигитчани тушуниб қолган, унга айрича меҳр, эътибор билан қарар эди.

Акбар ўрнидан туриб, томоқ қириб олди-да, тортинброқ сўз бошлади.

— Самарқандда Зомини деган маҳалла бор экан.

— Ҳа, бор, шунақа маҳалла, — деди Набиев қизиқсиниб.

— Уша маҳалла одамлари бир пайтлар Зомин районидан кўчиб келишган экан. Улар баҳор, ёз ойлари молларини Чўпон отада боқишаркан. Дарёда сув камайса бу тарафга ҳам ҳайдаб ўтишаркан. Икки дарё ўртаси, серўт жойлар, ҳалиги кишиларга жуда ёқиб қопти. Келинлар, бу ёққа кўчиб ўтамиз, депти биттаси...

Акбар хиёл дўриллаган овозда гапирар, синфга жимлик чўккан эди.

— Асли дашт одамимиз, шу ерларда бошпана қурамиз, дехқончилик қиламиз, депти. Бу кўпчиликка маъқул тушибди. Лекин биттаси, йўқ, шошилманглар, кўчиб келсак яхши-ю, лекин подшоҳнинг рухсати керак, депти. Подшо Нодиршоҳ ўшанда Бухорода экан. Одамлардан бири «Э, босқинчидан рухсат сўраб юрамизми, ўз еримиз-ку, — депти аччиқланиб. Бошқа бири эса ижозат олиш керак, нима бўлсаям подшо номи бор депти. Тортиша-тортиша охири Бухорога борадиган бўлишипти. Айни саратон, Зарафшонда сув тошган пайти экан. Ёғоч кесиб, сол ясаб, дарёга ташлашипти-да, Бухорогача боришипти. Роса овора бўлиб, Нодиршоҳдан васиқа олиб қайтишипти. Уша васиқа бобомда яқингача сақланган экан. Дадам кўрган эканлар. Олтмиш тўртинчи йилги сув тошқинида, кўчиш пайти йўқолипти...

— Қизиқ экан, — деди Набиев ўрнидан вазмин кўзгаларкан. — Жуда қизиқ... — У ёзув тахтаси ёнида нарибери юрабошлади. Афтидан ҳозир тинглаган ҳикояси

уни қаттиқ хаёлга толдирган ва бу хаёл оғушидан чиқиб кетолмаётганди. Ниҳоят, Акбарнинг ёнида тўхтади-да, елкасига қўлини қўйди.

— Раҳмат, Акбаржон, ўтир...

Акбар ўқитувчиси овозида меҳрли товланиш туйиб, кўкси бир қалқиб тушди. Ким билсин, айни шу лаҳза унинг хаёлидан нелар кечди экан?! Балки шундоқ ёнгинасида худди Қодир акаси, Акмал акасидек ҳаётдан ишонини, таяниш мумкин бўлган яна бир мададкор инсон турганлигини туйқус идрок қилдимми?! Айни чоқда Набиевнинг хийла ботиқ кўзлари алланечук нурланиб ва шу нурданми, бутун қиёфаси ёришиб кетганди. Одатда, инсон юз-кўзида сийрати акс этади. Сийрати пок кишиларгина атрофдаги барча гўзаллик ва эзгуликлардан чинакам завқлана, ҳайратлана олади. Бу ҳайрат ва завқланишлар эса унинг сувратида юз кўрсатиб, хушрўйлик касб этади. Набиев ҳозир худди шундай ҳолатни бошидан кечираётган, у биринчи кўргандаёқ эътиборини тортган бу хаёлчан йигитча сиймосида ўз орзусидаги ўқувчисини кашф қила бошлаган эди.

— Кўрдингизми, болалар, — Набиев ўқувчиларга юзланди ҳамда қандайдир ғайратланиб, столи ёнига келди. — Сизлар эса, бу ерларда тарих нима қилади дейсизлар. Дайравот бўлган, дейсизлар. Кичкина қишлоқчада шунча тарих. Бу ҳали бир зарраси. Дарё билан Бухорогача оқиб бориш, саройга кириш, босқинчи шоҳ билан гаплашиш, қайтиш... булар осон бўлмагандир. Қанча кутилмаган ҳодисалар, саргузаштлар юз бергандир. Чуқурроқ ўргансангиз, аста-секин чиқаверади. Набиев сўзлашдан тўхтаб, бир фурсат ташқарига тикилди.

Шудгорланган, уруғ қадалишини кутиб ётган далалар, кундан кун яшилланаётган, гулга кўмилаётган дарахтзорлар... ва уфқда олмосдай ярқираб турган тоғ чўққилари нигоҳини тортди. Тоғлар этагида (аслида, юз чақиримлар берида) қандайдир улкан қувурдан буралиб-буралиб чиқаётган қоп-қора тутун илондек ҳавога ўрмалар, лекин эринибми, ёйилиб, сийраклашиб, гуллаб ётган дарахтзорлар, қишлоқлар бағрига сингиб, йўқолиб кетарди.

Ҳалиги қувурга яқин Чўпон ота тепалиги ҳам баҳорни кутиб, аммо ҳамон қизғиш тусини ўзгартмай, мудраб ётарди.

Набиев деразадан нигоҳини олди.

— Демак, Нодиршоҳ... У 1740 йил Бухорони босиб олган. 1747 йилгача ҳукмронлик қилган. Бундан чиқади, Бошдархонга ўша йиллар асос солинган экан-да, — деди у Акбарга қараб. — Айтмоқчи, сизлар Қирқдархонда турасизлар-а?

— Бу ёққа кейин кўчиб келишган, — деди Тоҳир.

— Нодиршоҳ, болалар, ҳеч қийналмай юртимизни босиб олган. Чунки у пайтлар пойтахт Бухорода ҳам, Самарқандда ҳам уруш-жанжаллар роса авжига чиққан давр бўлган. Узаро қирғинлар оқибатида, айниқса, Самарқанд ҳувиллаб қолган. Жаҳолат, нодонлик шу даражага етганки, Регистондаги мадрасаларда кўчманчилар қишда мол боқишган! Улуғбек қурдирган, Навоий таълим олган мадрасада моллар тезаклаб юргангани бир тасаввур қилиб кўринг-а! Ахир, бундан ҳам ортиқ тубанлик бўларканми?! Шундай жаҳолат ботқоғига ботиб ётишганида Нодиршоҳ бостириб киради. Аввал Бухорони олади. Кейин атроф қишлоқларга, жумладан, сизларнинг Миёнқолга аскар юбориб бўйсундиради. Самарқандга эса Лутф Алихон деган одам бошчилигида икки юз кишилик лашкарларни юборади. Буни қаранг, бир пайтлар қудратли Темур давлатининг пойтахти бўлган шаҳарга икки юзта одам! Самарқанд ҳокими Абу Саломхон бошлиқ ҳимоячилар дарров енгилди,

ўлдирилади. Кейин шаҳар аёвсиз таланади... Демак, Зомини гузардагилар ўша уруш-жанжаллардан безиб, бу ёқларга кўчиб ўтишган бўлишса керак... Хўш, укалар, яна кимнинг қанақа гапи бор?

— Малим, — деди Козим ўз-ўзидан илжайиб, — ош-кадидархонликлардан сўранг-чи, — у Тоҳирнинг ёнбошидаги малла йигитчага ишора қилди. — Улар ҳам сўраб келишгандир тарихларини...

Одатдагидек кулгу, ғала-говур кўтарилди. Ҳангома-талаб болалар Козимни қувватлашди. Бир қиз эса, ўл-эй, лаққи, деди овозини баралла қўйиб. Бироқ Козим бепарво, беярашиқ илжайиб тураверди. Акбар хавотирда Дилрабога тикилди. Қизнинг кўзлари жовдираб, юзлари кизариб боряпти. Беихтиёр қўл кўтарди.

— Марҳамат, Акбаржон. Нима демоқчисан?

— Мен шу қишлоқ тарихини... шунақа номланиш тарихини гапириб бермоқчиман, — у бу гапни айтиш барабари бир кўз ташлаш билан Козимни жойига ўтқазиб қўйди. Шу билан бир вақтда Дилрабо ялт этиб ўзига қараганини туйди. Болалар жонланиб, қани эшитайлик, эшитайлик, деб қолишди.

— Бир йили қурғоқчилик кепти-да, очарчилик бошланипти. Айниқса, лалмикор жойларда оғир бўпти. — Акбар энди хиёл баландроқ овозда ва негадир шошилиброқ гапираётганди. — Одамлар тоғлардан, қирлардан водийга, биз тарафларга тушиб кела бошлапти. Ўша пайтда у қишлоқда Фахриддин бово деган бой бўлар экан. Томорқасига роса мошу ошқади экан экан. Ҳовлисининг бир четида ўчоқ ясаб, дошқозон осибди. Унда ҳар куни сув қайнатиб, мош, ошқади солиб, мош-хўрда қиларкан-да, кўчадан ўтган мусофирни тўхтатиб, бир косадан сузиб беравераркан. Одамлар бунга ўрганиб қопти. Ҳар эрта шу ёққа қараб, йўлга тушадиган бўпти. Йўл-йўлакай таниш-билишларини ҳам хабарлаб, ошқадихўрликка, ошқадига борамиз, дейишаркан. Қишлоқди номи ўшандан шунақа бўлиб қолган экан.

Набиев бир нуқтага кўз тикканча, хаёлга чўмганди.

— Ана, кўрдингизми, — деди негадир оғир гап бошлаб. — Бу ном қанақа савоб иш билан боғлиқ бўлиб чиқди. Сиз бўлсангиз, аллақандай латифалар айтасиз.

— Эшитганимизни айтдик-да, — деди «латифачи» Козим партасига биқиниб.

— Шундай, айб сизларда эмас... Акбар, Фахриддин бобо қачон ўтган эканлар?

— Фахриддин бобо... Дадамнинг айтишларича у кишининг Бахриддин деган ўғли бўлган экан. Бахриддиндан Нуриддин деган, Нуриддин бободан эса Шамсиддин амаки қолган. Ҳозир у киши эллик ёшларда...

Акбарнинг бу тахлитда жавоб бериши ҳаммани ҳайратга солди.

— Демак, тахминан юз йигирма йиллар бурун бўлган экан, — деди ўқитувчи. — Одам боласининг табиати ғалати-да ўзи. Ўшанда Фахриддинбой деган ном, ошқади деган сўз кўпчиликка нажотбахш калимадай эшитилган бўлса ажаб эмас. Замонлар ўтиб, қоринлар тўйганидан кейин эса унутишган: ҳалиги дошқозонни ҳам, ошқади солинган мошхўрдани ҳам. Лекин ошқади сўзи эсда қолган, қишлоққа ном қилиб тақилган. Унга боғлаб ғаразли ҳангомалар тўқилади, содда одамларни мазах қилишади. Хуллас, шўрлик, Фахриддин бобонинг савоб иши авлодларига қимматга тушибди.

Набиев буларни фақат болалар ўртасидаги муносабатлардан қузатганлари бўйича гапирмаётганди. У аллақачон бу қишлоққа алоқадор рости ёлғон ҳангомалардан бир мунча хабар топганди.

— Болалар, энди шу ҳодисани каттароқ миқёсда олиб қарасак. Айтайлик, юртимизда бундан юз йилми,

минг йилми муқаддам бўлиб ўтган бир воқеа. Давр ўтиб маъхумлашган, асл моҳиятини йўқотган бўлсин. Биз уни ўз ҳолига ташлаб қўйсак, оқибати нима бўлади? Бошқа биров учун, масалан, ўтмишимизни хуш кўрмайдиганлар учун асқотиб қолмайдими?! Уни мумдайд турли шаклга солиб, юзимизга лой чаплаб, ҳар икки гапнинг бирида, азалдан ўзинг ким эдинг, сен, дея оғзимизга уриб, тилимизни боғлаб қўйишмайдими? Бундай воқеалар кўп бўлган. Шунинг учун, укалар, аждодларимизга тегишли ҳар бир тарихий рақамнинг чин моҳиятидан бохабар бўлсак зарар қилмаймиз. Акбаржон, раҳмат, сендан хурсандман!..

Акбар бусиз ҳам кўпгина синфдошларининг, биринчи галда Дилрабонинг миннатдор нигоҳини туйиб, кўнгли ёришиб борарди.

Набиев яна дераза олдига бориб, бир зум ташқарига ўйчан тикилиб қолди-да, сўнгра синфга ўгирилди.

— Болалар, мен кечагина китобларни қараб ўтириб, қизиқ бир нарсани учратдим, — деди дераза олдида турганча гап бошлаб. — Вяткин деган зўр олим ўтган. Тупроқ остида ётган Улуғбек расадхонасини шу киши топган. У Самарқандга оид бир қанча афсоналар ҳам тўплаган экан. Афсоналар номига эътибор беринг: «Шоҳи Зинда», «Шайх Мотиридий», «Чўпон ота», «Дархон»... — Набиев доскага тўртта доирача чизди. — Энди қаранг, Чўпон ота Самарқандга кириш жойида, мана бу доирача... Ундан нарироқда Шоҳи Зинда. Кун ботиш тарафда — Мотирид қишлоғи. Шимолда, дарёнинг берёғида эса Дархон... Хўп энди доирачаларни чизиқлар билан туташтирсак, тўғри тўртбурчак ҳосил бўлади, мана. Хулоса шуки, Чўпонота, Шоҳи Зинда, Мотирид қишлоғи — булар кўҳна жойлар. Демак, Дархон ҳам шундай. Агар Бошдархон икки юз эллик ёшда бўлса, бошқа Дархонлар тарихи янада нарироққа боради. Энди ўша Вяткин домла тўплаган афсоналарни топиб ўқисак, масала анча ойдинлашади. Хўш, уларни қаердан топамиз? Масалан, мен яқин орада музей архивига тушмоқчиман. Сизларнинг вазифангиз эса сўраб-суриштириш. Сира тортинманг, эринманг. Ҳар қандай архивдан одамлар хотираси бойроқ. Бир кун келиб ҳамма топган нарсаларимизни жамлаб, тартибга солиб, китоб қилдирамиз. Совға тариқасида ҳар битта оилага биттадан тарқатамиз...

— Номини нима бўлади, малим?

— Номини балким, «Дархон» деб қўярмиз. Еки бундай қилсак: Дархон икки дарё ўртасидаги қишлоқ, бошқача айтганда биз учун Аму-Сир оралиғидаги улкан Ватаннинг мўъжаз тимсоли. Шундай эмасми? Китобни «Кичик Мовароуннаҳр» деб атасак. Бу билан ўз Мовароуннаҳримиз тарихини тиклаган бўламиз... Айтмоқчи, унда кириш сўзи бўлади, тахминан, мана бундай: Бу сенинг ўтмишинг китоби, ватандош. Уни кўз қорачиғингдек асрагил, ҳар сатри, ҳар сўзини мулоҳаза қилгил, мағзини чаққил, дилингда жо этгил. Токи сен аждодлар шавкатиға муносиб бўлмоқчи, улар хатосидан сақланмоқ сиридан ғофил қолмагaysан. Уларнинг бири сени олий шарафга етказса, бошқаси неча авлодинга етулик афсус-надоматдан қутқазсади, ва ҳоказо... Хуллас, ёмон бўлмайди. Энди ҳамма гап ишни жадал давом эттиришда, укалар.

Акбар Набиев айтган афсоналарни топиш фикрига тушди. Аясидан сўрагани, болам эшитмаган эканман, дея елка қисди. Анча-мунча нарсадан хабардор дадасини эса бир ҳафтаки, туюлмайди. У далама-дала тракторлар кетидан юради. Тонг азонда кетганча, кечаси не маҳалда келади. Акбар унинг қорасини гоҳ кўриб қолади, гоҳ йўқ. Чунки, ҳозир ғўзанинг нозик пайти: қатқалоқ қисиб, ўт босиб ётибди — далада иш қизиган.

Акбар «Самарқанд тарихи»ни қайта ўқиб чиқди. Афоналар топилмади. Кутубхона эса бир ҳафтадан бери очилмаётганди. Кутубхоначи опа, клуб мудираси, сартарош, магазинчилар бари чопиққа чиқариб юборилган.

Бошланган ишни охирига етказмагунча тинчимайдиган Акбар нима қиларини билмай гангиб юрганида акалари хизматга кетадиган бўлиб қолди. Қорадарё бўйида кезишди. Шаҳарга боришди. Кечаси боғ айланишди. Эртага эса Оқдарё бўйига чиқишади.

Уйқудан кўз очганида атроф ҳали қоронғи эди. Салқин шабада эсар, ой бутган, осмонда яккам-дуккам юлдузлар милтирарди. Терак бўйи баландликдаги ёруғ юлдузни топди-да, унга тикилганча ётаверди. Атроф ёришган сари юлдузнинг ғойиб бўла боришини кузатмоқчи эди. Лекин сал ўтмай кўзи илинди. Қанча ухлади, билмайди, ҳовлида шарпа сезиб, кўзини очди. Кун ёришган, аяси сатил кўтарганча томорқа этагига қараб кетарди. Урнидан турди-да, тезгина ювиниб, унинг ортидан борди...

Акбар бу ерга биринчи келиши эди, унга жуда ғалати туюлди, у на қишлоқ, на шаҳар эди, лекин шаҳарга ҳам қишлоққа ҳам ўхшаб кетарди. Томорқалар бирови бўйрадеккина бўлса, бирови бемалол ўн-ўн икки сотих келади. Бирида аллақачон экинлар япроқ ёзиб, гуллар очилиб ётган бўлса, бошқа бирини қамишу юлғун босиб кетган. Бир ҳовлида яланғоч бўлиб кетмон уришаётган бўлса, бошқасида яланғоч бўлиб офтобда тобланишяпти. Уйлар биқинида велосипед, мотоцикллардан тортиб, ҳамма турдаги шахсий ва идоравий машиналар...

Йигитлар эрги-бугри тош кўча билан боришарди. Қодир икки-уч ерда тўхтаб, томорқасида ишлаётган кишилар билан нима ҳақдадир гаплашди. Негадир қовоғи уюла бошлади.

Бир вагон-уйча олдида тўхташди. Қодир шартта эшикни очди-да, бетакаллуф ичкари кирди. Жеркиган оҳангда биров билан саломлашди. Унинг ортида Шухрат, Шавқиддин киришди. Акбарга кираверишда сариқ тўзғоқ сочли қиз рўпара келди. У йигитчага хумор кўзларини қадаб, кулимсиради-да, йўл берди, кейин ўзи ташқарига чиқиб кетди... Акбар нимқоронғиликда акалари қаршисидаги мўйсафидни кўрди. Таниди: ҳамқишлоқлари Қосим чол. Уни шу ерда қоровуллик қилади, деб эшитганди.

Қосим чол Акбар билан беяшириқ қўл силтаб кўришди.

— Полвонзода ҳам кепти-ку! Оббо полвон-эй, қани искамейкага ўтир. Полвон акамнинг невараси, маладес, тек қотиб турган йигитларга ўгирилди. — Қани, болаларим, ўтиринглар. Ман битта чой қўяман ҳозир.

Чол оёғи чалкашиб, эшик томон юрди. Хонада вино ва тамаки ҳиди анқирди.

— Овора бўлманг, бобой, — деди Қодир. — Келинг, ўтиринг ўзингиз ҳам, — У чол билан жуда кўрс муомала қилаётганди. — Ётибсиз, худо деб.

Аяси сигир соғмоқчи, бироқ говмиш боласини қизганиб, тихирлик қилаётганди. Дарҳол говмишининг пешонаси, бўйини қашлай бошлаганди, тинчиди. Аяси тезгина соғиб олди. Кейин ошхонада сутини сузгучдан ўтказишда, пиширишда аясига ёрдамлашди. Чой қайнатди, укаларини кийинтириб, мактабга олиб кетди... Бу ишлар унинг кундалик одатига айланган. Аслида на аяси, на дадаси болаларини тергайди, бўлар-бўлмасга иш буюриб, бўйин эгдиришга уринишмайди. Бу уларга Оқил полвондан, унинг кампиридан юққан бўлса, ажабмас. Акбардаги ўзгарш эса акасининг бир парча хати таъсирида эди. Акмал ўша хатда шундай ёзган эди: «Ўйлаб қарасам, аямга, дадамга, умуман, қишлоқдагиларга оғир экан. Битта мисол айтаман, шундан билиб олавер. Кеча сахармардонда мен турган уй хўжайини хоти-

ни билан айтишиб қолди. Иш ҳатто қўйди-чиқдигача бо-радиган бўлди. Оббо, булар ажралиб кетса, қишли-қи-ровли кунда қаёқдан жой излайман, деб ташвишга тушдим. Бола-чақаси нима бўлади, демабман. Ҳар ким ўзини ўйларкан-да. Йўқ, болалари бахтигами (менинг бахти-гимга), яна ярашиб олишди.

Жанжал нимадан чиқди, дегин. Ҳар эрта соат етти-ларда сут тарқатадиган машина келади. Машина сигналдан уйғониб кетсам, ҳовли тўридаги хона чироғи ёқиқ, эр-хотин ғўнғир-ғўнғир қилади. Сал ўтиб овозлари қаттиқ-қаттиқ чиқа бошлади. Хотини: Сут керак бўлса, оп-чикинг, дейди. Эри: ичмайман ҳам, опчиқмайман ҳам, дейди. Кўчадаги машина маҳаллага сут тарқатиб бўлиб, сигнал бериб жўнади-ю, жанжал авж олди. Не ҳасратда топилган чиниворлар жаранглаб синди. Болалар уйғониб, йиғлашга тушди. Қий-чув бошланди. Эрталаб жуда хунук бўларкан. Яраштириб қўйишни эп кўрмадим. Тонг-азон бўлса. Хуллас, таъбим тирриқ бўлиб, беихтиёр қишлоқни ўйладим. Қўлига куҳ-куҳлаб сигир соғаётган аям кўзимга кўриниб кетди.

Аям сахарда туриб сигир соғадилар, ўчоққа намиққан ўтин қалаб, тутундан кўзлари анишиб, сутни пиширадилар, чой қайнатадилар. Кейин сизларни уйғотиб, еди-риб, ичириб мактабларингга жўнатадилар. Далада иш бошланса, ишга бориб келишлари, яна рўзғор қилишлари керак. Лекин ҳеч қачон ҳеч кимга миннат қилмайдилар. Бу кап-катта эр-хотинлар бўлса...

Қишлоқда юрганимда фарқига бормасдим. Аямнинг бетиним куйманиб юриши, дадамнинг куну тун, ёзу киш чоп-чоплари, ўзимизди умримиз нуқул эгатлар орасида ўтаётганини табиий ҳол деб ўйлардим. Мусофирликда юриб, энди ақлим етгандай бўляпти. Дадам, аям қирқ-элликка кириб нима кўришди. Шу чоққача хотир-жам дам олиш, ёки томошани ўйлашмабди. Нуқул қора меҳнат. Лекин шунга яраша рўзғоримиз ҳам гуллаб кетмади-ку! Ёсинга бўлса, бир қолгина унинг пулига қийналиб қолишарди баъзида. Тўғри, биз оч қолмасдик, кўнглимиз тилаган нарса муҳайё қилинарди. Аммо булар бари уларнинг девдай ишлашию соғлиги эвазига экан. Шуларни ўйлаб тураман-да, эҳ, Тошкентда нима қилиб юрибман ўзи, деб қоламан. Бу ҳавойи ҳаваслар кимга керак?! Қишлоққа қайтиб кетаман. Уйланаман, хотиним аямнинг қўлидан рўзғорни олади, ўзим дадамнинг қўлтиғига кираман, дейман. Лекин бу бир зумлик хаёл. Дарров ўзимни қўлга оламан-да, чекинма, чидагин, қишлоққа қайтсанг, фақат аянга, даданга энгил бўлиши мумкин, бироқ, бошқаларга-чи, дейман ўзимга ўзим. Балки сен, киночи бўлмоқчисиз, бундан одамларга нима наф, дерсан. Нафи бор. Бунинг учун шундай кинолар ишлашим керакки, одамлар унда ўз ҳаётини кўрсин, ўз фожиасини англасин, кўзи очилсин...»

* * *

Кузови баланд-баланд уч машина мактаб ёнида тизилганида дарс охирлаган, ўқувчилар ҳали ҳеч нарсдан бехабар, бехавотир ўтиришарди. Қўнғироқ чалинишдан уч-тўрт дақиқа олдин пионервожатий қиз юқори синфларни хабарлаб чиқди: танаффусда ҳеч қаёққа тарқалмай, портфеллар билан ҳовлига туришар экан. Тушунарли: демак, ҳозир мажлис бўлади. Шунақа-шунақа, вазият оғир, ота-оналаримизга қарашмасак бўлмайди, дейилади. Ҳалиям раис боболари ғамхўрлик қилгани мактабни ёптирмагани, буни тушунишлари кераклиги таъкидланади.

Худди шундай бўлди. Юз йигирма ўқувчи бир зумда ҳашарчига айланди. Уч қақирим нарида, канал бўйидаги далада уларга илҳақ туришган экан. Жиккак бригадир уларга пешвоз чиқди. Муаллимлар билан (Набиев ҳам шу ерда) қўшқўллаб кўришиб, йўл бошлади. Канал

ёқалаб, кунчиқар томон юришди. Шундоқ оёқлари остидан эса кунботарга қараб Оқдарё оқяпти. У бугун одатдагидан безовта, бетоқат. Дам-бадам тўлғаниб юқорига сапчийди, тор ўзандан отилиб чиқиб кетишни истайди. Метин қирғоқ шаҳдини синдиради. Узи силлиқланган, ялтиратган юзадан ҳолсизланиб пастга энади. Яна ғазабга минади, шиддат-ла тепага интилади, аммо бу сафар ҳам бемажол қайтади. Не қилсинки, у энди тутқун, жиловланган. На ўннга, на сўлга йўл бор. Фақат олдига оқишга маҳкум. Олдинда эса уни кутиш-япти — ариқларга, ариқчаларга, жўякларга... тақсимлаб, парчалаб юбориш учун кутишмоқда...

Сувнинг муздек шабадаси қирғоқда бораётган беғам йигитлар, қизчаларнинг юз-кўзига урилади. Аммо бу шиддат, аламли тўлғанишларни улар англашмайди.

Уч муаллим олдинда, Набиев ўқувчилар қуршовида эди. Акбар Набиевга яқин ерда, бетўхтов гап сотиб кетаётган Тоҳир ва Козимларнинг ёнида жимгина борарди. Қизлар орасида тим қора сочлари ёйилиб, елкасини тутган Дилрабо ҳам бор.

Тоҳир, Козим бир-бирига сўз берай демайди. Канал суви соатига етмиш километр тезликда оқармиш. Буни Козимнинг отаси аниқлабди. Сувга бир бор ғўзапоя ташлабди-да, мотоциклда қувибди. Ҳадеганда етолмасмиш. Етиб олиб, спидометрга қараса етмишни кўрсатиб турганмиш... Тоҳирнинг тўйга деб боқилаётган новвоси каналга тушиб кетибди. Новвос жонивор чиқолмай, нукул бўкирармиш. (Тоҳир мароқланиб, ҳикоя қиларкан, атрофдагилар гур-гур куларди). Новвосни тўртбеш кишилашиб, бир амаллаб бўйни шохидан арқон ўтказиб, каналдан чиқариб олишибди.

«Канал! Канал! Ҳеч ким Оқдарё демайди... — Акбар гапга қўшилмай чеккароқда, шундоқ сув бўйида бораркан ич-ичидан ўкинарди. — Харитада Оқдарё ёзилган, қани ўша дарё, деб ҳеч ким сўрамайди!» Акасининг бир гапини эслаб, баттар руҳсизланиб кетди: «Ҳали канал усти ёпилади, автомобиль йўли ўтказилади, унда бу кўргуликлари ҳам ҳолва бўлиб қолади Оқдарёнинг», — деганди у изтироб билан.

Акбар ториқиб, безовта аланглади. Кўзлари Дилрабони топди. Беихтиёр у билан ёлғиз қолиш, гаплашиш истаги туғилганди унда. Фақат у, биргина у тушуниши мумкин бўлган ҳамма гапларини тўкиб солса, юрагини бўшатса...

Фақат у! Биргина у!.. Акбар кейинги пайтлар доим шундай ўйлайди, завқга тўлади, изтиробланади ва ўз-ўзидан кўнгли равшан тортади. Қизиқ, бу сержаҳл, урушқоқ қизчани нега бунча ёқтиради. Чиройли деса, битта у чиройли эмас-ку! Акбар сира бундай мулоҳазага бормаган. Фақат ишонадики, Дилрабо уни тушунади. Шу ишончи туфайли бўлса керак, қизчанинг сал нарсага қизариб-оқаришлари ҳам, қовоғи уюлиб, лаблари титраб, ўғилми-қизми урушиб кетишларию жаҳлига чидаёлмай йиғлаб юборишлари ҳам, дарсларда бийрон-бийрон жавоб бериши мумкин бўла туриб, баъзида ақсланиб «билмайман» деб тураверишлари ҳам... ҳамма ҳаммаси унга жуда ёқади. Лекин Дилрабонинг ўзи буни биладими, Акбар ҳақида сира ўйлайдими, бу унга қоронғу. Фақат бир нарсани хиёл сезадики, Дилрабо унинг олдида вазмин тортиб, ўз-ўзидан қизариб кетаверади. Сўнги пайтлар, «Акбар ака», дейдиган, «сизлайдиган одат чиқарган. Акбар яқинда пайқади: қиз уни «сиз»лашини энг яқин дугоналаридан ҳам сир тутаетган экан.

Улар Нодиршоҳ, вақиқаси билан бир замонлар асос солинган Бошдархон қишлоғи рўпарасига келиб қолишганди. Чап томонда қолаётган дала турли иншоотлар, сўнгра Ширин посёлкаси иморатлари билан чегараланган. Иншоотлар орасида тиккайиб кўринган минора-қувурларнинг биттасидан қоп-қора тутун бўралаб чиқади-

да, тўғри Бошдархонни мўлжал олиб, йўлга тушади. На юқорилайди, на пастлайди, на туси, на шакли ўзгаради. Қора илондек чўзилиб, ўрмалаб келаверади. Фақат канал устидан ўтар чоғи, сув эпкинни урадими, хиёл тўзғийди. Ёйилиб, баҳайбатлашиб йўлида давом этади. Қишлоққа яқинлашгани сари ер бағирлай бошлайди... Тутун пардаси ортидан авжи баҳорда ҳам қизғиш туси ўзгармаган. Чўпонота кўзга ташланиб турарди.

...— Тоҳир, Саодат анави кўприқдан тушиб кетганми?.. — Кимдир сўраб қолди. Ҳимоя тўсинлари синиб-қийшайиб ётган кўприкка яқинлашиб келишарди.

— Ҳа, шундай, — деди Тоҳир. Кейин Набиевга изоҳ берди: — Бултур ёзда бир қиз оқувди. Биз билан ўқирди. Велосипедега ўт ортиб келаётган экан. — У бирдан маънос тортган, бояги хушчақчақлигидан асар ҳам қолмаган эди. Тоҳирнинг малласоч ўртоғи давом эттирди:

— Кўприқда битта матацикл кеп қолган-да, Саодат унга йўл берган. Бир оёғини ерга қўйиб турганида матацикл ўтига тегиб кетган. Саодат мувозанатни йўқотиб, каналга ағнаб кетган. Матациклчи қочган...

Йигитча сўзлар экан, дам-бадам Тоҳирга ачиниб қарар, Тоҳирнинг эса қадами сустлашиб борарди.

...— Уша куни ҳаммамиз чиқиб изладик. Тополмадик. Сувни қуритинглар деб водхозга боришса, битта одам экан, қуритмаймиз, пахтага сув керак дейишипди. Герой Мурод бово тўполон қипти: нормаси қанча ўзи, яна қанча одам оқсин, депти. Сувни қуритишса, ҳов, этакдаги дарғатдан ўн битта мурда чиқипти. Ҳаммаси шишиб ётган экан. Кўпи қизлар экан...

Набиев бош чайқади.

Ранг-баранг портфеллар, оёқ кийимлари тўп-тўп бўлиб уватда қолди. Юз йигирма бола эгатлар бошида тизилди.

— Бригадир амаки, бу ерга пахта экканмисиз, ўтми? Акбар бу овоз эгасини боя машинага чиқаётганда кўриб, таниёлмай қолганди. Гулнора оппоқ ҳарир кўйлак кийган, маллатоб, қуюқ сочини чиройли турмаклаган, оқиш юзлари ловуллаб, кўзлари чақнаб турарди. Акбар эса дарҳол Қодир акасини эслаган, ёқимли бир хабар эшитгандек қувонганди.

— Бригадир амаки, бу ерга пахта экканмисиз, ўтми? — деди Гулнора шўх оҳангда. Овози ниҳоятда тиниқ, жарангли эди.

— Иккаласидан ҳам, — деди жиккак бригадир бўш келмай. — Утпоя йўқ, ҳаммаёғим чилғай пахта. Лекин калхўз пахтаям сўрайди, хашагам берасан дейди.

— Шунинг учун пахта-шўра аралаш янгилик яратибсиз-да.

— Шунақа чоғи, қизим.

— «Қайта қуриш» қипсиз-да, — деди Гулноранинг ёнидаги бошқа қиз кулиб. Бу гапдан бригадир негадир хушёр тортиб, дарров жиддийлашди.

— Унақа эмаску-я, қизим, шу пилла чарчатди, сабил, кўчатни ўтга бериб қўйдик. Энди бор умид сизлардан, бир ғайрат қилинлар.

Бригадир шундай дея қизлардан узоқлашди.

Уч ўртоқ канал бўйидаги толзорга кириб келишди. Шашлик қўраси, бир челақ кўмир, катта хўжалик сумкаси кўтариб олишганди.

Толзор соя-салқин. Оёқ ости тизза бўйи ўт. Турфа қушлар чуғури, каналнинг шовуллаши эшитилиб туради. Толлар оралаб кетган илонизи ариқчада зилол сув оқади... Жўраларнинг кайфияти кўтарилиб, ҳаракатга тушиб кетишди. Қўра ўрнатилди, кўмир чўғлантирилди. Толзор бўйлаб ёқимли бўй аралаш оппоқ тутун суза бошлади...

Қодир пиёлаларни тўлғизиб узатди. Шавқиддин олмади.

— Кўй, уни зўрлама, — деди Шухрат кўз қисиб. — Бунга бошқасидан бор.

Сумкадан вино чиқарди. Шавқиддин дув қизариб, қовоқ уйди.

— Э, «Кагор», ҳалиям бор эканми шунақиси? — деди Қодир ажабланиб. — Камқон хотинлар ичарди. Йўқ, кўй унингни, ҳазиллашма. Шавқи ароқ ичади. Қани, ол!

Шавқиддин бу сафар қайтармади.

Кўп ўтмай Шухратнинг эски одати кўзиди: Шавқиддинга тирғала бошлади.

— Сен бола анови қишлоқдансан, Ошқадидархондан. Нима бўпти, дейсанми? Қонинг қўшилмайди биз билан. Узбек дегани асли шунақа-да! Ҳов ариқчанинг нарёқдагиси бу ёқдагисидан ўзини баланд оп туради. Нега дейсанми? Ичмаяпсан. Ҳа, яша, ич!

Э, лақма дўстим, ошқади дўстим!..

Шухрат Қодирнинг силтови билан бирпас жим қоларди-да, яна бошларди. Охири Қодир унинг елкасидан тутиб, қаттиқ бир силкиди-да, Шавқиддинга ўгирилди.

— Жўра, гап мундай. Сенда ҳали гапим бор, — деди. — Фахриддин бово деган бовонг ўтган. Сен эшитмагансан ҳам бечора. Жуда улуғ иш қилган. Ошқадидархон дегани ҳам улуғ ном. Ҳали айтиб бераман. Агар мана бу бола яна бир марта ошқади деб қолса, ол айлантириб. Аяб ўтирмай, мен ҳам ёрдам бераман.

Шавқиддиннинг юзи ёришиб, илжайди.

— Мен розиман, — деди Шухрат ялтоқланиб, аллақачон унинг кайфи ошиб қолганди. — Агар шу ошқади жўра бир шапалоқ туширса, яна яримта мендан...

Ароқ шишалаб бўшади, вино ҳам тақсимланди. Кейин чекишдию... айнашди. Шавқиддин, Шухрат бўлар-бўлмасга қотиб-қотиб кулар, бир-бирини турткилаб, олишиб кетишар, Қодир эса майсага ёнбошлаганча кулимсираб, уларни кузатарди.

Бир маҳал Шухрат Шавқиддинни нарироқдаги ариқча лабига бошлаб борди. Сакра, деди. Шавқиддин бир неча қадам тисарилди-да, югуриб келиб, сакради. Лекин ярим қадамча чиқмайдиган ариқчанинг ўртасига тушди. Уччалови ҳам думалаб-думалаб кулишди. Ҳадеганда ўзларини босиб олишолмасди. Ниҳоят Шухрат ўрнидан турди-да:

— Э, барибир ошқадисан-да, — деди, — шу ариқчадан ўтолмадинг-а!

Шавқиддиннинг бу сафар жаҳли чиқмади.

— Кўрсатиб қўяман ошқадилгимни, — деди кулакула қад ростларкан. Одатда жовдираб турадиган масъум кўзлари қандайдир бежо, бемаъно эди...

Уқувчилар деярли тин олмай ҳов ўша посёлка бинолари остида (илгари уфқда дейиларди) тугайдиган эгатлардан уч қур бориб қайтишди — дала ўтдан тозаланди ва бу орада ўша кўп қаватли бинолар оша мўралаган қуёш кўтарила-кўтарила қоқ тепага келди. Биноларнинг пайкал яримга қадар чўзилган қўланкаси ғойиб бўлди. Тонги эпкин ўрнини тандир ҳилдек ўтли ҳовур эгаллади. Унда-бунда бетоқат қуюнчалар изғиб қолди.

Бир юз йигирма ўқувчи бирови гап бериб, бирови эшитиб, бирови ўй суриб, бирови ўтириб, бирови букилиб, бирови ўрмалаб ўт юлиб бораркан: олисда қорли чўққилар ярқираб турди; ундан юз чақирим бериди, ҳалиги минора — қувурдан бурқсиган оғир тутун дала юзига улкан соя ташлаб илондек ўрмалаб ўтиб турди; жануб ёқда авжи баҳорда ҳам қизғиш тусини ўзгармаган мудроқ тепалик генерал Кауфманнинг шахид аскарлари ёдгорлигини ҳамон бошда тутиб, сукут сақлади; тепалик ён-бағридаги пўлат издан оғир-оғир составлар гулдираб, узун-узун қичқириб бир неча бор ўтиб-қайтди, қир этагидаги кўналға нечалаб самолётларни кузатиб қолиб, неча бирини қаршилаб олди; Миёнқол бетон-

зовуридан Оқдарёнинг қанчалар суви тўлғониб оқиб ўтди. Қиз-йигитчалар эса ҳар сафар юз йигирма эгатга тушиб, бирови гурунг бериб, бирови қулоқ бериб, бирови хаёл суриб, бирови ўтириб, бирови букилиб, бирови ўрмалаб дала адоғига бориб қайтаверишди, бориб қайтаверишди. Муаллимлари атрофларида айланишиб, «руҳлантириб» туришди. Жўякларда юлинган ўтлар уюлиб, уюлган ўтлар орасидан, нимжон ғўзалар тизими кўзга ташланаверди.

Ниҳоят иш тугади. Ҳашарчилар кичик бир ариқча сувига юз-қўлларини чайиб, офтобда қоқ бўлиб ётган портфеллари ёнида тўпланишди. Энди машиналар келса, мактаблари олдига элтиб ташласа, кейин уй-уйларига тарқалишлари мумкин эди. Бошдархонликларга машина керак эмас, уйлари бир қадам. Ошқадидархонликлар ҳам озроқ яёв юришса (ҳечқиси йўқ, ёш болалар) етиб олишади. Қирқдархон ва ундан этакроқдаги қишлоқлар болалари эса ноилож, кутишга мажбур эди. Лекин уйи яқинлар ҳам тураверишди. Очликдан, иссиқдан лоҳасланиб бораётган бўлишса-да: дўсту дугоналарини ташлаб кетишмади. Эрталабки қувноқлик қий-қириб кулишлар йўқ. Уқитувчилар нарироқда бригадир билан ниманингдир маслаҳатини қилишаётганди. Чама-си миннатдор бригадир чойга таклиф этган, улар (Набиевдан ташқари) таклифни қабул қилишган, фақат машиналар келиб болаларни олиб кетишга илҳақ эди.

— Машиналар барибир келмайди, малим, — деди қизлар тўпидан ажралиб чиққан Гулнора. — Ишлари битди уларнинг, кетаверайлик. — У сумкасини олқасига осиб, ингичка боғичли сариқ туфлисини кўлига олган, негадир ошиқиб, тоқатсизланиб турарди.

Муаллимлар шунга маҳтал эканми, дарҳол кўз уриштириб олишиб-да, бирови «маъқул» дегандай бош ирғади. Набиев болалар билан бирга жўнайдиган, қолганлар эса кейинроқ борадиган бўлди.

Уқувчилар канал ёқалаб энди кун ботиш томон йўлга тушишди. Бир қисм бола Бошдархон кўприги ёнида ҳайрлашиб, ажралиб қолди.

Тўрт-беш қиз анча олдинлаб кетишган: қиқир-қиқир кулишиб, дам юриб, дам югуриб боришар, улар орасида оқ кўйлакли Гулнора яққол ажралиб, кўзга ташланиб турарди... Бир маҳал негадир юришдан тўхташди. Гулнора сумкасини дугоналаридан бирига берди-да, нишаб бетон қирғоқдан эҳтиётлик билан бир метрча пастга тушди. Утирди. Туфлисини ортида қолдирди. Анча орқада келаётган Акбарнинг юрагига ваҳм оралаб, қадамини тезлатди. Назарида Гулнора сув бўйида оққушдай омонат қўниб турар, бўтана сув эса сапчиб ямлаб олишга ҳозирлик кўраётгандек эди... Гулнора юз-кўлини ювди. Сўнг бир оёғини сувга узатди. Чайди. Кейин иккинчисини узатди. Ювилган оёқ эса тойиб кетди!..

Гулнора қичқирдим, тепада кутиб турган қизлардан бирими, Акбар билолмай қолди. Шунини аниқ кўрдими, сув оппоқ нозик вужудни бир юлқиб бағрига олди. Қирғоқда турган уччала қизни ҳам... Қизлар ўзлари ташлашдим, ё сув чақириб, тортиб олдим, билмайди. Миясига чақмоқдай урилган бир фикр этини музлатиб юборди: Бошланди! Оқдарё ўч олади!

Қизлар сувда чирпирак бўлиб, дам ботиб, дам юзига қалқиб оқиб кетяпти. «Аяжон!» «Бийижон!», деган аччиқ фарёдлар гидр-теваракни титратган. Қирғоқ. Тўс-тўполон, қизлар додлаб югурган, йигитчалар шошиб қолган... Ҳеч ким нима қилишини билмайди, фақат чопишади, чопишади, қирғоқ четига ётиб беҳуда қўл чўзишади, сув бўлса ўз ўлжаларини уларга яқинлатмайди...

Акбар қирғоқ ёқалаб югуриб бораркан Набиевнинг жон аччиғидаги бақирғини эшитди.

— Тўхтанглар! Ташламанглар! Мен ўзим! Изтироб ва қўрқувдан юзлари хунуклашиб, кўзлари олайиб кетган Набиев кўйлагини ечиб улоқтирди-да, сувга сакради. Муаллими кетидан Акбар ҳам ташлади. Шиддатли оқим уни чирпирак қилиб юборди. Лекин тезда ўзини ўнглаб олди. Оқимнинг ўзи уни катта тезлик билан суриб кетаётган, у эса гавда мувозанати учунгина кўл-оёғини нари-бери ҳаракатлантириб борарди, холос. Биринчи қизга етди-да, елкаси билан туртиб, қирғоқ томонга сура бошлади. Қандайдир бир куч эса зўр бериб қаршилиқ қилар, оқим ўртасига тортарди. Машаққат билан чеккага чиқишди, лекин қирғоқ силлиқ, ушлашга ҳеч нарса йўқ эди. Бунинг устига қиз ҳолдан тойган, ўзини йўқотиб кўяёзганди. Ниҳоят бетоннинг ўпирилган ерига бармоқлари илинди ва юқорига тирмаша бошлади. Қирғоқдагилар уни тортиб олишди. Акбар фурсатни ўтказмай олдинга интилди. У энди оқим тезлигига қаноат қилмасди. Катта-катта қулоқ отиб сузар, жуда шошилар, нафаси сиқиб, юраги бесаранжом бўлаётганига, кўзлари тиниб бораётганига парво қилмасди. Кимдир қулоғи остида, «Тезроқ, тезроқ, укажон!» деб бўзлаётгандай бўлар, Қодир акасининг ожизона йиғлаб турган қиёфаси кўз олдидан кетмасди.

«Тезроқ бўлиш керак! Яна уч қиз қолди. Гулнора нега кўринмайди? Нега ҳеч бирининг овози чиқмайди?.. Ишқилиб сувга ташламасин, ташламасин!» — Акбар қирғоқда югураётганлар орасида фақат Дилрабони кўрар, Дилрабонинг овозини эшитар эди. Қиз сочлари тўзғиб чопар, бетиним қичқирар, йиғлаб, жон ҳалпида югурарди. Бу ҳолатда ортиқ чидаёлмаслиги аниқ эди. «Ишқилиб ташламасин! Ташламасин!» дея илтижо қиларди Акбар. У ёнгинасида жўраси Тоҳирни кўрди. Тоҳир қулочкашлар сузиб бораркан, қирғоқдагиларга «таёқ топинглар, сиз топинглар» деб бақирарди. Акбар Набиевни ҳам кўрди. У қайсидир қизни қирғоққа чиқаришга уринар, бироқ оқим жуда тезлигидан ўзини ўнглай олмаётганди. Шу пайт олдинда, канал бўйида уч йигит пайдо бўлди. Акбар уларни таниб, бақириб юборди.

Қодир ака, Гулнора!

Йигитлар унинг овозини эшитишдими, йўқми, ишқилиб сувга сакрашди. Биттаси қирғоқда сийпаниб йиқилди-да, кейин бемажол пастга думалади...

...— Кўрсатиб кўяман ошқадилигимни, — деди Шавқиддин кула-кула. — Ҳозир ўша каналингдан ҳатлаб ўтмасам!..

— Бўпти, кўрамиз!

Учовлон гандираклар, толзордан чиқишди. Канал ёқалаб жуда кўп болалар югуриб келаётганини кўришди. Кейин сувдагиларни... Бирин-кетин сакрашди. Фақат Шавқиддин силлиқ бетонда оёғи тойиб орқа мияси билан учиб тушди. Метин қирғоқни қонга бўяб, оҳиста сувга қулади.

Оқдарё бир қанча инсон боласини хасдай оқизиб борар, ҳозир уни тўхтатадиган қудратли куч йўқ эди.

Қонсираган дарё ўз ўлжаларини ўйналиб олиб кетяпти. Ўлжалар аксари таслим бўлган, икки-учтасигина ҳамон ўжарлик билан олишаётган эди.

...Ҳаммаёқ сув эмиш, тўлқинлар пишқириб тепага сапчир, осмонга чиқиб кетгудай бўлармишу атроф жимжит эмиш. Овозсиз кино кўрсатишяпти, деган фикрга келди Акбар. Ҳа-да, кино бўлмаса бунақа катта сув қаёқда бор ҳозир?! Бу ростдан ҳам кино. Самад ака суратга олган уни. Кейин Акмал акасига совға қилган. Бу — Оқдарё, кўриб юрасан, деган. Демак, Оқдарё шунақа бўлган экан-да аслида. Ёки Акбар туш кўряптими? Йўқ,

Оқдарё ўзи туш кўряпти. У тушида денгизга айланиб қолган. Хайрият, орзусига етибди!.. Нега ҳаммаёқ жимжит-а? Қулоқлари оғриб кетяпти унинг... Анови отлиқ ким бўлди? Сув устидан учиб келяпти, Ҳазрат Али дегани шу кишимикан, боши қуёшга теккудай, гавдаси бутун осмонни бўйлайди. Ундай деса бобоси Оқил чавандозга ҳам ўхшайди. Соқоли, қовоқлари, йирик-йирик кўзлари — худди ўзи. Фақат остидаги тулпори бошқача — булутдек оппоқ...

Ана, бобоси унга яқинлаб келди, катта давра чизиб атрофида уча бошлади. От туёқлари тўлқинларга тегиб-тегиб кетади. Чавандоз неварасини чақира бошлади: «Акбаржон! Кел, болам, кел бағримга, бўтам!..» Акбар шу дамда бошқа овозни ҳам эшитди. Аяси! У ҳам бетиним чорляяпти, бу ёққа кел, деб бўзляяпти. Лекин ўзи кўринмайди. Акбар бўлса, аяжон, бирпас дам олай, уйкум келяпти, демоқчи, онасини тинчитмоқчи бўлади-ю, овози чиқмайди...

— Акбар ака! Акбар ака!..

«Дилрабо-ку!»

Акбар бирдан ҳушёр тортдию чўчиб кетди. У ҳаддан зиёд толиққан, қўрққанидан бир зумгина ҳушини йўқотган, сал бўлмаса... Жон-жаҳди билан қирғоққа, Дилрабога қараб интилди. У ҳозир фақат бир нарсани — ҳув ўша соч ёйиб, бўзлаб чопаетган шўрлик қизчанин кўз ёшларини артиб қўйиши, сочларини силаб-сийпаб овутишни ўйларди, холос.

Аммо қирғоққа етмасидан Тоҳирнинг овозини эшитди:

— Малим, этакроқда димиқиб оқади. Ўша ерда улгуришимиз керак!..

Бир чақиримча қуйида улкан шаршара бор. Унга яқинлашган сари оқим бир оз секинлар, сув димиқиб, деярли қирғоқ билан тенглашиб қоларди. Лекин жуда қисқа масофада шундай бўларди. Ана шу қисқа масофа, қисқа фурсатда улгуриш керак эди. Акс ҳолда ўғилу қиз, масту соғ аралаш — ҳаммаси бир йўла улкан шаршарага ем бўлиши ҳеч гапмас.

Масофа дам сайин қисқариб борар, шаршаранин телбавор овози эса тобора аниқроқ, даҳшатлироқ эшитила бошлаган эди...

Усмон ҚУЧҚОР

* * *
Тоғ — ёлғон,
Жарлик — рост.
Йиллаб, асрлаб
Ёлғон қулай-қулай ростни тўлдирар.
Ёлғонга юксалиб бораётган одам
Унинг чўққисига чиқолмас сира,
Бир кун қулаб тушар,
Уни ёлғон ўлдирар.

Ёлғон анча гўзал кўринар,
Анча жозиб кўринар пастдан.
Чўққига қанча юксалса одам,
Шунча узоқлашиб боради ростдан.

Ўз оёғи билан ёлғонга
Чиқаётган одам англаб тобора;
Англагани сайин, билгани сайин
Боши оғирлашиб, каттариб борар.

Ёлғонни ёлғонлаб, алдаб бўлмайди,
Авраб бўлмас кўз ёши билан.
Ёлғонга ўз оёғи билан чиққан одам
Ростга қулаб тушар
ўз боши билан.

Ярадор қуш

Юксалиб борардим мен аршни йўқлаб,
Унутиб ҳаёту мамотларимни.
Лекин тубанликдан узилган ўқлар
Яралаб қўйди-ку қанотларимни.

Тош эмас, атиги ночор қуш эсам —
Енимдан учмоқда ўқлар визиллаб.
Учмоққа мадор йўқ, кўнайин десам,
Заминдан юрагим қолган безиллаб.

Бир жуфт қанот эдим бор-йўғи, холос,
Қанотимдан бўлак вазним йўқ эди.
Кимдир қанотимни кўп кўргани рост,
Кимдир қанотимнинг ҳукмин ўқиди.

Қанотим тўзғиди, парвозим тинди,
Самога сочилиб кетдим пар бўлиб.
Бир кун бошингизга ёғурман энди
Қор бўлиб, қор бўлиб, оппоқ қор бўлиб.

Тилак

Фаҳмлай бошлайсан дунёни секин,
Йилдан-йил улғайиб бораркан ёшинг;
Даставвал бош тортиб кўрасан, лекин,
Тегирмон тошига кўникар бошинг.

Жирканиб кетасан ўзингдан ўзинг,
Отмоқчи бўласан ўзингни жарга.
Бироқ аста-секин кўникар кўзинг
Кўз кўрмаган кўргуликларга.

Оғзинг кўникади бўм-бўш қошиққа,
Жони йўқ жисмга кўникар кўлканг.
Қулоғинг кўникар ёлғон-яшиққа,
Тоғ каби юкларга кўникар елканг.

Бу умр йўлининг баланд-пастиди
Гарчи келавермас ҳадеб омадинг.
Кўникиш деган бу залвор остида
Эгилиб боради гарчи қоматинг.

Қалбингда бир буғдой донидай исён,
Бир буғдой донидай қолса эътироз—
Сен мағлуб эмассан, умид қил, ишон
Сени алдамайди шу бир эҳтирос.

Бошингдан айлансин, майли, тегирмон,
Умринг бошдан-охир маломат бўлсин.
Фақат юрагингда шу дона омон,
Мағзи тўқ шу буғдой саломат бўлсин.

Ўтмишидан ажраган одам

Хаттот мозий қолдирган хатга
Сиёҳ каби сачраган одам,
Дуч келдим мен сендек бадбахтга,
Ўтмишидан ажраган одам.

Ўз йўлигдан гарчи кўнглинг тўқ,
Лекин қилаверма ўжарлик.
Юрай десанг, олдинда йўл йўқ,
Қайтай десанг, ортингда жарлик.

Ҳар ким иқбол зирваларига
Чиққай тарихига юкиниб.

Сен-чи, издиҳомдан нарида
Тиланчидай қолдинг ўкиниб.

Ҳамма нарсa чиққан ёдингдан,
Унутгансан барини ошкор.
Ўтаверар сенинг олдингдан
Қилич сермаб, от солиб лашкар.

Бу — қиёмат замони, зимдан
Кўкка ўрлар беадад фарёд.
Отнинг тақасидай заминдан
Бош кўтарар етмиш минг аждод.

Бош кўтарар жаннатдан тониб,
Хур филмонни севмаган руҳлар.
Бош кўтарар милён йил ёниб,
Дўзахларда куймаган руҳлар.

Сенга бирин рафтори яқин,
Бирин юзи иссиқ кўринар.
Индамасдан бу буюк оқим
Олдга, фақат олдга суринар.

Ўтрук қувонч, риёга беткай
Яшаяпсан ва лекин ҳали
Кўҳна тарих ёқангдан тутгай,
Келгай буюк Сарҳисоб гали.

Бу йўлга, айт, кимлар бошлаган,
Орти — жарлик, олди — омонат.
Истиқболни тошлаб ташлаган —
Сен ёдингга қилган хиёнат.

Хаттот мозий қолдирган хатга
Сиёҳ каби сачраган одам,
Дуч келдим мен сендек бадбахтга,
Ўтмишидан ажраган одам.

Дарахт

Мен улкан дарахтман, тиглаб бошимни
Тун-кун ўсавердим, фалакка етдим.
Ўзим ҳам билмайман лекин ёшимни,
Ҳар сафар ҳисобдан адашиб кетдим.

Булоқлар қуриди, дарё қуриди,
Не қилсин манглайин шўр босган тупрок.
Замин соқов эди, осмон кўр эди,
Менинг илдиэларим кетди чуқуррок.

Бўр қатлам, шўр қатлам тўса олмади
Қаърга кетаётган илдиэларимни.
Бошимни чакмоқлар кеса олмади,
Кўзлаб ўсавердим юлдузларимни.

Гоҳо абри найсон, гоҳо фасли хазон
Бошимда айланди — айланди бошим.
Фақат битта йўл бор — фалакка томон,
Бормисан, жамолинг кўрсат, қуёшим?!

Гоҳо куз, гоҳо баҳор деган ғоялар
Келиб менда сурди давру давронин.
Ўтиб кетаверди менда соялаб
Салтанат карвони, замон карвони.

Булутлардан ошдим, энди ғубор йўк,
Энди чакмоқлар йўк, йўқ йиғи-сиғи.
Юлдузлар суйи бор, ёмғир йўк, қор йўк.
Кўксимда қуёшнинг муборак тиғи.

Ассалом, осмоним, бу — менинг ўзим,
Замин иқлимлари тубанда қолди.
Оҳ, энди сўрама, менинг илдиэларим
Қаро ерда қолди, туманда қолди.

Осмоним, сенда ҳам йўқ экан сурур,
Қуёшим, мен нечун ҳамон карахтман?!
Пойимда булутлар уюр ва уюр,
Илдиэлари музлаб ётган дарахтман.

Нечун новдаларим титрайди дир-дир,
Нечун кўтаролмай қолдим бошимни?
Жисмимда оғриқлар, тубанда кимдир
Арралаб билмоқчи менинг ёшимни.

Имон бер уларга, бағри кенг фалак,
Инсоф бер уларга, Оламнинг тожи.
Қуласам — бундан зўр мотам йўқ бўлак,
Қуласам — йўқ бундан каттароқ фожеъ.

Бу қандай қисматдир, бу қандай насиб,
Қуласам — қуёшни кесиб тушаман.
Бир улкан дунёни зиёдан тўсиб,
Бир улкан маъвони босиб тушаман.

Мен улкан дарахтман, тиглаб бошимни
Тун-кун ўсавердим, фалакка етдим.
Ўзим ҳам билмайман лекин ёшимни,
Ҳар сафар ҳисобдан адашиб кетдим.

Эртак сеҳри

Нима етсин эртак ўқишдай бахтга,
Бу бир ўзга олам — ғаройиб, ғариб.
Кенжатоини ўтқазар тахтга
Халқ золим подшони ағдариб.

Жиндай журъат керак бу ишга, холос,
Халқни деб ўт кечсанг, лой кечсанг бўлди.
Халқни бир балодан айласанг халос,
Халққа жиндай қайишсанг бўлди.

Бу ахир эртак-ку, ўйлайсан одам,
Барибир ҳақ бўлгинг келади.
Ҳарқалай, Кенжатоё бўлмаганда ҳам,
Камида халқ бўлгинг келади.

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ — ИСЁН...

Фалсафий эсселар

Альбер Камю

Бодом гули

Рус тилидан Абдул Жалил таржимаси

«Биласизми, мени ҳаммасидан кўра нима кўпроқ хайратга солади? — деди Наполеон Фонтанга¹, — Зўравонлик куч-қудратининг яратувчиликка қодир эмаслиги. Дунёда фақат икки ҳоким бор — қилич ва ақл-идрок; охир-оқибатда ҳар доим ақл-идрок қилич устидан ғалаба қозонади.»

Кўряпсизки, жаҳонгирлар ҳам гоҳида маъюсланиб, руҳан тушкунликка берилишган. Қанчалик дабдабали бўлса шунчалик беҳуда ва ўткинчи шон-шухрат учун қандайдир тўлов ҳам бериш керак-да. Аммо бундан юз йил муқаддам қилич учун адолатли саналган ишларнинг бугунги кунда танкларга ҳеч бир дахлдорлиги йўқ. Жаҳонгирлар улкан ғалабаларга эришдилар, хўрланган Европа узра, ақл-идрок маҳв этилган барча ўлкаларда ҳам узоқ йиллар бир бадқовоқ сукунат ҳукм сурди. Фландрия учун бўлган қабих уруш йилларида ҳам Голландия рассомлари ўз асарларида қушоналарни, кўноқдаги хўрозларни тасвирлаш имконини топа олдилар. Бугун Юз йиллик уруш унутилган бўлса ҳам, Силезия диндорларининг дуолари баъзи юракларда ҳамон тирик. Эндиликда ҳаммаси ўзгарган: рассом ҳам, руҳоний ҳам — барча-барчамиз дунё учун бирдай масъулдирмиз. Ақл-идрок ўзининг қачондир жаҳонгир ҳам тан олган шоҳона қатъиятини йўқотди, ҳамон куч-қудратни лаънатлаб, ўз имкониятларини сарф этмоқда. Зеро энди уни бўйсундиришга қодир ҳам эмас.

Эзгуликка эш қалблар бу ҳолни дард, хасталик деб биладилар. Бу хасталикли, йўқми — бизга номаълум, аммо биламизки, бугунги воқелик худди шундай. Хулоса: бу билан ҳисоблашмоқ даркор. Фақат пухта англаш лозим — биз нима

истаймиз? Биз фақат бир нарсани — энди ҳеч қачон қи...
енгилмасликни, ақл-идрокка хизмат қилмайдиган куч-қудр...
ни энди ҳеч қачон тан олмасликни истаймиз.

Тўғри, бу бениҳоя улкан, қамровсиз вазифа. Бироқ бизнинг ишимиз — ортга чекинмаслик. Менинг ақл-идрокка бўлган ишончим тараққиётга ёки қайсидир Тарих фалсафасига умид боғлаш даражасида эмас. Аммо, ҳар ҳолда шунга ишонманки, одамлар доим ўз тақдирини янада чуқурроқ англаб етишга интиладилар. Биз ҳаёт, тириклик шарт-шароитлари билан ўзаро боғланганмиз. Айни чоқда ҳамма борган сари яхшироқ шароитларни танлаётир. Биламизки, зиддиятлар орамизга ни-фоқ солади, лекин улар билан муроса қилмаслик, қандай бўлмасин, бу зиддиятларни юмшатиш кераклигини ҳам биламиз. Биз — инсонлармиз, озод юракларнинг адоқсиз соғинчини қондириш бизнинг бурчимиздир. Нимаики тилка-пора қилинган бўлса, уни қайтадан бутлаш, бўлақларга ажралган бўлса, бирлаштириш, очиқдан-очиқ адолатсиз дунёда баҳоли қудрат адолат мезонини ўрнатиш, аср хасталиги билан заҳарланган халқларда бахт-саодат рўёбига ишонч уйғотишимиз лозим. Албатта, бу фавқуллодда, киши қўлидан келмайдиган иш. Аммо шунга ҳам унутмайликки, узоқ йиллар зўр бериладиган саяб-ҳаракатни талаб қилувчи мақсадларни ҳам ҳаммиша киши қўлидан келмайдиган ишлар деб ҳисоблашган.

Мақсадни аниқ белгилаб олсак, фақат шундагина куч-қудрат, у ҳатто қандайдир ғоя ёки моддий бойлик қиёфасига кириб йўлдан оздирмоқчи бўлганида ҳам биз ақл-идрокдан юз ўгирмаймиз. Асосийси — ноумид қолмасликдир. Бари беҳуда деб жар солаётганларнинг қичқирилариға қулоқ тутавермаслик керак. Цивилизациялар осонликча йўқолиб кетмайди, агар бу дуненинг ҳалокати тайин бўлса ҳам, аввало бошқа дунёлар барбод бўлади. Ҳа, турган гапки, биз фожиалар замонида яшамоқдамиз. Аммо жуда кўпчилик одамлар фожиани ночор умидсизликдан фарқ қилолмайдилар. «Фожиа бахтсизликка бериладиган қақшатқич зарбага айланиши керак», — деган эди Лоуренс. Мана, сира кечиктирмай амалга ошириш мумкин бўлган соғлом фикр. Ана шундай зарба ўрнини босувчи фожиалар бугун жуда кўплаб топилади.

Жазоирда яшган йилларим, ҳар ўтган киш фасли менинг сабр-бардошимни орттирди. Чунки мен бир ажойиб тунда, февралнинг совуқ ва ойдин бир кечасида элчилар Водийсида бодом гуллашига қаттиқ ишонардим. Нозикдан-нозик, қордай оппоқ бу ҳарирликнинг ёмғирга ва денгиз шамолларига қандай бардош беришини минг хайратда кузатар эдим. Аммо у ҳар йил қишда мева боғлаш учун қанча лозим бўлса, шунча мудаат туриб берар эди.

Бу тимсол эмас. Тимсоллар ёрдамида биз бахтга эришолмаймиз. Бу ерда бирмунча жиддийроқ бошқа нарса бор. Мен ҳаёт жабр-жафолари ҳаддан ташқари оғир бўлиб бораётган, бахтсизликлар билан тўла Европада туриб, ҳозиргача ҳаракатга келмаган қанча-қанча кучлар мавжуд бўлган кўёшли мамлакатларга тақдор мурожаат қилаётирман. Мен бу мамлакатларни жуда яхши биламан. Улар — мумтоз ўлкалар, уларда ақл-мушоҳада ва жасорат мутаносиблигини пайдо қилиш мумкин. Уларнинг тажрибаси устида бош қотирар эканман, доим бир ҳақиқатга амин бўламан: агарда ақл-идрокни қутқариб қолиш ниятинг бўлса, саховатпешаларнинг шикоятомуз оҳ-воҳларига учмай, ўз кучинг, ўз фазилатларинг билан илҳомланиб, курашмоғинг лозим. Дунёда бахтсизликлар билан оғуланган, гўё бу оғуни ичиб, мириқаётгандек туюлади. У боддан-оёқ файласуф Ницше жафокашлик, жабрдийдалик деб атаган дардга мубтало бўлган. Унга ҳамдардлик изҳор қилиб ўтирмайлик. Ақл-идрок ва руҳга аза тутиш бефойда, унинг келажаги учун ишлаш кифоядир.

Бироқ савол туғилади: ақл-идрокнинг устиворликлари нимада? Ницше буларни жабрдийдалиқнинг ашаддий душмани деб атаган эди. Булар мустаҳкам ирода, талабчанлик, энг оддий, «заминий» бахт, букилмас сабот ва гурур, донишманд-

¹ Лу и де Фонтан (1757—1821) — адабиётчи, Империя замонида университет ректори.

Бу фазилатлар бугун ҳар қачонги-
ли, ҳар киши ўзига мос, энг тўғри кела-
ши мумкин. Ўз зимманга шундай катта
ансан, ҳар қандай ҳолатда ҳам кучли иро-
дирмаслик керак. Сайловолди минбарларида
айраган ва дўқ-пўписига ўтишдан сақлана олмай-
дани эмас, балки оқ ҳарирлиги ва шираси денгиздан
ли барча шамолларга бардош қила оладиган иродани
аслик даркор. У — бугун дунёни музлатган қиш чилла-
бодомнинг мева тугиши учун ягона сабаб, ёлғиз кафолат.

Дўзахдаги Прометей

Бугунги кун одами учун Прометей ким? Ҳеч шубҳасиз, ай-
тиш мумкин, худоларга қарши чиққан бу исёнчи — бугунги кун
одамининг тимсоли, минг йиллар муқаддам Скифия саҳрола-
рида бошланган бу исён, эндиликда бутун тарих кўрмаган
билмаган ларзакор ўзгаришлар билан яқунланмоқда. Аммо
вақт бизга эслатмоқдаки, мангу таъқибга учраган Прометей
ҳозир ҳам бизнинг орамизда, биз эса унинг инсонийлик учун
исёнга чорловчи якка-ёлғиз овозини ҳамон эшитганимиз йўқ.
Чиндан ҳам бугунги кун одами — беадад кўпликдан бу тор
заминда азоб чекаётир; у оловдан ва озикдан маҳрум, унинг
учун озодлик — кутишга ҳам қодир дабдаба, зеб-зийнат; гап
шу ҳақдаки, ҳали одамларнинг кўп азоб чекишига тўғри кела-
ди, лекин бу орада озодлик ва унинг сўнги гувоҳлари бирмун-
ча камаяди. Прометей одамларни шунчалар қаттиқ севадиган
қаҳрамон эдики, уларга бирйўла олов ва озодликни, ҳунар-
мандлик ва санъатни тортиқ қилди. Бугун инсоният учун фақат
бир нарса муҳим, фақат бир нарса уни берозта қилади — ҳу-
нармандчилик. Унинг исёни машиналарда мужассамлашди,
санъат ва санъат тарафида турган нарсаларнинг ҳаммасини
у ишга ҳалал берувчи тўсиқ-ғов, ҳатто, қуллик аломати деб
билади. Прометей эса, аксинча, ҳеч қачон машинани санъатдан
ажратгани йўқ. У тани ва руҳни биратўла озод қилиш мумкин
деб ўйларди. Бугунги кун одами эса, ҳатто руҳни бир муддатга
ўлдириб бўлса-да, аввал танни озод қилиш кераклигига ишона-
ди. Аммо руҳ фақатгина маълум муддат ўлишга қодирмикан?
Ҳақиқатда эса Прометей ерга қайтар экан, одамлар ҳам худди
қадимдаги худолар каби, инсонийликни улуғлагани учун уни
қояга парчинлаган бўлур эдилар. Мағлуб паҳлавонни Эсхил
трагедиясининг муқаддимасида янграган ҳақорат сўзлари,
адоватли овозлар — Зўравонлик ва Шафқатсизлик овозлари
кўмиб кетар эди.

Эҳтимол, зулмат босган, ночор замонлар олдида, яланғоч
дарахтлару дунёни кучаётган қаҳратон олдида бош эгарман.
Бироқ нурга ташналигимнинг ўзи мени оқлайди: у менга ўзга

дунё ҳақида, менинг чинакам ватаним ҳақида сўзлайди. Уруш
бошланган йили мен Улисс босиб ўтган йўл бўйлаб сузишга
отландим. У пайтлар бақувват, навқирон эдим, ҳатто чўнтагим-
да сариқ чақа бўлмаса-да, ўзга дунёларни излаб, денгизни
кесиб ўтишдек дабдабали режалар тузишим мумкин эди. Лекин
мен бундай қилмадим, ҳамма қатори иш бошладим. Мен
кемага чиқмадим. Мен ланг очиб турган дўзах дарвозаси сари
тортилган узундан-узоқ силсилада ўз урнимни билар эдим. Биз
бирин-кетин ичкарига кирдик. Буни қарангки, бегуноҳ ўлди-
рилган одамнинг биринчи чинқириғиданоқ дарвоза ёпилди.
Биз дўзахга тушиб қолдик, чиқишга эса йўл йўқ. Мана, олти
йилдирки, биз бу ҳолга кўникмоқ учун тиришамиз. Бахтга ёр
ороларнинг ўтли шарпалари эса бизга оловсиз ва кўёшсиз
ўтадиган узоқ йиллар ортидангина элас-элас намоён бўлади.

Европанинг рутубатли ва қаро тунида надомат титроғи ва
англамоқ азоби билан, беихтиёр кекса Шатобрианнинг Гре-
цияга жўнаб кетаётган Амперга қарата ҳайқирганини эслай-
сан киши: «Сиз энди менинг Аттикада кўрганларим — зайтун
япроғини ҳам, узумнинг зумрад донасини ҳам асло топа ол-
майсиз. Мен ўша йилларнинг ҳар бир майсасига ачинаман. Ҳеч
бўлмаса ёлғизгина арчагул ниҳолини тирик сақлаб қолишга ҳам
қўрбим, қувватим етмади». Худди шундайим биз ҳам, гарчи
томирларимизда навқирон қон оқса-да, асримизнинг даҳшатли
кексалигига ботганмиз, гоҳи-гоҳида барча замонларнинг ўт-
ўланларига, кўриш, завқланиш учун ҳеч қачон қошига бора
олмайдинганимиз — зайтун япроқларига, озодлик узумларига
ачинамиз. Ҳамма ёқда — одамлар, ҳар тарафда одамларнинг
қиқчириқлари, азоб-уқубатлари ва тажовузлири. Бу тўс-тўпо-
лонда чигирткаларга жой қолмайди. Тарих — беҳосил, ориқ
ер, унда арчагул ўсмайди. Шундай бўлса ҳам, бугунги одам
тарихни танлаган экан, ундан юз ўгиришга асло ҳаққи йўқ.
Аммо у тарихни бўйсундириш ўрнига, кундан-кун унинг итот-
кор қулига айланиб бормоқда. Шунинг учун ҳам у Прометей-
ни — кўркмас ва журъатли, зийрак ва ғамжўр юракли ёш йи-
гитни сотиб қўяди. Шу ерда у Прометей одамларни қутқармоқ-
чи бўлган қашшоқлик ва ожизликка юз тутади. «Улар худди
тушдаги сояларга ўхшаб қараб туришар, лекин кўришмас эди,
қуллоқ тутишар, аммо эшитмасдилар...»

Ҳа, ҳали ҳамма иш олдинда эканини англаш учун гўзаллик
тепалиги Правансда бир кечани ўтказиш кифоя. Вужуд очлиги-
ни қондириш учун оловни қайтадан кашф этишимиз, ҳунар-
мандчиликни тиклашимиз даркор. Аттика, озодлик, узум те-
рим, кўнгил озиги — булар барчаси кейинроқ. Узимизга се-
кингина шундай деб айтиш қолади: «Улар энди қайтмайди —
ёки улاردан бошқалар баҳраманд бўладилар». Ҳеч бўлмаган-
да ўша бошқаларнинг ҳам бебаҳра қолмасликлари учун
курашиш бизнинг вазифамиздир. На илож, буни англаш кимга-
дир жуда оғир бўлар, кимдир уни аламсиз қабул қилар.
Аммо шу нарса ноаёнки, биз жуда кечикиб келдикми ёхуд
жуда эрта? Арчагул ниҳолини сўлдирмасликка кўрбимиз ета-
димми?

«Вазмин кузатишлар, ғуссали хотиралар...»

Ешлигиданоқ нищечилик ва бошқа иррационал таълимотларнинг кучли таъсирида синалган, кейин-
чалик эса ақлларнинг оғрикли саросимасини шакллантирган экзистенциализм оқимида улғайган Альбер
Камю ҳаётининг сўнги йилларида индивидуал анархизмни энгиб ўтиш учун курашди. Ёзувчининг бундай
этикод ахтаришлари, ёрқин маънавий қиёфага эга бўлиш йўлидаги бу қонмас ташналик XX аср буржуа
идеалистик тафаккурининг инқирозидан дарак берар эди. Гарчи тарихдан ташқари ахлоқпарварлик бора-
сидаги изланишлари ёзувчини ҳаёт билан фожиали ихтилофга олиб келса-да, бу уринишларни маъно ва
мазмунга тўлдириб, уларга йўналиш бериб турган фазилат, стихияли бўлса ҳам, фалсафий асоси мустаҳ-
кам инсонпарварлик эди. Йиллар ўтиши билан бу эзгу руҳ фалсафий система қолипларини синдирди...

Француз маданиятининг қадим ва қудратли аънаналарига таянган Камю эссечилиги фалсафий мушо-
ҳадалар ҳамда бадий сўз санъати гавҳарларини ўзида уйғунлаштиради. Агар ҳақиқий санъаткорни Алек-
сандр Блок айтганидай, бир «умрзоқ фанатик фикр» бошқалардан фарқлаб туриши рост бўлса, Камю
ижоди бунинг яққол намунасидир. Камю эсселарини ўқир экансиз, ҳаёт машаққатлари таъсирида, Тарих
зарбалари остида ёзувчининг фикри ва кузатишлари тўбора чуқурлашувини, ўз шахсий зиддиятларини-да
фоз этишини, узвий яхлитликка путур етказмай ўзини ҳам қаттиқ танқид остига олганини кўрасиз. Илк бор
1941 йилда «Тюнизи француз» газетасида босилган ва кейинчалик «Ез» тўпламига кирган «Бодом гули»
эссесидаёқ Камю ижтимоий ҳаракат заруратини таъкидлаган, «Тарих ичига тортилган» одамнинг бурч
ва мажбуриятларини, у хоҳлайдими, йўқми гитлерчилар ўлим хавфини солаётган барча кучлар билан бир-
лашишга мажбур эканини уқтиради. Шундай қилиб, Камю фалсафаси оламига йўл очиб берувчи сўзлар

Исён қилаётган инсон

Асримизнинг бу саволига Прометей қандай жавоб бериши-ни тасаввур қилиш мумкин. Моҳиятан қараганда у аллақачон жавоб берди: «Агар уни ўз қўлларингиз билан яратишга маҳорат ва жасоратингиз, куч-қувватингиз етса сизга ўзгача ва яхшироқ келажак ваъда қиламан». Эй, одамлар, шундай экан, нажот ўз қўлимизда, асрларнинг саволига мен: «Ҳа», деб жавоб бераман, зеро шундай инсонлар борки, мен уларда доимо ўша тафаккур қудратини, ўша маърифатли жасорат мавжудлигини ҳис қиламан. О, адолат, о, менинг табаррук онам, — нидо қилади Прометей, — чекаётган қийноқ ва азобларимни кўра-санми? Гермес бўлса, унинг устидан масхараомуз қулади: «Хайронман, ўзингни даҳшатли қийноқлар кутаётганини сен башоратгүй, нима учун олдиндан кўра олмадинг экан?» Мен буни билардим, — дейди исёнчи. Мен чорлаётган одамлар ҳам адолат фарзандларидир. Улар ҳам муштарак дард-қийноқлар остида азоб чекадилар, бу кулфатлар манбаини яхши билдилар. Улар жуда яхши биладиларки, кўр адолат бўлиши мумкин эмас, яна билдиларки, тарих — сўқир, унинг ҳукмини бекор қилмоқ ва мумкин қадар тафаккур ҳукми билан алмаш-тирмоқ керак. Бу ишда Прометей бизга ёрдам беради.

Афсоналар ўз-ўзларича яшамайдилар. Улар ўзларига бизнинг ҳаёт ва қон ато қилишимизни кутишади. Дунёда ҳеч бўл-маса бир одам уларнинг чақиригига жавоб берса бас, афсона-лар бизни битмас-туганмас оби-ҳаёт билан сўғоришга шай. Биз-нинг вазифамиз — уларни унутмаслик. Шундай қилишимиз ке-ракки, ҳеч бир афсона ўлим уйқусига толмасин. Баъзида бу-гунги кун одамни қутқариб қолиш мумкинмикин, дея шубҳа-ланаман. Лекин унинг фарзандларини, уларнинг тани ва руҳини халос этиш имкони бор. Уларга бахт ва гўзаллик сари йўл очиб бериш мумкин. Агарда биз гўзалликсиз, демалки озодликсиз, (зеро гўзаллик бу — аввало, озодликдир), ҳаёт билан муро-са қилишга мажбур эканмиз, Прометей ҳақидаги афсона мун-тазам эслатиб туради: инсон қиёфасини фақат маълум муд-датгагина бузиб кўрсатиш мумкин, инсонга хизмат қилиш эса, фақат унинг буюк бир мужассами учун ишлаш орқалигина юзага чиқади. Агар у оч, нонга ва арчагулга муҳтож бўлиб, бундай пайт чиндан ҳам биринчи навбатда, нон асқотар экан, келинг, ҳеч қурса, арчагулни ҳам унутмасликини ўрганайлик. Прометей одамлари тарихнинг энг оғир масибадли даврлари-да ҳам заҳматли меҳнатдан асло бош тортмай, чекинмай, ер-ни, саркаш майсаларни-да кўра олиш салоҳиятини сақлаб қо-ладилар. Занжирбанд қилинган баҳодирни қалдироқлар ва чақмоқлар кўмиб кетар, аммо у инсонга бўлган собиту ваз-мин ишончини асло йўқотмайди. Шунинг учун у қоядан ҳам қаттиқ, барқарор; қонхўр, ваҳийи бургутдан кўра саботли. Бу бениҳоя қатъият худоларга қарши исёндан ҳам юксакроқ; биз учун у маъно ва мазмунга тўла бир уммон. Бутун борлиқни, қатрадан то коинот қадар, ҳамма-ҳаммасини бир бутун, ях-лит, ажралмас сақлашдек бу ажойиб истак-ирода жабр-ситам кўрган, эзилган одамлар юрагини дунё баҳори билан ҳаммиса яраштириб келган ва яна яраштираверади.

Ким у, исён қилаётган инсон? У — йўқ» деб айтаётган одам У рад этади — лекин инкор қилмайди: у аини чоқда ўзининг илк уринишидаёқ «ҳа» деб айтаётган одамдир. Бутун умри давомида буйруқ-кўрсатмалар измида яшаган қул, ҳеч кутил-маганда навбатдаги фармонни номақбул деб топади. Бу «йўқ» нималарни ифода этади?

Мисол учун, у: «Булар бари ҳаддан ташқари чўзилиб кет-ди», «шу кунгача чидадим, энди — бас», «ўзингизга жуда ортиқ эрк бераётирсиз» ёки «сиз ҳатлаб ўтолмайдиган чек-чегара ҳам бор» каби маъноларни англатади. Қисқаси бу «йўқ» қан-дайдир қарши тўсиқ мавжудлигини тасдиқлайди. Чегара ҳақи-даги бу тасаввур исёнчида иккинчи томон «жуда ҳаддидан ошириб юборганда», тўсиқдан ўтиб — унга исёнчининг ҳуқу-қи қарши турган майдонда ҳам ўз ҳукмини ўткази бошлаганда пайдо бўлади. Бошқача айтганда, чидаш мумкин эмас деб то-пилган босқинчилик билан муро-са қилишдан воз кечиш лаҳза-сидаёқ исён тўлиқни жунбушга келади. Бу туғён исёнчининг ўзи ҳақ эканига бўлган ишончидан, «менинг ҳам ...га ҳуқуқим бор...» деган қатъиятидан туғилади. Қайсидир нарсаларда, қан-дайдир муносабатларда ўз ҳақлигини англамай туриб исён кўтарилиши мумкин эмас. Шу маънода кўзғолончи қул бир вақтнинг ўзида ҳам «ҳа», ҳам «йўқ» деб айтади.

...Яъни у ўзини таҳқирловчи буйруққа ўзи кўтарадиган меъ-ёрдан ортиқ ҳақоратланмаслик ҳуқуқини қарши қўяди.

Ташқи таъйиқни қайтариш эҳтиёжи билан бир вақтда ҳар бир кўзғолончи ўз ички олами билан янада мустаҳкам алоқа ўрна-тади. Исёнчи маҳфий тарзда ўзи учун шунчалар муҳим, шун-чалар қатъий қарорга келадики, ҳар қандай хавф-хатарга қара-май уни ҳимоя қилишга киришади. Шу пайтгача у ҳар қандай, ҳаттоки адолатсиз шарт-шароитларга ҳам кўниккан, умидсиз-ликка тобе бўлиб сукут сақлар эди. Сукут — ҳеч нарса ҳақда фикр қилмаслигини, ҳеч қандай мақсаднинг йўқлигини — ай-ри ҳолларда эса бу чиндан ҳам ҳеч нарсани истамаклиқдир — ўйлаш учун берилган имкон. Сукут, худди маъносизлик каби ҳамма нарсага умумий истакни билдиреди, аммо ҳеч нарсани алоҳида, айрим ҳолда мушоҳада қилолмайди. Жимжитлик буни жуда яққол акс эттиради. Лекин инсон гапирдими, гар-чи у «йўқ» деган бўлса ҳам, ўша лаҳзадан бошлаб, мушоҳада қилади, умид боғлайди. «Исёнкор» сўзининг этимологик маъ-носи «кескин бурилиш» демалкидир. У хўжайин қамчиси остида бош эгиб, тиз чўккан эди. Лекин, мана, ўгирилиб қарамоқда. У ўзи рад этаётган нарсага ўзи ёқлаган нарсани қарши қўймоқ-да. Ҳар қандай муҳим мақсад исёнга сабаб бўлавермайди, лекин ҳар қандай исён қандайдир муҳим мақсадга қаратилган бўлади.

қаторига яна бир сўз қўшилади — бирдамлик. Зеро, бирдамлик адолатли исён гаровидир. Бирдамлик-сиз исён «ўлимга етаклайдиган итоатгүйлик билан амалда бирлашиб кетади», — деб ёзган эди Камю «Исён қилаётган инсон» эссесига (1951). Агар урушгача бўлган даврда Камю қаҳрамони матонат билан худоларга қарши чиққан анархиячи индивидуалист Сизиф бўлса, («Сизиф ҳақидаги афсона»), энди ёзувчи бошқа бир афсонавий қаҳрамон — одамларни деб барча қийноқларга чидашга тайёр Прометейдаги ахлоқ ва кураш намунасини («Дўзахдаги Прометей», 1947) улуғлайди. Сизифнинг кучи шундаки, у худолар адолатига бўлган ҳар қандай ишонч-умиднинг баҳридан ўтди. Прометейнинг қудрати шундаки, у «фақатги-на инсонга тааллуқли ва инсон учун тушунарли бўлган адолатга асосланди». Камю назарида Прометей — «Тарих ичидан» ҳарақат қилувчи ижтимоий ақл тимсоли, Инсонга бўлган ишонч унга куч-қувват бахш этади.

Биз бу «умрзоқ фанатик фикр» кейинчалик қандай йўллар билан олға кетар, ўзига қаердан ва қай йўсин бошпана ахтарар эди — билмаймиз. Камю ҳаёти, адабнинг иккиюзламачилик, алдамчи онг, телба-вор ёвузлик, майнабоз тавба-тазарру ҳақидаги романи — «Разиллик» қаҳрамонининг тақдири каби азоб, алам ва умидсизлик оҳангларида ниҳоя топди. Бу Камюнинг ўзи ҳам чиқиш чорасини топа олмаган боши берк йўл эди.

Шунинг учун Камю фалсафий эссечилигида биз учун муҳими кўпинча хато, бири иккинчисини шубҳа остига қўядиган, инкор қиладиган хулосалар эмас, балки ана шу изланишлар омили ва сабабчиси бўлган Инсондир. Туғёнкор, «ёмғиру шамолларга дош бера оладиган» Инсонга интизорлик Альбер Камю дард-чил гуманизмининг метин ўзагини ташкил этади.

Л. ЗОНИНА

Нечоглик омонат бўлмасин, ўзликни англаш исён шиддати-дан туғилади. Дафъатан ўт оладиган фаҳм-идрок шу бўладики, инсонда улғувор кудрат борлигини англаб, вақтинча бўлса ҳам, одамлар ўзларини унга тенглаштирадilar. Аммо бу тенглашув шу пайтгача чинакамга, бутунлигича кўзга ташлангани йўқ. Исён қилишдан олдин қул барча камситиш ва сиқувларни кўтарар эди. Кўпинча у исёнга сабаб бўлган ноҳақликдан кўра ҳақоратлироқ буйруқларни ҳам хотиржам туриб тингларди. Бу пайтда қул юрагининг туб-тубида нафрат уйғонса ҳам, сукут сақлаб турганига қараганда, у ўз ҳуқуқларини эмас балки ўзининг доимий манфаатларини кўзлаб ҳақоратга чиқар эди. Бу чидам йўқолғач, олдиндан ҳеч бир шубҳа туғдирмайдиган нарсаларни ҳам супуриб ташлашга қодир мурасасизлик пайдо бўлади. Бу сакраш десрли барча ҳолларда акс таъсир кўрсатади. Қул назоратчининг таҳқирли буйруғини рад этган лаҳзада куллик ҳолатини ҳам рад этади. Исён туғени қўлни оддий рад этишдан, бош тортишдан кўра анча илгарига бошлайди. У ҳатто ўз душмани учун белгилаган чегарадан ҳам ўтиб, ўзаро муносабатларда тенг ҳуқуқлиликини талаб қилади. Онгли тушуниш, англаш, исён билан бирга дунёга келади.

Муқаддас имтиёз — озодлиқдан маҳрум этсалар ҳам, қул сўнгги мағлубият — ўлимга ҳам тайёр. Тиз чўкиб яшагандан кўра тик туриб ўлган афзал. Қадрият, айрим машҳур муаллифлар фикрича, фақат ҳуқуқ ҳимоясида ниманидир орзу қилишдан қатъий талаб қилишга (бунда орзу қилинган нарсга ҳамма учун бирдай қадрият) ўтиш демакдир¹. Исён инсон юрагининг туб-тубида туғилса ҳам, кенг ёйилган тасаввурга қарши ўлароқ, шахсият тушунчасини ҳам қайсидир маънода шубҳали синов остига қўяди. Агар шахс исён туғенида ўлимга ҳам тайёр экан, бу билан у ўз қисматидан ҳам муҳимроқ бўлган маънавий неъмат йўлида жонини қўрбон қилаётганини исботлайди. Узи ҳимоя қилаётган ҳуқуқнинг рад этилгани учун ўлимни афзал кўрса, — демак, шахс бу ҳуқуқни ўзидан ҳам юқори қўяди. Ҳали ўзи унчалик тушуниб етмаган, аммо бошқалар учун ҳам жуда зарур деб билган қадрият йўлида ҳаракат қилади. Исён тадқиқи шундай топилмага ҳам олиб келадики, греклар ўйлаганидек, инсон табиати замонавий фикрнинг исбот талаб қилинмайдиган қондаларига зид бўлган яхлит мавжудликдир. Агар ўзини ҳам боқий қоладиган ҳеч нарса йўқ экан, кўзғолон на керак, нимани асраш лозим? Уз кўнглидаги ҳақат ўзинигина тегишли бўлмаган, балки барча одамларнинг, ҳатто уни ҳақоратлаб, сиқувга олганларнинг¹ ҳам биродарларча бирлашуви учун умумий маскан вазифасини ўтайдиган имконни қандайдир буйруқ рад этаркан, кўзғолончи қул бутун тирик мавжудот номидан исён кўтаради.

Авалло шуни айтиш керакки, исёнкор туғён ўз моҳиятига кўра, ҳеч бир эгоизмга эга эмас. Дарвоқе, уни туғдирадиган сабаблар эгоистик бўлиши мумкин. Зўравонликка қарши қандай ғалаён кўтарсалар, ёлғонга қарши ҳам худди шундай исён қиладилар. Яна шуни таъкидламоқ лозимки, исён фақат эзилганлар орасидагина туғилмайди. У бутунлай бошқа маъқедаги одамларни қўрбон қилувчи зўравонлик кўринишида ҳам юз беради. Бунда ҳам ўзини бошқа шахс билан тенглаштириш учун ҳаракат мавжуд. Гап психологик жиҳатдан тенглашув, яъни исёнчинини ҳам ҳақорат қиладиган ўрин алмаштириш ҳақида эмас. Аксинча, шундай бўлиши ҳам мумкинки, биз ўзимиз дучор бўладиган ҳақоратлар бошқаларнинг бошига ёғилаётганини кузатишга қувват-мадоримиз, сабр-бардошимиз етмай қолади. Сургунга маҳкум этилган рус террорчиларининг ўз-ўзини ўлдириб, сафдошларига тан жароҳати етказилишига қарши норозилик билдириши бу юксак туғённинг ёрқин намунаси. Бунда манфаатлар бирлиги ҳақида гап бораётгани йўқ. Аслида биз душманамиз бўлган кишиларга нисбатан қилинган адолатсизликдан ҳам ғазаблана оламиз... Уз тақдирини бошқа тақдирлар билан тенглаштиришга тайёргарлик ва бу йўлдаги қатъият назарда тутилмоқда. Шахсинг яққа ўзи у ҳимоя қилишга отланган моҳиятга тенглашолмайди. Унга эришиш учун бутун халқ ёки бутун инсониятнинг ҳаракати, кураши зарур. Кўзғолонда инсон ўзининг етук монанди сафига кўтарилади, шу нуқтаи назардан қараганда, одамларнинг

ўзаро ҳамкорлиги мавҳумлик касб этади. Аммо бу ҳали занжир-кишанлар исканжасида — бандилиқда туғилган ҳамкорликдир...

Исён ва қадрият тушунчаларида ҳам маълум нисбийлик йўқмикин? Турли даврларда, турли цивилизациялар шароитида исён туғдирувчи сабаблар ҳам турлича бўлиши мумкин-ку. Шелер¹ фикри билан янада аниқроқ айтганда, қайси жамиятдаки тенгсизлик ҳаддан ташқари катта экан, унда исён руҳи заиф бўлади. Абсолют тенглик ўрнатилган жамиятда ҳам шу ҳол кузатилади. Назариядаги тенглик орқасида амалдаги ўтакетган тенгсизлик яширинган жамиятда исён руҳи кескин ва юксак бўлади.

Бизнинг жамиятда, Шелер тўғри кўрсатганидек, сиёсий озошлик назарияси одамларда «инсон» тушунчасининг асосларини мустаҳкамлайди, аммо ушбу озошлик назарияси амалиёти кишиларда доимий норозилик, қоңиқмаслик туйғусини уйғотади. Озошлик тушунча бўлиб, инсон онгига ўрнашганидан буён, ақл-идрок ва ҳаётга мутаносиб равишда ўзгаргани — кўпайгани йўқ. Бу кузатишдан фақат бир ҳулоса келиб чиқади: исён — маърифатли, ўзини, ўз ҳуқуқларини таниган, англаб етган одамларнинг ишидир. Бу ерда фақатгина бир шахснинг ҳуқуқлари ҳақида гап кетаётгани йўқ. Аксинча, биз юқорида эслатиб ўтган ҳамкорлик меваси — тарихий жараёнда вояга етган бутун инсонлар қавмининг ўз-ўзини англаши ҳақида гап бормоқда. Исён қилаётган одам, бу — улғу воқеадан олдин ва ундан кейин ҳам барча талабларга одамли тилда, яъни исёнчинга тушунарли шаклда жавоб бериладиган маконда яшаган, инсоний тартибларни сақлаб қолиш учун курашган одамдир. Шу лаҳзадан бошлаб ҳар бир сўроқ, ҳар қандай сўз — исён, худди илоҳий муқаддаслик оламида бўлганидек, ҳар бир калом эзгу фароғат ташийди. Инсоннинг руҳию қалби учун икки олам мавжудлигини исботлаш унчалик қийин эмас. Бири илоҳий олам бўлса, иккинчиси — исён олами. Булардан бирининг йўқолиши иккинчисининг пайдо бўлиши билан тенг қиймат касб этади. Инсон исёнга етаклаб борилмайди, албатта. Аммо бугунги тарихий жараён бизга қарши чиқаётди, ва шу билан бизни, исён — инсоннинг энг асосий вазифаларидан биридир, деб айтишга мажбур этмоқда. Воқелиқдан кўз юмиш — ундан қочиш ўрнига, ўз қадриятларимизни қайта қўлга киритиш учун курашмоғимиз лозим.

Исёнкор тафаккур ва ҳаракатчанликнинг бугунги шаклларида ҳам мазкур қадрият тушунчаси кузатиладими? Агар бор бўлса, унинг мазмунини аниқлаб олиш керак. Аммо айтиш керакки, бу қадриятнинг асоси, аввало, исённинг ўзидир. Кишиларнинг ҳамфикрлиги эса исён сари интилишга асосланади, ўз навбатида бу интилиш ҳам мазкур бирдамликдагина ўзини оқлайди. Агарда исён бундай ҳамкорлики рад этиш ёки барбод қилиш йўлига кирса, у исён номини йўқотади ва оқибати албатта ўлим бўлган итоаткорлик билан бирлашиб кетади. Бу ҳам худди илоҳий оламдан ташқаридаги заминсиз ҳамкорлик каби исён кўлами ва савиясига кўра турли кўринишларда кечади. Исёнкор тафаккурнинг чинакам фожиаси ана шунда бошланади. Инсон турмуши исёндан бошланади, аммо исён ҳар ким ўзида аниқ белгилаб олган ва минглаб одамлар бир-бирлари билан учраша оладиган чегараларни бозмаслиги керак. Исёнкор тафаккур хотирасиз яшай олмайди: у ҳар доим кескин ва қизиққон. Унинг ишлари ва уринишларига изма-из юриб, ҳар сафар ўзининг туғма фазилатларига содиқ қолдики, ҳоринликдан ёхуд калтафаҳмлиқ қилиб, қўлликнинг ёки зулм-зўравонликнинг аврашларига учдими-йўқми — аниқлаб боришга тўғри келади.

Ҳозирча эса исёнкор руҳ, абсурд (маънисиз мавҳумият) ва дунёнинг беҳуда ташвишлари ютиб юборган ақл-идрок илк қадимлар ташламоқда. Маънисизлик тажрибасида азоб-уқубат — бир одамнинг қисмати. Исён туғенида эса у олам тақдирига айланади, биргалиқда чекиладиган изтироб каби қабул қилинади. Шундай экан, ўзини қувғинди ҳис қилган ақл-идрок бу туйғунинг энг аввало, ўзидан ва оламдан узоқлашиш хасталигидан қийналаётган одамлар, бутун инсоният билан «ба-ҳам кўради». Бир одам чалинган дард эпидемияга айланади. Тафаккур дунёсида илк аниқлик қандай роль ўйнаса, ҳаётимизни ташкил этувчи кундалик синовлар орасида исён ҳам шундай вазифани бажаради. Аммо бу аниқлик инсонни ёлғизлик

¹ Лаланд, «Фалсафа луғати». — Камю изоҳи. Андре Лаланд (1867—1963) — француз олими, «Терминологик изоҳли фалсафа луғати»нинг муаллифи.

¹ Исён қўрбонлари ўзаро қандай қардошлик ришталарида боғланган бўлса, маҳкум ва жаллод ҳам бир-бири билан худди шундай боғланган. — Камю изоҳи.

¹ Макс Шелер (1874—1928) — қадриятлар назарияси ва фалсафий антропология муаммоларини тадқиқ этган немис файласуфи.

дан қўтқаради. Бу аниқлик бутун одам авлодининг илк қадриятларига пойдевор бўла оладиган умумий макон ҳамдир. Мен исён кўтараман, демакки, биз тирикмиз.

Сизиф

Худолар Сизифни тоғ чўққисига харсангтош думалатиб чиқиш жазосига ҳукми қилдилар. Бу мангу жазо эди. Чунки тош ўз оғирлиги таъсирида баланд тоғ чўққисидан такор ва такор ерга қайтиб тушарларди. Ҳар қандай фойда, ҳар қандай умиддан йироқ, туганмас бу заҳматдан кўра даҳшатлироқ жазо йўқ, деб беҳуда ўйламаган эди худолар.

Ҳомерга ишонадиган бўлса, Сизиф донишманд, саботли ва эҳтиёткор бандалардан эди. Бошқа бир нақлда эса, бунинг акси ўлароқ, Сизифнинг қароқчилик ишларига мойиллиги бор дейилади. Шахсан мен бу ерда ҳеч бир зиддият кўрмайман. Булар Сизифни жаҳаннамнинг бесамар заҳматкашига айлан-тирган сабабларга турлича қарашлар холос. Уни, аввало, худолар ила ноҳўя, енгилтақ муомала қилишликда айблашади. Гўёки Сизиф уларнинг сирини ёйган эмиш. Асопнинг қизи Эгнани Зевс ўғирлаб кетганди. Қизининг йўқолганидан довдираб қолган ота Сизифга кўнгил ёриб, қайғусини айтади. Сизиф агар Асоп Коринф қалъасига сув очса, бу ўғирликнинг сирини фош этишга ваъда беради. Шундай қилиб, Сизиф самовий қалди-роқ ва чақмоқларга сув марҳаматини қарши қўйди. Шунинг учун ҳам дўзах азобига ташланади. Сизиф Улимни занжирбанд этганини Ҳомер ҳам ҳикоя қилади. Плутон ўзининг бўм-бўш, жимжит мурдалар салтанатини кўришга тоқат қилолмади. У Улимни Сизифдан қўтқариш учун уруш худосини жўнатади.

Ҳомер яна айтадики, Сизиф шундоқ ўлим остонасида эҳтиётсизлик қилиб, ўз хотинининг муҳаббатини синаб кўрмоқчи бўлади. У хотинига ўз танини — кафансиз, тобутсиз мурдасини тўғридан-тўғри шаҳар майдонига ташлашни буюрди. Тез орада Сизиф шарпаларнинг ер ости салтанатида кўз очди. Бундай итоаткорлик, инсоний муҳаббатга бунчалар зид бажарувчанликдан ғазабланиб, хотинини жазолайман деб, яна ер юзига қайтиш учун Плутондан руҳшат олади. Аммо қайтадан ёруғ оламни кўриб, сув ичиб, қуёш ёғдуси, қизиган тошлар ҳовури, денгиз гўзаллигидан лаззатланиб, унинг жаҳаннам зулматига қайтгиси келмади. Огоҳлантиришлар, қаҳр-ғазаб ва таҳдидлар — ҳеч нарса ёрдам бермади. У шаффоф, нури денгиз бўйида, соҳил бўйи табиятининг табассумига кўмилиб яна узоқ йиллар ашади. Худоларнинг махсус фармоиши керак бўлиб қолади. Бу қайсарни ёқасидан олиб, барча шодликлардан жудо этиб, унга кўтартириш учун қоятош ҳозирлаб қўйилган жаҳаннамга зўрлик билан судраб келтириш мақсадига Гермес ерга тушади.

Юқорида айтилганлар Сизифнинг абсурд (маънисиз мавҳумият) қаҳрамони эканини аниқлаш учун етарлидир. Ўз майл-ҳавасларига кўра ҳам, ўз азоб-уқубатларига кўра ҳам шундай. Худоларга бўлган ғазоби, ўлимдан нафратланиши, ҳаётга ташналиги унинг бошига ниҳоятсиз меҳнат ила машғул одам боласининг мисли кўрилмаган қийноқларини келтирди. Ва бу қийноқлар ердаги умр, орзу-умидлари учун тўлов эди. Дўзахга ташланган Сизиф ҳақида ҳеч қандай реал ҳикоя йўқ. Аммо афсоналар бизнинг тасаввуримиз уларни тирилтириши учун тўқилади. Сизиф ҳақидаги афсона сабаб биз мускулларнинг улкан тошни суриб, юқорига думалатиш ва унинг ортидан қияликка тирмашиш ҳамда бу оғир ишни юз мартабала такорролаш учун зарур бўлган бор-йўқ кучини кўз олдимишга келтира оламиз; яна талвасада тиришиб, қотиб қолган юз, тошга ёпишиб кетган чакка, лунж, ҳарсангтошнинг лойли қирраси тиралган елка, пона ўрнида тош остига қўйилган оёқ, тош бурчакларини чангаллаган бармоқлар, тилини кетган қўлларнинг инсонга хос, алоҳида қатъиятини ҳам тасаввур қилиш мумкин. Бош устида осмонсиз макон, чуқурлиги эса тубсиз вақт билан ўлчанадиган узоқ зўр беришлар сўнггида мақсадга етилади. Ва шу чок Сизиф кўрадики, харсангтош бир неча дақиқада яна, қайтадан чўққига олиб чиқиладиган жойга қулайди. Сизиф ҳам водийга туша бошлайди.

Худди шу тушиш чоғи, шу қисқа нафас ростлаш фурсатидаги Сизиф мени қизиқтиради. Зўриқшидан, тошга тиралавериб, қотиб кетган қиёфанинг ўзи ҳам тош-ку! Мен бу одамнинг адоқсиз азобларга юзма-юз оғир-оғир, аммо собит қадамлар билан тушаётганини кўраман. Худди азобу қийноқнинг ўзидай

қайталаниши муқаррар бўлган енгилроқ нафас олиш соати, айна чоқда ақлнинг тиниқлашиш, ўткирлашиш соати ҳамдир. Сизиф чўққини ташлаб, қуйига — худолар истиқоматгоҳига тушар экан, дақиқа сайин ўз қисматидан руҳан юксалади. У қоятошдан кўра қаттиқ-муштақамдир.

Мазкур афсона фожали экан, ҳамма гап қаҳрамоннинг онглилигида, Сизифни ҳар қадамда бу ишни қачондир тугатиш умиди қўллаганида ҳам унинг қийинчиликлари шу даражада оғир бўлар эдимиз? Бугунги ишчи ҳам худди шу мақсадда ҳар куни ва бутун ҳаёти давомида меҳнат қилади. Аммо у камданкам, фавқулудда дақиқаларда, равшан онг ва ақлга муяссар бўлгандагина ўз фожиасини ҳис этади. Сизиф—худоларнинг банди қули эса, ноҳор ва дарғазаб эканига қарамай, инсон тақдирининг бутун ҳақирлиги, арзимаслигини яхши билади, чўққидан тушаётганда худди шу ҳақда ўйлайди. Унга азоб-қийноқ бўладиган узоқни кўра билиш хусусияти, айна вақтда унинг ғалабасини ҳам таъминлайди. Ҳеч бир тақдир йўқки, бундай нафрат ёрдамида ундан юксалишнинг иложи бўлмасин.

Шундай қилиб, пастга тушиш баъзи кунларда жабр-ситам билан кечса, бир вақтнинг ўзида у шодлик келтириши ҳам мумкин. Бу — асло ақлдан ташқаридаги нарса эмас. Мен харсангтош томон қайтаётган Сизифни кўз олдимида жонлантираман. Бошланишда дард-алами бор эди... Қачонки, ердаги ҳаёт хотиралари ҳаддан ортиқ кучли бўлса, қачонки бахт-саодат чақириғи жуда қатъиятли бўлса, ўшанда бу одам юрагида ғам-қайғу тошқини юз беради, бу — тошнинг ғалабасидир, бу ҳолда одамнинг ўзи ҳам — тош. Дард-алам чидаб бўлмас даражада катта ва оғир. Ҳар биримиз қачондир албатта Гелфисман боғида тунаймиз. Аммо эзувчи, зулмкор ҳақиқатлар, уларни таниб олсангиз, тан олсангиз, парокандаликка учрайди. Худди шу каби, Эдип ҳам дастлаб, ўзи билмаган ҳолда тақдирдан гуноҳларини ўтинди. Унинг фожиаси кўз очиш, кўриш лаҳзасидагина бошланади. Аммо худди шу лаҳзада кўр ва изтиробга кўмилган Эдип сезадики, ўзи билан олам ўртасида ягона риста — қизининг совқотган қўллари. Шунда у қуйидаги сўзларни айтади: «Менинг кексалигим ва руҳимнинг буюклиги шунча аччиқ синовларга қарамай, ҳамма нарса — яхши, деб тан олишга ундайди». Достоевскийнинг Кирилловига ўхшаб, Софоклнинг Эдипи ҳам маънисиз ғалаба формуласини топади. Кўпни кўрган, қадим донишмандлик янги қаҳрамонликка уланиб кетади.

Маънисиз мавҳумият ихтиросига ҳар доим бахт китобини ёзишдек оғир синов ҳамроҳлик қилади. «Маъзур тутасиз, шунчалар танг сўқмоқларда-я?..» Ахир, фақат биттагина олам мавжуд-ку. Бахт ва маънисиз мавҳумият — иккаласи ҳам шу оламнинг болаларидир. Улар ажралмасдир. Бахтни албатта маънисизликнинг кашф этилишидан юзгага келади, деб айтиш хато бўлур эди. Бунинг устига, гоҳо шундай бўладики, маънисизлик туйғуси ортиқча бахтлиликдан туғилади. «Тан оламан, ҳаммаси — жуда соғ», — дейди Эдип, ва бу сўзлар муқаддасдир. Бу сўзлар қалби бешафқат ва эшиклари берк инсоний оламда акс-садо беради. Бу сўзлар бизга ҳали ҳамма нарса батамом тугаб битмагани, ҳамма нарса ишлатиб тугатилмаганини ўқдириб туради. Бу сўзлар тақдирни одамларнинг ўзлари, ўзаро ҳамдўстликда удаллашлари лозим бўлган соф инсоний меҳнатга айлантиради.

Сизифдаги сукутли севинчининг илдизлари ҳам худди шундай. Унинг тақдирини фақат ўзигагина тегишли. Харсангтош — унинг шахсий ғам-ташвиши. Ўз азобларини аниқлаб етар экан, маънисиз мавҳумият одами барча бут ва санамларни жим туришга мажбур этади. Ва ниҳоят, шундагина, сира кутилмаганда ўз сокинлигига эришган дунёда минглаб нозик ва соҳир заминий овозларни бир-бирдан фарқлаш мумкин бўлади.

Сирли, тушуниксиз чорловлар, ҳар бир одамнинг юзидан таралган нури табассумлар — буларнинг барини ғалаба ўзи билан бирга олиб келади. Зулматсиз офтоб нури ҳам йўқ, қоронғу тунни-да яшамоқ керак! Инсон ўз ўтмишига югурик назар ташлаётган лаҳзада, Сизиф тош ёнига қайтаркан, ўзаро боғланмас ҳаракатлар сафини илғагандек бўлади. Ўз қўли билан яратган, аммо бевақф, эрта келган ўлим нуҳри ила ниҳояланган, хотираси ристаларига дурдек тизилган бу ҳаракат-воқеалар Сизифнинг серзаҳмат тақдирини ташкил этади. Шундай қилиб, барча инсоний нарсалар инсонларча яратувчилик меваси эканига қатъий ишониб, кўзларининг очилишини интиқ кутса-да, зулматли туннинг адоқсиз эканини аниқ-равшан аниқлаган сўқир каби Сизиф ҳам асрлар оша одим ташлаётир. Харсангтош бугун ҳам думалашда давом этмоқда.

Истилочи халқ маданиятсиз бўлса, ўз-ўзидан аёнки, ҳар сафар иқтисодий тараққийёт йўли бузилади ва кўндан-кўн ишлаб чиқариш кучлари хонавайрон бўлади.

Фридрих Энгельс

Чигатойхон

Чингизхон кўзи тириклигидаёқ (1224 йили) босиб олган ерларни тўрт ўғлига тақсимлаб берди. Урта Осиёнинг асосий вилоятлари — Шарқий Туркистон ҳамда Еттисув иккинчи ўғли Чигатойхонга тегди. Боскинчилар туфайли сиёсий мустақилликдан маҳрум бўлган Хоразм ҳам иккига бўлинди;

Урта Осиё халқлари ҳам, бошқа ўлкаларнинг элатлари ҳам мўғуллар ҳукмронлигидан қаттиқ норози эдилар. Чигатой аҳлидан шариятга (хусусан, мол сўйиш, таҳорат қилиш ва ҳоказо расм-русумга) зид бўлган ясоқ кўрсатмаларига қаттиқ рию этишни талаб қилган. Буни Чингизхоннинг Рашидиддин томонидан келтирилган мана бу сўзларидан ҳам билиш мумкин: «Кимда-ким тожу тахтга ҳожий сифатида ясоқни, биликлару қондаларни англаб етмоққа ўзида кучли майл сезса, Чигатойнинг этагидан ўпсин». Бошқа бир жойда Рашидиддин шундай ёзади: «Чингизхон айтди: «...кимда-ким ясоқни, биликни, қонун-қоидаларни яхши билиб олмоқни истаса, Чигатой ҳузурига борсин».

Бу маълумотларни бошқа муаллифларнинг фикрлари ҳам тасдиқлайди. Чигатой даврида Мовароун-

Бошқа мўғул ҳукмронлари ҳам ясоққа қатъиян рию этишни талаб қилганлар. Рашидиддин шундай ёзади: «Хубилай ҳокон амр этдики, бундан буён мусулмонлару уламолар қўйни бўғизламасинлар, мўғуллар одатига биноан ўмганидан ёрсинлар, кимдан-ким, қўйни бўғизлайдиган бўлса, унинг ўзи ҳам худди шундай бўғизлансин; хотини, бола-чақаси, уй-жойи, молу мулки шу хабарни етказган кишига берилсин».

Мўғул истилоси Мовароуннаҳр шаҳарларининг ижтимоий тузилишида туб ўзгаришлар ясамади. Шаҳар ҳокимияти ўша-ўша амалдорлардан, уламою савдогарлардан иборат бўлиб қолаверди, аҳолининг этник таркибида ҳам ўзгариш кам бўлди. Ҳоким синф вакилларининг аксарияти, аввало, шаҳар аёнлари, дин арбоблари истилочилар ҳокимияти би-

Маҳмуд Торобий

ҚУЗФОЛОНИ

Луқмон
Бойматов

Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерлар Чигатойхон, чап соҳили эса, яъни шимолий Хоразм Жўжихон ихтиёрига ўтди. Кейинчалик, Олтин Урда вужудга келганидан сўнг, Хоразм Олтин Урда таркибига кирди. Хуросон ҳам Чигатойхону унинг ворислари тасарруфида эди. Шу тарика Чигатойхон Жанубий Олтойдан то Амударё бўйларигача, Гулжаю Кошғардан то Самарқанду Бухорогача ҳукмронлик қилди.

Ато Малик Жувайний (1225—1283) берган маълумотга кўра, Чигатойхоннинг ёзги қароргоҳи Или дарёси водийсидаги Қунас (ёки Қуёш) деган жойда бўлган экан. Кейинчалик у қароргоҳини Олмаликнинг ғарбига кўчирган. Рашидиддиннинг айтишига қараганда, улус пойтахти Уйғуристондаги Вешбалиқ шаҳри экан.

Чигатой Мовароуннаҳрдан йироқ яшаса-да, у юргизган сиёсат қарам вилоятларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига кучли таъсир ўтказган: у ўтrock деҳқонлар, қосиблар ҳамда шаҳарлик ҳунарманд аҳлини ваҳшийларча эзишни хуш кўрган.

Чигатой улуси таркибига кирган

наҳр ёхуд Хуросонда мусулмон зоти оқар сувда таҳорат ушатолмас экан. Бунга Рашидиддиннинг «сув бўйида ўлтириб, таҳорат ушатган бир мусулмон» ҳақидаги ҳикояти гувоҳлик беради. Эмишки, майда-чуйда расм-русумларга ҳам рию этишни талаб қилган Чигатой ҳалиги мусулмонни ўлдирмоқчи бўлибди. Шунда Уғатой ҳоқон (айрим манбаларда Уқтой — Л. Б.): «ҳозир вақти эмас, ўзимиз чарчаганмиз; соқчилар уни қамаб қўйсинлар-да, эртага сўраб-суриштириб, жазосини берсинлар», дебди.

Чигатойнинг мусулмонларни (ўтrock халқларни) ниҳоятда ёмон кўргани тўғрисидаги маълумотлар бошқа муаррихлар китобларида ҳам учрайди. Хусусан, буни Абу Умар Жузжоний, Жувайний, Вософ, Сайфи Ҳиравий, Мирхонд асарларида кўришимиз мумкин. Сайфи Ҳиравийнинг «Тарихномаи Ҳирот» китобида ёзилишича, «Чигатойнинг мусулмонларга душманлиги шу даражага етганки, ким: «Бугун бир мусулмон фалон айбига кўра қатл этилди» деб хабар келтирса, бир халта тилла олган».

лан мурсага бордилар, ўзларини уларнинг ҳар қандай хизматига ҳо-зиру нозир тутдилар, шу важдан, янги ҳокимиятда ҳам аввалги мавқеларини эгаллаб қолавердилар. Ийрик маҳаллий зодагонлар (садрлар, маликлар, ҳокимлар, шайхлар, катта савдогарлар ва бошқалар) истилочиларга ён бериш эвазига турли имтиёзларга эришдилар, ўз ер-мулкларини, ҳовли-жойларини, айримлари эса илгариги ижтимоий мавқеларини сақлаб қолдилар. Айни пайтда мўғул босқоқлари, доруғалари билан ёнма-ён туриб, меҳнаткаш халқни талашда фаол иштирок этдилар. Ҳабаш Амид, Маҳмуд Ялавоч каби маҳаллий зодагонлар эса Чигатойнинг садоқатли ялоқхўрларига айландилар.

Ҳабаш Амид

Ҳабаш Амиднинг ҳаёти, фаолияти хусусида бизгача XIII—XV асрларда яшаган муаллифларнинг айрим маълумотларигина етиб келган. Рашидиддиннинг ёзишича, «Чигатойнинг икки ноиби бор эди: бирини Вазир,

бошқасини Ҳабаш Амид дер эдилар. Ҳабаш Амид... ўзи мусулмон, Чигатойнинг битикчиси, асли Уттордан эди». Аммо Жамолиддин Қарший Ҳабаш Амидни карманалик эди, деса, Шаҳобиддин ан Насавий, Хуросоннинг Хосижа деган жойидан эди, деб ёзади.

Ҳабаш Амид Чингизхон билан Муҳаммад Хоразмшоҳ уруши вақтида Хуросонга юриш қилган мўғул бошқоқларига бош бўлган, шахру кишлоқларни талон-тарож этишда, хонавайрон қилишда шахсан қатнашган. Ан Насавий ёзади: «Аллақандай Ҳабаш исмли ҳосижалик бир киши улар томонга (яъни, мўғуллар томонига — Л. Б.) ўтди. У ўзи сарханг эди, лекин улар (мўғуллар — Л. Б.) эрмак қилиб, кулги учун унга малик унвонини бердилар, (уни) диндан қайтган муртадларга бош қилиб қўйдилар, манжаниқ бердилар, пиеда черикка раҳбар қилиб кўтардилар. Одамларга ундан кўп даҳшатли кулфат етди, улар фалакнинг жабру жафолирига, хору зорликларига гирифтор бўлдилар. У ҳийла-найранг билан иш кўрар, нома ёзиб, кишлоқ раисларини хузурига чорлар (маълумки, Хуросон кишлоқлари хандақлару деворлар билан ўралган бўлади), раисга ўз раиятини эргаштириб, белкурагу сўқаларини, ўқ-ёйларини, қамал қуролларини олиб келишини буюрар эди. Агар раис унинг амрига ризолик берса, у ҳолда Ҳабаш уларнинг кучи билан бирор шаҳарни қамал қилар, забт этар ва аҳолисини ваҳшийларча қийнар эди. Бордию бирор раис унинг амри-фармонидан бўйин товласа, рад этса, у ҳолда Ҳабаш унинг устига бостириб борар, у яширинган қалъани қамал қилиб, уни ҳам, унинг шерикларини ҳам чиқариб олар, битта-битта қиличдан ўтказиб, яна бало-қазодай йўлга тушарди».

Ҳабаш Амид истилочилар, хусусан, Чингизхон ўғиллари орасида мустаҳкам мавке эгаллади. У ўз «хизматлари» эвазига Чигатойнинг энг яқин одами бўлиб қолди. Маълумки, мўғуллар Хоразмни босиб олиб, султон Муҳаммад Хоразмшоҳ хонадонини асоратга солгандан сўнг (1200—1220), унинг икки қизи Чигатойга тортиқ этилган эди. Чигатой маликалардан бирини хотинликка олди, иккинчисини эса суюкли арзанда-си Ҳабаш Амидга инъом этди.

Чигатой улус хонлигини олгандан кейин Ҳабаш Амидга вазирлик вазифасини топширди. Бундай катта амалга минган Ҳабаш Амид салтанатдаги ўз мавқеини яна ҳам мустаҳкамлади. Бунинг учун у ўз ўғилларини Чигатой ўғиллари хизматига жойлаб қўйди.

Чигатой ўлимидан сўнг, мамлакатни ҳоқон беваси Урганахотун бошқариб турган даврда (1252—1261) вазир Ҳабаш Амид билан унинг ўғли Насриддин чигатойлар давлатида энг асосий сиймо бўлиб қолди. Ҳабаш Амиднинг мўғул давлатида тутган мавқеини ҳисобга олиб, кўпгина маҳаллий бойлар у билан қариндош

тутиниш пайига тушиб қолдилар. Муаррих Фазлуллоҳ Воссоннинг маълумотига қараганда, ана шундай йирик ер-мулк эгаларидан бири — ҳоким Кутбиддин Кирмоний Ҳабаш Амидга ўз туғишган синглисини берган.

Ҳабаш Амид, қайд этганимиздек, қаттол ҳам қонхўр одам бўлган. У вазирлик қилган йилларда нафақат Мовароуннаҳр ҳамда Туркистондаги оддий халқ, ҳатто ислом дини пешволари ҳам унинг давлатни бошқариш усулларидан тамом норози эдилар. XIII асрдаги обрўли дин арбобларидан бири, шайх ҳам сўфи Сайфиддин Ваҳорзий (1261 йили вафот этган) Ҳабаш Амидга йўллаган шеърий номасида у ўтказиб берган сиёсатга нисбатан ўз норизолигини кескин ифода этган эди. Шеърнинг қисқача мазмуни тахминан шундай: «...Сен бу салтанатда адолатни устивор этмак учун ўлтирибсен, агар шу бурчингни адо этмасанг, қиёматда ўзингни оқлаб не дея олурсен? Бизнинг диний жамоада (ишқилиб, дунё тургунча турсин) билим, кексалик ва ислом-бошлиқ бўлишнинг энг зарур шарт-шароитлари ҳисобланадур. Агар жасорат кўрсатмаган йигит бошлик бўлишни ихтиёр этса донишманд одамлар кўзи ўнгида кекса ҳокимларнинг раҳбарликдан маҳрум бўлмоғи уят эрмас. Қўшмачи-фоҳиша подшолик қилган юртда гултождан маҳрум бўлмақ лочин учун уят эрмас. Нодонлар бошлик бўлган пайтда доно одамларнинг четда турмоғи маъқулдур. Агар сарой минбар эрса, бундай минбарнинг бутунлай бўлмагани афзал».

Олим, кимёгар, мунажжим ҳам шоир Абу Яъқуб Саккокий (1229 йили вафот этган) ҳам Ҳабаш Амидни хуш кўрмаган, шу важдан Ҳабаш Саккокийни имкони борича ёмонотлик қилишга, Чигатой олдида обрўсизлантиришга уринган. Хондамирнинг (1475—1534) ёзишича, ноғиклик санъатига оид «Мифтоҳ» асарининг муаллифи Саккокий илми мўъжизада, хусусан, инеу жинслар йўлини бойлашда, мунажжимликда, тумор ёзиб бериш ҳам афсунгарликда, кимёгарликда, само жисмларининг хусусиятларини билишда машҳур бўлган. Ҳабаш Амид ва тож-тахт атрофидаги бошқа ноибларнинг нутқлари орқали Чигатой Саккокийнинг ана шу фаизатларидан воқиф бўлади. Чигатой Саккокийни хузурига қақиртириб олиб, уни ўзининг сирдош дўсти ҳам содиқ ҳамроҳига айлантиради. Саккокий ҳукмронга доим ғаройиб мўъжизалар намойиш этади, шу боисдан унга ҳукмдорнинг ихлоси, эҳтироми ортади. Хондамир ана шундай ғаройиб ҳоллардан бирини ҳикоя қилади: «Бир куни, сандалда ўтирган Чигатойнинг кўзи осмонда учиб кетаётган бир тизим турнага тушади-да, ёнидаги пояндозга қўл юборади. Шунда Саккокий: «Олампаҳо, бу турналардан қайси бири ерга тушмоғини истайдирлар?», деб сўрайди. Чигатой: «Биринчиси билан охиргисини,

ўртада учаётганлардан ҳам биттасини», дейди. Саккокий ерга доира шаклини чизиб, афсун ўқийди, кейин бармоғи билан ишора қилади. Шу заҳотиёқ учта турна кўкдан қулаб тушади. Чигатой ҳайрат бармоғини тишлаб қолади. У Абу Яъқубнинг шундай ихлосманд шогирдига айланадики, ҳатто унинг хузурда илтифот билан чўк тушиб ўлтириш даражасига бориб етади. Ана шундай дамлардан бирида Саккокий Чигатойга ўзининг Боғдодда кўрсатган хунарларидан сўзлаб беради: «Боғдоддалик пайтимда халифа вазири менга кун бермади, шунда (бутун шаҳардаги) оловни жодулаб қўйдим, ҳар қанча уриниб-тиришмасинлар, уни ёқа олмадилар. Уч кун ўтиб, халқ дод-фарёд кўтарди. Халифа билдикки, бу менинг афсуним оқибати. Шунда у мени қақиртириб: «Оловни жодудан бўшат!», деди. Мен: «Бутун Боғдодга бу Саккокийнинг иши, вазир итнинг кетини ўпади, дея жар солдиринг, кейин бўшатаман», дедим. Айтганимни бажо этдилар, мен оловни бўшатдим».

Хулласкалом, Саккокий билан Чигатой ўртасидаги яқинлик шу даражага етдики, оқибатда вазирнинг (Ҳабаш Амиднинг) юрагида рашқу ҳасад олови аланга олди, у олим ҳам баркамол одамларнинг бу мужассамини (яъни, Саккокийни) йўқ қилиш пайига тушди. Унинг бу ниятидан воқиф бўлган Саккокий ундан олдинроқ ҳаракатга тушиб, Чигатойга: «Юлдузларнинг ҳолатидан шу нарса аён бўлдиким, Ҳабаш Амид қисматининг бахт юлдузи пастлаб, нохушлик чегарасига кирди. Қўркамекни, унинг бошига келатурғон кулфату тақдир шўриши сенинг бахту омадинга ҳам дахл қилмаса гўрайди», деди. Чигатой Саккокийнинг бу сўзларига ишониб, Ҳабашни шу заҳотиёқ вазирлик мансабидан озод қилди. Орадан бир йил ўтгач, давлат ишларида, молиявий ишларда парокандалик рўй берди, шунда Чигатой Саккокийга қараб: «Фолда кўринган ожизлигу ёмонлик аломатлари доим ҳам тўғри чиқавермайди. Балки Ҳабашнинг бахт юлдузи яна қувватга киргандир», деди. Саккокий ўз макрининг фош бўлиб қолишидан кўрқиб: «Балким», деди. Чигатой Ҳабашга яна вазирлик мансабини беришга фармон этди. Ҳабаш эса ўрноғига (ёмон ният) камарини боғлаб, Саккокийга туҳмат тошини отди. Худди шу аснода Саккокий сайёраи Миррихни авраб, афсун ила Чигатой чодирда қурол-аслаҳаларига довура алангаланиб турган олов лашкарини пайдо этди. Саккокийнинг бу илми амалига гувоҳ бўлган Чигатой безовталанди. Ҳабаш эса вазиятдан фойдаланиб, Саккокийни айблади: «Ҳамонки, Саккокий шундай ҳодисоларни юзага келтиришга қодир экан, бир кунмас-бир кун султонлиқни ҳавас қилиб, олампаҳоимизга қарши оловли лашкар тортмоғи гумондин холи эмасдир». Чигатой бундан мутаассир бўлиб, Саккокийни зиндонга солди,

(Саккокий) умрининг уч йилини зиндонда кечириб, охири дорилбақога юз тутди».

Вазир Ҳабаш Амид узоқ вақт мўғул хонлари номидан Хуросонни сўраб турган Кўркўзни ҳам қатл этди. Бунга Кўркўзнинг Чигатой беваси, малика Есулун ҳақида айтган ноҳўя бир гапи баҳона сабаб бўлди. Рашидиддин ёзади:

«Кўркўз Тус шаҳрини тутиб, бу ерда ободончилик ишларини бошлаб юборди. Шарофиддин Хоразмийни ушлаб, занжирбанд этди, вазирлик мансабини эса Асилиддинга берди... У Темурни Шарофиддин иши юзасидан нома билан ҳоқоннинг ҳузурига жўнатди, орқасидан ўзи ҳам жўнайди. Қайтиб келганидан кейин Мовароуннаҳрда Чигатой амирларидан бири Куживор ила ўрталарида аллақандай пул хусусида жанжал чиқади. Ул амир: «Агар шу ишингни айтиб берсам-чи?» дейди. Кўркўз: «Кимга ҳам айтиб берар эдинг!», деб жавоб қилади. Чигатой эса яқинда қамоқ қилган эди. Амир Курживор унинг бевасига Кўркўздан арз қилади. Шундай-шундай, дейди. Чигатойнинг беваси эса ҳоқонга одам юбориб, Чигатой ўлди, Кўркўз деган бир қорача (бундан фойдаланиб) менинг тўғримда куракда турмайтургон гапларни айтибди, дейди. Ҳоқон, Кўркўзни тутиб, оғзига тупроқ тикиб ўлдириллар, дея фармон беради. Кўркўз Хуросонга қайтиб келган эди. Чигатой бевасининг чопарлари ўгли Қулпўлатга уни бизга тутиб келтир, деган маънуда ёрлик қўсатадилар. Кўркўз Тус қалъасига қочиб беркинади. Уч кунлик олишувдан сўнг уни ушлаб, занжирбанд этиб, чопарларга топширадилар. Чопарлар уни олиб кетдилар ва оғзига тупроқ тикиб ўлдириллар».

Қилмишига яраша ёмон от чиқарган Ҳабаш Амид охир-оқибатда вазирликдан четлатилади. Урнига бу юксак лавозимни Баҳоиддин Марғилоний эгаллайди. Баҳоиддиннинг отаси мўғуллар келгунига қадар Фарғона шайхулисломо бўлган. Онаси қорахонийлар авлодидан эди. Баҳоиддин отасидан эрта айрилади. Отаси билан қариндош бўлган Ҳабаш Амид шундан сўнг уни ўғил қилиб олган. Чигатойнинг вазири бўлгач, Баҳоиддинни шаҳзода Мангухон Мунке хизматига берган эди.

Баҳоиддин шаҳзоданнинг яқин дўсти бўлиб ўсди, Мангухон хонлик тахти ўзига теккан захоти (1247—1252) Ҳабаш Амидни четлагиб, уни ўзига вазир қилиб олди. Янги хон Ҳабаш Амидни ёмон кўрарди, қилмишлари учун уни ўлдирмақчи бўлади. Аммо узоқни кўзлаб иш тутадиган сиёсатчи Баҳоиддин бир амаллаб хонни газибидан туширади, ўз «валинеъмати»нинг ҳаётини сақлаб қолади.

Улуғ Уғатойхоннинг (1229—1242) ризолиги билан Чигатойхон невараси Хара Хулагуни ўзига ворис этиб тайинлайди. 1251 йили сарой тўғнариши юз беради. Чигатойнинг бева-

си Есулин билан Ҳабаш Амид шаҳзода Хулагуни чигатойлар улусининг бошлиғи деб эълон қиладилар. Бундан фойдаланган Ҳабаш Амид яна ҳокимиятни қўлга олади, яна чигатойлар давлатининг вазири бўлади.

Хулагу Баҳоиддинни бутун хонадоню мол-мулки билан Ҳабаш Амидга беради. Уз «ўғли»дан нафратланган вазир ундан ваҳшийларча ўч олади. Унинг амрига биноан Баҳоиддинни жун қопга тикиб, оғзини тикадилар, кейин бадбахт шоир-вазирнинг суяклари майда-майда бўлиб кетгунча урадилар. Кўп ўтмай, Ҳабаш Амид Баҳоиддин хонадонининг ҳамма аъзоларини, ҳатто эмзикли ўғлини ҳам қатл эттиради».

Маҳмуд Ялавоч

Хоразмлик Маҳмуд Ялавоч ибн Муҳаммад (1254 йили вафот этган) чингизийлар давлатида Чигатой хукмронлик қилган даврда кўзга кўринган, эътиборли давлат ва сиёсат арбобларидан бири эди. Хоразмшоҳ давлати Чингизхон томонидан босиб олингунга қадар у Хоразмдаги бадавлат савдогар хонадонлардан бирига бош эди, ўз замонасининг бадавлат феодалларидан ҳисобланарди. Маҳмуд Ялавоч Чингизхоннинг султон Муҳаммад Хоразмшоҳ билан бўлган уруши (1200—1220) арафасида мўғуллар билан алоқа боғлади, тез орада Чингизхоннинг энг яқин одамларидан бирига айланиб қолди. Маҳмуд Ялавоч Чингизхон ишончини шу қадар оқлаган эдики, 1218 йили хукмдор унга Хоразмга кетаётган савдо карвонига қўшилиб йўлга чиққан мўғул элчиларига раҳбар бўлиб боришни таклиф этди.

Шаҳоиддин ан Насавийнинг маълумотига кўра, султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Чингизхон элчиларини хурсанд бўлиб кутиб олган. У ёзади: «Сафорат мудароси тинч-тотувликни, дўстлиғи яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатишни сўрашдан иборат эди. Элчилар айтдиларки, «Улуғ хон сизни муборакбод этиб: «Менга махфий эмасдирким, сенинг ишларинг кўп йирикдир, яна менга маълумдирким, сен ўз ҳокимиятигда кўп нарсаларга эришинг. Мен билдимки, сенинг салтанатинг қудратли, сенинг амри-фармонинг ер юзидagi кўп мамлакатларда бажо келтирилади. Шу боисдан сен билан тинч-тотув қўшничиликни ўз бурчларимдан бири деб билурмен. Сен менинг учун энг азиз ўғлим қаторидадурсан. Сенга ҳам махфий эмасдирким, мен Чин мамлакатини, қўшни турк мамлакатларини забт этдим, ҳозир кўп турк қабилалари менга итоатда турурлар. Сен ҳаммадан ҳам яхшироқ биласенки, менинг улусим — лашкароғлар ҳам қумуш хонлари мамлакатидир, унинг бисоти шу қадар кўпки, бу бойликни ўзга юртлардан ахтармоқ ортиқча овораликдир. Агарда ҳар иккала мамлакат савдогарларининг ташрифи учун йўл оч-

моқни маъқул топсанг, бу иш ҳамма учун хайрли бўлғай ва ҳамманинг фойдасига хизмат қилғай», дедилар.

Мақтуб маъмунидан воқиф бўлган султон тунда Маҳмуд Ялавочнинг ёлғиз ўзини ҳузурига олиб келишни буюрди. У Ялавочга қараб: «Сен хоразмликсан, сенда бизга нисбатан дўстона кайфият, майлу рағбат бўлмаслиғи мумкин эмас», деди. Кейин, агар у саволларга тўғри жавоб берса, эвазига мукофот ваъда қилди ва ваъдага вафо нишониси сифатида билагузугининг кўзини — қимматбахшо тошни унга берди. Султон унга, сен менинг Чингизхон ҳузуридagi айғоқчим бўл, деган шарт қўйди. Ўз ихтиёри Ялавоч биланми, ёки қўрққаниданми ҳамма талабларни бажаришга ризолик берди. Кейин: «Чингизхоннинг шу гаплари ростми, у чиндан ҳам Хитой ҳокими бўлдим, Тамғочни забт этгани чинми? Шу гаплари тўғрими ёки мени алдаптими?», дея сўради. Маҳмуд Ялавоч: «Гаплари тўғри. Шундай улуг иш махфий қолиши мумкин эмас, тез орада султонининг ўзлари ҳам бунга амин бўладилар», деди. Султон: «Менинг салтанатим қаерда бошланиб, қаерда тугашини биласан-ку, сен менинг лак-лак лашкарим борлигини биласан-ку! Мен билан худди ўғлидай муомала қилаётган бу лаянати ким бўлди ўзи? Қўл остида қанча лашкари бор?», деди.

Султоннинг юзида пайдо бўлган газаб аломатларини кўриб, илтифотли нутқнинг охири можарога айланганганини сезган Маҳмуд Ялавоч тулқилик қилди: ўлимдан қутулиш учун султоннинг ишончини қозонмоқчи бўлди: «Унинг лашкари бу улус, бу лак-лак лашкарлар билан таққослаганда бамисоли бир тўда отлиқ олдидаги ёлғиз суворий ёҳуд тун қоронғилиғи қаршисидagi бир парча тутундай гап», деди. Султон шунда Чингизхон сўраган сулҳ талабларига рози бўлди. Бундан Чингизхоннинг боши кўкка етди».

Чингизхон Урта Осиёдан Мўғулистонга қайтиб келган Маҳмуд Ялавочга, ишончли шахс сифатида Мовароуннаҳр ва Туркистонни идора қилиш вазифасини топширди. Чингизийлар босиб олинган Урта Осиё ва Қозғистон ўлкаларини бошқариш тажрибасига эга эмас эдилар, шу боисдан Маҳмуд Ялавоч ноҳарбий ҳокимлик ҳуқуқини олди, мўғул хонининг ноиби бўлиб қолди. Мовароуннаҳрдан узоқда, Бешбалқда яшайдиган хону амирлар давлатни идора қилиш ишларида бевосита иштирок этмасдилар, улар ҳам, уларнинг теварак-атрофидагилар ҳам бу ўлкалардан келадиган фойдани олиш билан қаноатланар эдилар.

Мўғул хонлари, одатга кўра, ўзларининг барча ноибларига, жумладан, Маҳмуд Ялавочга ҳам ёрлик ҳамда йўлбарс боши тасвирланган найза берган эдилар. Бу — ноиблар аҳолидан турли-туман солиқлар йиғиш ҳуқуқига эга деган маънони билдирар эди. Маҳмуд Ялавоч улусдан йиққан хиро-

жу ўлпонларини мунтазам равишда Қорақурумга, улуг ҳоқонга, шунингдек, Бешбалиққа, Чигатойхонга жўнатиб турар, бир қисмини эса ўзига олиб қолар эди.

Маҳмуд Ялавоч тутган сибсат мўғул хонлари Мовароуннаҳр ҳамда Хуросон раиятини аёвсиз эзилар учун халақит бермасди. Меҳнаткаш халқнинг аҳволи оғир эди. Шаҳару қишлоқларда истаган пайтда лов этиб алағга олиб кетадиган «тутатқилар» йиғилиб қолган эди. Меҳнаткаш аҳоли учун энг оғири мўғул хонлари, шаҳзодалар, амирлар, босқоқлар, доруғалар, ноибларнинг золимона муомаласи эди. Чингизийлар истилосидан сўнг Урта Осиё халқларининг аҳволи ниҳоятда ёмонлашди. Мўғуллар ҳокимияти даврида қишлоқлару шаҳарларда нималар бўлганини тасаввур этиш учун «Жоме ут-таворихнинг ёрқин саҳифаларига мурожаат этишининг ўзи кифоя. Рашидиддин ёзади: «Вилоятларнинг ҳокимлари... сурбет эдилар ва турли йўллар билан жабру ситам ўтказар эдилар». Унинг ёзишича, айни пайтда ҳам ҳарбий босқоқларнинг бошлғи, ҳам солиқ йиғувчи бўлган босқоқлар ўз имтиёзларини ниҳоятда суистеъмом қилганлар. Уларнинг тамагириглигию юлғичлигидан зада бўлган деҳқонлар, хунармандлар азбаройи тўла имконлари бўлмаганидан ишларини, хўжаликларини ўз ҳолига ташлаб қўйишни афзал билганлар. «Талон-тарожга зўр бериш ва амалини суистеъмом қилиш оқибатида,— деб ёзади Рашидиддин,— вилоятлардаги раиятнинг аксарияти ўз ватанларидан бош олиб кетдилар, шаҳару қишлоқлар хувиллаб қолди». Маълум бир муддатдан кейин кетгандарни йиғиб келиш учун чопарлар юборилади. Чопарлар ҳар қанча зўрлаб, ҳар қанча мажбур қилмасинлар кетганлар ўз жойларига қайтиб келмаганлар. Ўлпончилар дастидан ватанини ташлаб кетишни эп кўрмаганлар эса эшик-дарвозаларга тош бостириб, уйларига туйнукдан кириб-чикиб юрганлар, кўллари эса том оша юришга мажбур бўлганлар. Ўлпончиларнинг қораси кўриниши билан уй-уйларига ура қочганлар. Рашидиддиннинг ёзишича, айниқса, хунармандларнинг аҳволи хароб бўлган, мўғул ҳукмдорлари хунармандлару деҳқонларга худди асирлардай муомала қилганлар.

Мўғул истилочиларининг турлитуман олиқ-солиқлари меҳнаткаш халқ тинқасини қуритиб юборган. Бож, хирож, ўлпон, пай деб номланган ҳар хил солиқлардан ташқари, нузал мажбуриятлари ҳам бор эдики, бу айниқса деҳқону хунармандларни хонавайрон қиларди. Нузал — муайян вақт чопарларни, элчиларни, амирлару уларнинг навкарларини, ҳарбий амалдорларни, доруғалару босқоқларни, зодагонлару уларнинг хизматкорларини, хонлару вазирларни, бошқа давлат арбобларини маълум муддат ўз хонадониди парварши қилиш мажбурияти эди. Бу қутилма-

ган меҳмонлар қайси хонадонга тушса, шу хонадон соҳиби уларни уйжой, озиқ-овқат, идиш-оёқ, хуллас, керакли ҳамма нарса билан таъминлаши, от-уловига қараши, уларни боқиши, то кетгунларига қадар хизматларида туриши шарт эди. Тўғри, нузал мажбурияти мўғуллардан олдин, халифалик даврида ҳам бўлган. Аммо мўғуллар ҳокимияти даврида, И. Петрушевский таъбири билан айтганда, бу мажбурият «яна ҳам хунук тус олди, кенг миқёсда қўлланди». Нузал ҳар бир деҳқон хонадони учун доимий мажбурият бўлиб қолди. Деҳқон ёхуд хунарманд хонадонига қўнган қўноқлар кўнғилларига сиққанча зуғум қилар, хонадон соҳибларини қийнар, хўрлар эдилар. Рашидиддин ёзади: «Илгарилари ҳар бир шаҳар раияти ва арбоблари хонадонларини юзлаб-икки юзлаб чопарлар ҳамда бошқа кишилар қўналга қилиб олар эдилар. Бирор шаҳарга чопарлар ташриф буурса, шаҳар ҳокими ёхуд малик ошна-оғайнигарчилик ҳамда таниш-билишчилик қилиб, уларни шаҳар хонадонларига қўноқ қилиб берар эди. Чербийларнинг хунари шундан иборат эдики, бирор чопар келиб қолса, улар чопар ёнига тушиб, йўлбошловчилик қилар, уйма-уй олиб юрар, қўноқ бўлиб тушиши мумкин бўлган уйни кўрсатиб қўяр ва бунинг эвазига бирор нарса ундира эдилар, омадлари келганда икки юзлаб уйни орқаваротдан сотар эдилар. Улар бошқаларни қўрқитиш учун кўпинча чопарларни ўзлари билан мурасаси ёмон бўлган одамларнинг уйларига қўярдилар. Улар чопарларга деб, хонадонлардан гилам, кўрпачушак, қозон-товоқ, шунга ўхшаш керакли анжомларни олиб кетардилар. Бу анжомларнинг кўпини чопарлар ва уларнинг одамлари олиб кетар ёки чербийларнинг ўзлари, чопарлар олиб кетди, деган баҳона билан эгаларига қайтариб бермасдилар...

Истилочилар зулми ҳаддан ошиб кетди. Оқибатда Мовароуннаҳр шаҳарларида зўравонлик ва босқинчилик қилган мўғуллар билан бир неча тўқнашувлар бўлиб ўтди. Бухорода хотин-қизлар номусини ҳимоя қилиб бир қанча одам ҳалок бўлди. Буни араб муаррихи Ибн ал Асир (1260—1234) шундай тасвирлайди: «Улар (мўғуллар — Л. Б.) аёлларнинг номусига тегиб, катта гуноҳ қилдилар, одамлар эса буни кўриб турар, қонқон йиғлар, лекин бошларига тушган бу кулфатдан қутулиш чорасини топа олмас эдилар. Улардан бири бу шармандаликка чидай олмай, ўлимни афзал кўрди: ўзини ўзи уриб ўлдирди. Мусулмонлар бوشيға келган бу балони кўрмаслик учун ўлимни афзал билган шундай кишилар орасида қонуншунос имом Рукниддин имомзодо ва унинг ўғли ҳам бор эди. Шармнос қилинаётган аёлларни кўрган ота-бола ўзларини ўзлари уриб ўлдирдилар. Қози Садриддинхон ҳам шундай ўлим топди».

Самарқанднинг мўғуллар томонидан босиб олинishi ҳақида хабар бер-

риб, худди шу муаррих ёзади: «(Татарлар) Самарқанд аҳлини ҳам худди бухороликларни талагандай таладилар, ўлдирдилар, асир олдилар, ҳақоратладилар: шаҳарга кириб, ундаги жами нарсаларни талон-тарож қилдилар, масжиди жомеларга ўт қўйдилар, шаҳарнинг бир қисмини тинч қўйиб, қизларни зўрладилар, одамларни турли азоб-уқубатга гирифтор этдилар».

Маҳмуд Торобий қўзғолони

1238 йили Бухоро воҳасида қўзғолон кўтарилди. Мўғул истилочиларлари ҳамда маҳаллий бойларнинг зулми бу ерда халқ суягига пичоқ бўлиб қадалди.

Бухородан уч фарсаҳ наридаги Тороб қишлоғида, Жувайнийнинг айтишича, деҳқонлар, хунармандлар «бидъатона» мажлислар ўтказар, ўйин-кулги, базми жамшид қилар эканлар. Худди шу мажлисларда мўғул хонлари, доруғалари, босқоқлари зулмидан бир-бирларига шикоятлар қилиб, ўзларининг машаққатли ҳаётлари хуусида ҳам мулоҳаза юритган бўлсалар ажаб эмас. Бу мажлисларда Маҳмуд Торобий деган элақчи халқнинг юрағидаги дардларни айтиб, унинг кўнглига чўг ташлайди, халқ унга ихлос қўяди, ишонади.

Халқ қўзғолонлари ҳамда халқ ҳаракатлари тарихида куйи табақадан чиққан саводли, сўзга чечан раҳбарлар камдан-кам учрайди, Жувайний Маҳмуд ҳақида гапирар экан, «нодонлик ҳам жоҳилликда тенги йўқ», дейди. Муаррихнинг муносабати Маҳмуд Торобийга нечоғли гаразли бўлмасин, у ўз китобида келтирган далиллар тамом ўзгачадир. Бу далиллар Маҳмуд Торобий ҳақиқатан ҳам истеъдодли ташкилотчи, уddaбурон раҳбар бўлганлигидан далолат беради. У ўз дадиллиги, журъати билан тарқоқ деҳқонларни, хунармандларни, шаҳар камбағалларини ўз ортидан эргаштира олган. Табиатан тиришқоқ, қатъий, жасур, эрксевар бўлган Маҳмуд Торобий мажбур ижтимоий тартибларга лоқайд қараб тура олмас эди. Кундалик ҳаёт унинг ўткир, безовта ақлига бой озиқ берарди. Ҳаётий қийинчиликлар, аввало, хунармандлар турмушининг оғирлиги бўлажак қўзғолончилар дохийсининг кўзини очди.

Дастлаб у Бухоро атрофларида, кейинроқ эса шаҳарда ҳам кенг фаолият кўрсатди. Маҳмуд Торобий золимлар шаънига даргазаб сўзлар айтади. Омгани мўғул босқинчилари ҳамда уларнинг ялоқхўрларига қарши жангга чорлайди. Маҳмуд Торобий тез орада Бухоро воҳаси меҳнаткашлари орасида шу қадар оруёътибдор қозонадики, халқ уни алийё деб билади. Жувайний ёзади: «Маҳмуд аддов ва рўё йўли билан ўз таълимотини тарғиб эта бошлади, ўзининг руҳлар билан алоқаси бор-

лигига (одамларни) ишонтирди, яъни, у инсу жинслар билан гаплашаман, кўнглимдаги фаришталар менга бўлажак ходисотлар хабарини етказиб турадилар, деб ишонтиради».

Маҳмуд Торобийнинг ижтимоий-сиёсий ғоялари ҳеч қаерда аниқ-равшан ифодалангани йўқ. Буни фақат кўзғолон тарихига оид айрим далилларга қараб билиш мумкин. До Малик Жувайний кўзғолон раҳнамосининг муддаосини йўл-йўлакай, у билан мунозара қилган ҳолда, Маҳмудни, унинг тарафдорларини сўзиб, ҳақоратлаган ҳолда айтиб ўтади. Жувайний маълумотлари ҳолисанил-ло эмас. Шундай бўлса-да, унинг ҳикоясидаги барча далилларни синчиклаб ўрганиб Маҳмуд Торобийнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини энг умумий тарзда тасаввур эттиш имконини беради.

Маҳмуд Торобий таълимотида янги қонун-қоидалар йўқ эди, лекин шунга қарамай, равшанки, бу таълимот оддий халқ тушунадиган шаклда бўлиб, шу халқ манфаатига қаратилган, яъни унинг бош мақсади Бухорода чингизийлар истибдодига барҳам беришдан иборат эди. Кўзғолончилар «буюк ясоқ» асосидаги мўғул аркони давлатига қарши чиққанлар. Халқ кўзғолонининг

асосий шиори «хорижий истилочилар ҳокимияти йўқолин» деган ягона маънони ифодалар эди.

Маҳмуд Торобий ўз олдига чингизийлар ҳокимиятини йўқ қилиш ва «оламни» кўчманчи-истилочилар исканжасидан озод этишдек муҳим сиёсий вазифани қўяди. Бу курашда у ёлғиз эмас, тарафдорлари беҳисоб эди.

Маҳмуд Торобий Бухорода эски, султон Муҳаммад Хоразмшоҳ замонасидаги тартибларни жорий этмоқчи бўлган. У ўзини бекорга «султон» деб эълон қилган эмас. Шуниси қизиқки, ортидан эргашган халойиқ уни «яхши султон» деб атаган. Дарвоқе, феодал жамияти шароитида халқ оммаси ҳокимиятнинг подшоликдан бўлак шаклини таклиф этиши мумкин эмасди ҳам.

Маҳмуд Торобийнинг опаси кўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан бири бўлган. У Маҳмуд Торобийнинг ҳамфикрлари, тарафдорлари орасида ўз мардлиги, куч-гайрати билан алоҳида ажралиб туради. Торобий кўзғолони тадқиқотчилари (жумладан, профессор А. Якубовский ҳам) кўзғолончилар бошлигининг опаси ҳақидаги Жувайний маълумотларига етарли эътибор бермаганлар. Винобарин, Жувайний бу аёлга жид-

дий эътибор беради, унинг укасига, укаси атрофидагиларга ўтказган таъсирини алоҳида таъкидлайди. Таассуфки, Жувайний Маҳмуд Торобий опасининг отини айтмайди. Аммо унинг мўъжаз ҳикояси мўғул истибдодига қарши озодлик учун, мустақиллик учун олиб борилган курашда бу аёл фаол иштирок этганини кўрсатади.

Жувайнийнинг гувоҳлик беришича, Маҳмуд Торобийнинг опаси халқ табобатини яхши билган. У табобат билан шуғулланиб, кўпдан-кўп беморларни даволаган, халқ орасида катта обрў қозонган. Кўзғолондан анча олдин бу аёл укаси Маҳмудга ҳам табобат сирларини ўргатган, шундан сўнг беморлар Маҳмудга ҳам мурожаат қила бошлаганлар. Айтиш мумкинки, Маҳмуд Торобий табиблик ҳунаридан ҳам халқни мўғуллар истибдодига қарши курашга тайёрлаш, ўзининг озодлик ва мустақиллик ҳақидаги қарашларини тарғиб қилиш учун кенг фойдаланган бўлиши мумкин.

Рус тилидан
Сулаймон Раҳмон таржимаси

Давоми келгуси сонда

Муқаддас китобни варақла

Дилида ўқиш завқи сўнмаган, ўз тарихи билан қизиққан, аجدодлари ҳаёти битилган китобларни севиб ўқиган халқ буюбдир.

Халқнинг кечаги кунни ҳақида битилган китоблар қанча кўп бўлмасин, қанчалик ҳаққоний, мазмунли, ҳосиятли бўлмасин, агар бугун бизлар ўша китобларни ўқимасак, ўша воқеалар ҳавоси билан бир дақиқа бўлсаям нафас оламасак — тарих китоблари жонсиз бўлиб қолаверди. Фақат инсон нафаси уфириб турган китобгина, фақат юракларни тўлқинлантирган сатрларгина боқийдир.

Тарих — халқларнинг муқаддас китоби, деган эди рус тарихчиси Н. М. Карамзин. Ер деб номланган бу гўзал, бетакрор очунда яшовчи ҳар бир гирёнинг, ҳар бир қушининг, ҳар бир ҳайвоннинг, ҳар бир буюмнинг ҳоғираси бор. Ер курашининг шимолий қутбида дунёга келган қуш ўзининг аждодлари минг йиллар давомида ўтган йўлдан адашмай юришини нима билан изоҳлаш мумкин?

Ҳоғира — эҳтиёж фарзанди. Фақат хотирагина вақт зарбаларига дош беради. Асрлар, йиллар ўтаверади; Утрор Афросиёб, Сигноқ каби бир маҳаллар гуллаб-яшнаган шаҳарлар йўқ бўлиб кетади. Вақт — бешафқат, деймиз. Нима учун?...

Айтинг-чи, халқ учун, унинг эрки учун мардонавор жанг қилган Тўмарис, Широқ, Спитомин, Пўлатхон, Қурбонжон, Номоз, Бобон каби қаҳрамонларнинг қаерга кўмилганини ким билади? Сир эмаски, ерга кўмилган шаҳарларнинг ватанимиз тарихида тугган ўрни, қабри қаердалиги номаълум қаҳрамонларнинг жасорати халқ хотирасида абадий яшамоқда. Аммо бугун бу сўзларни қатъий ишонч билан айтишга номус қиладиган бўлиб қолдик. Ҳақиқатан ҳам, улур боболаримизнинг ҳаёти ва жасорати биз учун муқаддасми?

Бундан бир неча йил аввал Бухоро типроғида жаҳолатпараст, инсонпарварлик душманлари томонидан яна бир даҳшатли жиноят қилинди: халқ қаҳрамони Маҳмуд Торобийнинг мақбараси вайрон этилди.

Виждон ҳам хотирадир, деган эди замондошларимиздан бири. Виждони, хотираси бутун одамгина кечаги қилмиши учун уялади ва эзгу иши учун кимдандир марҳамат кутмайди. Бугун ҳатто бобоси учун момосининг исмини унутган одамлар кўпайиб бораётганини қандай изоҳлашимиз керак?

Ҳар бир инсон ўз халқини севиши табиий. Ҳамма замонларда босқинчилар ва уларнинг маҳаллий малайлари илгор кишиларга миллатчи деб айб тақаб келишган. Бироқ, ҳамма вақт одам қайда яшамасин — Нил бўйидами, Фудзиями пойидами ёхуд Саҳрои Кабирдами — у ўз ерини, ўз элини, ўз тилини, ўз эркини ҳимоя қилган. Мисрлик учун Нил бўйида ўсган қамиш, япон учун Фудзиями жамоли, ҳабаш учун саҳродаги калтакесак ҳам кўнгилга яқин. Ажойиб бир афсона бор: мўғул хонларидан бири Кавказнинг сўлим масканига ўрнашиб кечаю кундуз кайфу сафога берилади. У бошқарган мамлакат ишлари издан чиқади, сарҳадларда хорижий давлатларнинг навкарлари пайдо бўлади. Аммо хон ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмайди, мекайликнинг охири бахайр бўлмаслигини айтишга эса бировнинг юраги бетламайди. Шунда мункиллаб қолган бир донишманд хон ҳузурига бир чопар юбориш кераклигини ва у хонга даштоа ўсиб турган оддий ёвшанни олиб бориши зарурлигини айтади. Шундай қиладилар. Ёвшанни қўлга олган хон бирдан йиғлаб юборади. Оддий ўт унга Ватанни эслатган эди. Улур Рудакийнинг Мўлтиб ариги таърифланган шеъри билан боғлиқ ривоят ҳам шу ҳақда эмасми?

Албатта, менинг дилимни Пожарский ёки Сусанин жасоратидан кўра Широқ, Спитомин, Номоз жасорати кўпроқ тўлқинлантириши табиий. Мен бу ўринда ўзбек мактабларининг ўқувчилари Тўмарис, Спитомин, Муқанна, Пўлатхон, Бобонбек кўзғолонларидан кўра, Жанна Д'Арк, Робин Гуд, Разин, Калашников кўзғолонлари тафсилотларини ёки 1865 йилда Тошкент қандай олингани ҳақида мутлақо билмаган ҳолда 1912 йилги Москва ёнгини тарихидан кўпроқ хабардор эканликларини айтиб ўтмоқчиман. Ватан тарихини ўрганишдаги бирёқламалик салбий оқибатларга

олиб келиши турган гап (олиб келди деб айтсак ҳам бўлади).

Бугун жамиятимизда қайта қуриш кечаяпти. Бу жараённи кўпчилик инқилобга тенглаштирмақда. Шундай экан, ҳар қандай инқилоб энг аввало одамлар руҳиятида, уларнинг онгида ғалаба қозонмоғи зарур. Айнан мана шу маънода ёшларда энг инсоний туйғуларни уйғотиш, ўз халқи тарихини билиши учун кўпроқ имконият яратиш бўлган куннинг бош вазифаларидан бирidir.

Бизнинг тарихимиз ислом дини ва ўша дин таъсирида яратилган маданият билан узвий боғлиқ. Агар биз уларни бир-биридан айирадиган бўлсак (масалан, биз устоз Алишер Навоий ижодини ўрганишда шу йўлни тутдик) улар биз учун рангсиз бир тасвирга айланиб қолиши аниқ. Айни пайтда Маҳмуд Торобийнинг энг содиқ сафдоши Шамсиддин Маҳбубий уламо бўлганидан ажабланмаслик керак. Қолаверса, ҳамisha босқинчиларга қарши курашда фаол иштирок этган — мўғулларга қарши жангда она юрти озодлиги учун ҳалок бўлган, жасорати тарихимизга олгин сатрлар билан ёзилмоғи жоиз бўлган хоразмлик буюк аллома Шайх Нажмиддин Қуброни ҳам унутмаслигимиз лозим.

Босқинчилик — Искандар Мақдунидан тортиб Николай пошшогача, Раносбатдан тортиб Скобелевгача бир халқнинг иккинчи халқ томонидан таҳқирланиш сиёсати сифатида намоеён бўлганини тарих китобларидан билиш мумкин. Агар Темур Исфохон шаҳри аҳолисини қиличдан ўтказган бўлса, чор аскарлари Пишпек аҳолисини бир бошдан — чолдан гўдаккача найза санчиб ўлдирганлар. Буларнинг қайси бири оғир жиноят, деган савол ўринсиз, албатта. Наҳотки бир одам қони ўн одам қонидан, минг одам қони миллион одам қонидан арзонроқ турса?

Босқинчилик ҳамма вақт жаҳолат амири ва маърифат кушандаси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолаверади. Шу сабабдан ҳам бугун биз фақат сўнги етмиш бир йиллик тарихимиздаги «оқ доғ» ларнигина эмас, бир неча минг йиллик тарихимиздаги номаълум, аниқроғи, бизга тескари қилиб кўратилган воқеаларга бўлган муносабатимизни тўғри ва ҳолис тарзда қайта кўриб чиқишимиз керак. Бу тарих фани учун зарур қайта қуришидир.

Мўғул босқини «шундай бир ҳодиса бўлдики, унинг учқунлари сочилиб кетди ва балоси ҳаммининг бошига тушди, у шамол қувлаган булутдек ҳаммаёқни қоплади», дейди Чингизхон ва унинг юришлари вақтида яшаган йирик араб тарихчиси Ибн ал Асир (1160—1233). Маҳмуд Торобий кўзғолони (бу ҳақда Л. Бойматов мақоласида батафсил маълумот берилгани учун мен шарҳга муҳтож бўлган баъзи ўринларга тўхтаганим, ҳоло) том маъноси билан халқ ҳаракати бўлиб, у энг аввало мўғул истилочилари зулмига қарши, маҳаллий феодалларнинг халқ манфаатига зид ҳаракатларига қарши қаратилган эди.

Луқмон Бойматовнинг мақоласи асосан Ато Малик Жувайний маълумотларига таяниб ёзилган. Жувайний ўз битигида Маҳмуд Торобийни укувсиз ва оми бир одам сифатида тасвирлашининг сабаби нимада? Мусулмон бўлмиш Жувайний бухоролик элакчи Маҳмуд Торобий ислом ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққанини биларди-ку?!

Бунинг асл сабабини XIV асрда яшаган форс тарихчиси Вассофнинг «Тарихи Вассоф» китобидан англаб олишимиз мумкин. У Бухоронинг 1273 йили қирғини ҳақида ҳикоя қилар экан, Эронда ҳукмронлик қилаётган Ҳулагулар улуси ва хон Абуқахоннинг вазир Шамсиддин Муҳаммад Жувайний соҳибни девон номини тилга олади. Тарихчи Алауддин Ато Малик Жувайний эса мана шу вазирнинг тугишган биродари эди. Шу сабабдан ҳам тарихчи воқеаларга мўғул босқинчилари юрғизган сиёсат таррафдори сифатида қарайди. Яна шунини унутмаслик керакки, Жувайний умрининг ярмидан кўпини мўғул ҳукмдорлари саройида ўтказган.

Маҳмуд Торобий ўзини султон деб эълон қилади. Бу ўриндаям тарихда жуда кўп халқ қаҳрамонлари худди шундай йўл тутганларини, масалан, Емельян Пугачёв ўзини Пётр III деб эълон қилганини эслаш кифоя.

Нега Торобий ислом ҳимоячиси сифатида халқ эътиборини қозонди?

XIII асрда мўғул босқинчилари ҳукмдорлари ўртасида икки сиёсий қараш кўзга ташланади. Биринчиси, улғу хон Уқтой-қоон (1227—1241 й. й.) ва Мангу-қоон (1251—1259 й. й.), ҳулагулар улусидан Қозонхон (1295—1304 й. й.), Чигатой улусидан эса Кебекхон (1318—

1326 й. й.) юрғизган сиёсат бўлиб, у ҳокимиятнинг марказлаштиришга, босиб олинган ўлкалардаги феодал табақа намояндалари билан тил топишга, шаҳарларда савдо-сотиқ, ишлаб чиқарувчи кучлар учун тинч шароит яратишга эътиборни қаратган эди. Иккинчиси улғу хон Чигатой (1227—1241 й. й.) юрғизган сиёсат бўлиб, у ўзининг жаҳолати билан ажралиб турарди. Бундай сиёсат босиб олинган мамлакат аҳолиси бўлмиш мусулмонларга нисбатан нафрат руҳи билан суғорилган эди. Уларга Чингизхон Есаси, кўчманчилар турмуш тарзи, асосан мўғуллар томонидан осонроқ эгалланиши мумкин бўлган уйғур кўчманчилари маданияти қарама-қарши қўйиларди.

Чигатой мусулмон аҳлининг ёвуз душмани, уларнинг ўтроқ ҳаёти, маданияти, шаҳарда яшаш тарзини қабул қилишдан нафратланиши билан ном таратган. Жузжоний у ҳақда шундай ёзган эди: «Мўғул ҳукмдорлари ичиде унингчалик мусулмонларга душман бўлгани топилмасди». Маҳмуд Торобий ислом ҳимоячиси сифатида майдонга чиқишининг асл сабабларидан бири шудир. Маҳмуд Торобий кўзғолони бостирилгандан сўнг Чигатой Бухорони ер юзидан йўқотмоқчи бўлади. Шаҳарларнинг йўқ қилинишига мўғул босқинчиларининг фақат ўтроқ ҳаётга бўлган нафрати сабаб бўлмасди, улар шаҳарларга босқинчилик сиёсатига қарши кучлар тўпланадиган марказлар деб қараш билан изоҳланади. Уларнинг йўлида дуч келган бирор шаҳар омон қолмаган. Айниқса, уларга қаршилик кўрсатган шаҳар аҳолиси қириб ташланган. Хитой сайёҳи Чан Чуннинг ёзишича, мўғул истилосидан сўнг Самарқанд шаҳри аҳолисининг фақат чорак қисми — 25 минг оила ёки 100 минг киши тирик қолади, ҳоло. Тирик қолганлар ҳам асосан ҳунармандлар бўлиб, кейинчалик бошқа шаҳарларни забт этишда бажариладиган оғир ишлар учун ҳайдаб кетилган (бу ҳақда форс тарихчиси Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамарий китобидан билиш мумкин).

Истилодан кейинги мўғул хонлари — Эронда ҳукмронлик қилган ҳулагулар, Мовароуннахрни бошқарган чигатойлар ҳам ўз болалари ишини давом эттирдилар. Хирот шаҳри тарихига оид китоблар муаллифи Муҳаммад Исфизарийнинг ҳикоя қилишича, 1236 йилда Уқтой-қоон Хирот шаҳрини тиклаш ҳақида ёрлик чиқармоқчи бўлганига мўғул амирларининг, айниқса, иниси Чигатойнинг қаттиқ қаршилигига дуч келган. Бу даврда вайрон этилган Самарқанд, Уранж, Марв, Балх, Нишонур, Тус, Рай, Исфохон каби бир пайтлар 300—400 мингдан бошлаб то бир миллионгача аҳолиси бўлган барча азим шаҳарлар ҳам худди шундай завоёл топади.

Аммо Маҳмуд Торобий давридаги Бухоро ўзини тиклаб олган эди. Сайёҳатчи Марко Поло ўша даврдаги Бухоро жуда катта эканини айтиб, бу иқлимда у энг гўзал шаҳар эди, деб ёзади. Жувайний ҳам ғарб сайёҳининг сўзини ўзича тасдиқлайди: «Ислом шаҳарлари орасида бирор бир шаҳар йўқдирким, ўзининг сукут сақловчи ва сўйловчиларининг кўпчилиги, уламолари ва илму фаннинг равнақ топагани билан бу шаҳарга тенглашса».

Шу сабабдан ҳам Чигатой бухороликлар кўзғолонидан сўнг шаҳарни кунпаяқун қилмоқчи бўлганида, Маҳмуд Ялавоч (у ҳақда мақолада ўқийсиз) ўртага тушиб Бухоро аҳлини қатли ордан сақлаб қолади, аммо бунинг эвазига ўз вазифаси — Мовароуннахр ҳокимлигидан четлашишига мажбур бўлади. Аммо 1273 йилда бари бир шаҳарнинг бутун аҳолиси қирғин қилинади.

«Ешилик» журнали саҳифаларида «Тарихдан сабоқлар» фаслининг очилгани ва кейинчалик Широқ, Тўмарис, Спитомин, Пўлатхон, Муқанна, Қурбонжон, Номоз ва бошқа халқ қаҳрамонлари бошқарган кўзғолонлар ҳақида ҳикоя қилувчи мақолалар босилишининг кўзда тутилгани ёшларни олийжаноб туйғулар — ватанпарварлик, қаҳрамонлик руҳида тарбиялашга хизмат этади деб ўйлайман.

Тарих қўёшга ўхшайди. Унга пешвоз қараб юрсанг, шонанг ёруғ, йўлинг порлоқ, кўзларинг нурли бўлади. Унга орқа ўгирсанг, фақат соянгни кўрсан, ҳолос.

Икром Расулов

Гражданлик туйғуси

Биз кунларнинг бирида собиқ ўқувчиларимиздан Уйчи район марказий касалхонаси болалар бўлими даволовчиси Қорияхон Тўйчибоевани учратиб қолдим. Йўл-йўлакай гаплашиб борар эканмиз мен унга:

— Мана, шундай қарорлар ҳам чиқар экан, ўқувчилар қишлоқ хўжалик ишларидан озод бўляптилар, бундай кунлардан сизларга насиб қилмаганини қаранг-а! — дедим.

— Лекин биз бир томондан фойда қилдик: меҳнатга ўрланган эканмиз, студентлик йиллари қийналмадик, — деди Қорияхон. Унинг гапи мени ўйга толдирди. Баъзи воқеаларни эсга солди...

1982 йилнинг кузи одатдагидан бошқачароқ келди. Бир неча кун қор аралаш ёмғир ёғиб, ҳаммаёқда лойгарчилик бошланди. Болалар далада эди. Қўлимизда Султон Акбарийнинг янги эълон қилинган «Ёмғир ёғаётир» шеъри ғоявий қурол вазифасини ўтарди:

**Пахтагамас, ичимга
Ёмғир ёғаётир.
Олти ой қилган ишимга
Ёмғир ёғаётир.
Гавҳар тутган чаноққа
Ёмғир ёғаётир.
Бўртиб турган ёноққа
Ёмғир ёғаётир...**

**Толлагамас, тукимга
Ёмғир ёғаётир.
Олти миллион юкимга
Ёмғир ёғаётир.
Пахтанинг нақ чўғига
Ёмғир ёғаётир...**

**Тўғри ёғса ўқсиймиз,
Лек йўл топамиз.
Пахтазорни кўксимиз
Билан ёпамиз.**

— Шундай қиламизми, болалар, пахтага кўксимизни қалқон қила оламизми?

— Қалқон қиламиз!

— Ҳеч қаерга қимирламаймиз!

— Жасорат кўрсатамиз!

Болалар шу хилда бараварига чуғурлашиб жавоб қайтаришарди. Мен айна қор кучайган пайтда пўстинимни ечиб ташлаб пахта тергани киришар, «Ҳа, шоввозлар, бу ҳам ўзига хос қаҳрамонлик, пахтазор — мардлар майдони!», деб болаларни руҳлантирардим. Улардан айримлари менга тақлид қилиб уст-бошини ечиб отар, чаққон бўлиб теримга киришарди. Қизиқ, 2-3 даража совуқда ҳам бирорта бола шамоллаб қолмасди. Ҳа, биз пахта дарди билан шу қадар касалланган эдикки, руҳимиздаги хасталик туфайли жисмимизда юз берадиган ҳар қандай оғриқни ҳам сезмасдик.

Тўғри, ўша йили мен раҳбарлик қилган синф болалари зўр

меҳнат қилишди. Ҳар ўн кунликда синфлараро бериладиган кўчма байроқни эллик кун давомида қўлдан бермадилар. Кўрсаткичларимиз область бўйича ҳам юқори эди. 32 нафар ўқувчи мавсум давомида жами 80 тоннадан ортиқ пахта терди. Бу ҳали 15 ёшга ҳам тўлмаган ўқувчилар учун чинакам жасорат эди.

Ўқув йили якунланиб, ўқувчиларимдан тўрт нафари Учқўрғондаги ҳунар-техника билим юртига ўқишга боришди. Улар мактабга тез-тез келиб, ўқитувчиларидан ҳол-аҳвол сўраб туришарди. Бир куни улар шундай деб қолишди: «Домла-миз (яъни, ХТБЮ ўқитувчиси) бирор кун сизнинг олдингизга келмоқчи ва сизга махсус раҳмат айтмоқчи. Чунки бизнинг синфдан борган болаларнинг хулқи, меҳнатсеварлиги у ердаги домлаларда жуда бошқача таассурот қолдирди».

Бу билан биз болаларни 12—14 соатлаб далада ишлашиш, ўқувчиларни қишлоқ хўжалик ишларига боғлаб қўйиш каби иллатларни мақтамоқчи эмасмиз. Асло. Аксинча, болаларни бу қадар ўринсиз ишлашиш зарарлигини ўша пайтларда ҳам англадик ва кўп ҳолларда дам олиш соатлари, дам олиш кунлари ҳам ташкил қилганмиз.

**Меҳнатинг битмайди доим
Ҳеч қачон битган эмас.**

Эркин аканинг бу мисраларини ўқувчиларимиз ҳам ёд билишарди. Чунки биз бу мисраларни такрор-такрор айтиб, меҳнат ва дам олиш доимо бир-бирини тақозо этувчи зарурий мезонлар эканлигини ўқтирардик. Ўқувчиларга яратилган шароит учун мактаб маъмурияти, хўжалик раҳбарлари ва райОНО вакилларидан дакки эшитган пайтларимиз ҳам кўп бўлган, ҳатто ўша пайтларда мени вақтинча синф раҳбарлигидан бўшатишди. Бир куни яна ёмғир ёғиб қолди. Дала ўртасидамиз, паналайдиган жой узоқ. Болаларнинг усти ивиб, шалоббо бўлди. Биз уларни йиғдик-да: «Бугунги кунни «тозалик куни» десак бўлаверади, уйга бориб, кийимларни алмаштиринглар, ҳаммомга тушинглар», дедик. Эртасига француз тили ўқитувчиси Ш. Умаров ва мен «терим суръатини бўшаштирувчилар», «интизомни бузувчилар» сифатида айбланиб, синф раҳбарлигидан қувилдик, ўн кун техник ходим ва ўқитувчилардан тузилган пахтакорлар отрядига — «Ғулистон» совхозига пахта теришга юборилдик. Бу ўзига хос «жарима тўлови» эди. Бундай воқеалар терим даврида тез-тез бўлиб турарди.

Мана, икки йилдирки, Наманган область партия комитети ажойиб ташаббус — пахта ҳосилини ўқувчилар кўмагисиз йиғиб олиш, ўқувчиларни қишлоқ хўжалик ишларига жалб қилмаслик ташаббуси билан чиқди. Аммо бу ташаббусга жойларда мактаб директорлари, хўжалик раҳбарлари ва бошқа масъул ўртоқларнинг принципсизлиги туфайли путур етказилди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1987 йил 11 мартдаги қароридан Уйчи районида пахта ҳосилининг йигирма беш проценти ўқувчилар кучи билан терилгани танқид қилинган эди. Бундан кўриняптики, ҳали жойларда маориф раҳбарлари партиямиз кўрсатмаларидан тегишли хулоса чиқармаётдилар. Ўқувчилар билимига тўғаноқ бўлаётган масъул вазифалардаги ўртоқларга нисбатан жиддийроқ чоралар кўриш керакка ўхшайди. Чунки эртанги истиқболимиз бугунги мактаб партасида ўтирган болаларнинг қай даражада билим олишларига, уларни ҳаётга нечоғли тайёрлантирилишига, шахс камолоти ва маънавиятини қай даражада шакллантирилишига боғлиқ эмасми?!

Кейинги пайтларда биз катта маънавий йўқотиш қилдик. Қўшиб ёзганлар, давлатнинг катта-катта маблағини ўзлаштирганлар, худоёрхончасига яшашни одат қилганлар қаердан пайдо бўлди, майда безориликлар, меҳнатсиз даромадга ўрганганлар, товламачилар, порахўрлар, меҳнат интизомини бузувчилар, ивгогарлар, ғирромлар-чи? Отилиб кетаётганлар, қамалаётганлар, ўзини осиб қўяётганлар, совуқ хабардан юраги ёрилиб ўлаётганлар ҳам қачондир мактаб партасида ўтириб

этиқоддан, садоқатдан, эзгуликдан таълим олгандир! Ҳеч қайси ота-она фарзандини ёмон йўлга бошламайди-ку! Отанининг таълими қаерда қолди?

Шоир Т. Адашбоевнинг, тарбия ўргатилмайди, балки берилади («Шарқ юлдузи», 1987 йил, 6-сон), деган гапига тўла қўшиламан. Мактаб ўқувчиси — бола теварак-атрофга тўла-тукис назар ташлайди: биринчи навбатда ота-онасидан, ўқитувчисидан, ундан кейин эса қўни-қўшнисидан, маҳалласидаги одамлардан, қариндош-уруғларидан, хуллас, уйда ва мактабда олган таълимидан ташқари, кўчада жлаоатчиликдан ҳам таълим олади. Бордию ота-онаси порахўр бўлса-чи? Ўқитувчиси ўзини тарбияга зид тутса-чи? Қўни-қўшнилари орасида меҳнатсиз даромад қилувчилар бўлса-чи? Меҳнатсиз даромад ҳисобига уй-жойларини дангиллама қилиб қўрган бўлса, бола кимдан ўрнак олади? Бола ана шундай турмушни ҳавас қилмайди деб ким кафолат бера олади? Биз, ўқитувчилар, кўп ҳолларда ўқувчиларимизга фалон кишидан ўрнак олиш керак дейишга ҳам қийналамиз. Чунки ўша фалон кишининг ҳам ўрнак олиш мумкин бўлмаган қинғир ишлари бор.

Нега маънавий жиҳатдан қашшоқланиб боряпмиз? Нега?! Яқинда мактабимиздаги бошланғич синф ўқитувчиларидан икки муаллимани Андижонга, бошланғич таълим устаси Мамажон Абдурасулов ҳузурига бошлаб бордим. Мамажон ака билан олдиндан танишлигимиз бор эди. У кишининг уч соат дарсини кузатдик. Болалардаги билим, ички интизом, тарбияга офарин айтмай иложингиз йўқ. Шу ўринда дарснинг ташкилий қисми билан боғлиқ бир эпизодни келтирмоқчимиз.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

— Утиринглап. Қалай болаларим, ота-оналаринг, ака-опаларинг соғ-саломатми?

— Раҳмат, ҳаммалари соғ.

Ўқитувчи ва ўқувчи муомаласида, уларнинг гап оҳангида ўзгача бир самимият ҳукмрон эди.

— Кимникига меҳмон келди?

Ўқитувчининг саволига уч-тўрт ўқувчи қўл кўтарди (қўл кўтариш ишорасини «бизникига меҳмон келди» тарзида тушундик. Аслида ҳам шундай экан).

— Кимлар меҳмонга борди?

Бу саволга ҳам икки-уч бола қўл кўтарди.

— Қалай, ҳаммаларинг соғ-саломатмисизлар?

— Раҳмат! Ўзингиз ҳам саломатмисиз?

— Раҳмат! Мен ҳам яхшиман. Ҳаммамизнинг кайфияти-миз яхши экан.

Дарснинг ташкилий қисмидан мен шу нарсани ўқдим: ташкилий қисмининг ўзи гоят катта тарбиявий аҳамият касб этади. Бир-бириндан ҳол-аҳвол сўраш, оилавий муҳитдан қисман бўлса-да хабардор бўлиш бир-бирига (ўқувчи ва ўқитувчи) илтифот кўрсатиш — буларнинг барчаси инсонийликнинг юксак ифодаси-ку! Еш инсонда ана шу хислатларни тарбиялаб, унинг онгида инсоний ахлоқ тушунчаларини мустаҳкамлаб бориш тарбиявий ишда муҳим ўрин тутади. Баъзилар айтиши мумкин: бундай метод бизнинг чўнтагимиздан тушиб қолган, М. Абдурасуловгина эмас, биз ҳам қойиллатамиз, лекин ҳар вақт шундай қилаверса бундай тушунчаларнинг қадрли тушиб, сийқаси чиқиб кетмайдими? Асло. Гап шундаки, кўпчилигимиз ана шу оддий сифатларни ўқувчи онгида етарли қарор топдира олмайётганлигимизни кундалик турмушимиз исботлаб турибди.

— Бугун Наргизанинг туғилган кун, боғча аясига совға тайёрлаш керак, — дейди қўшним — Наргизанинг ойиси.

— Ҳа, совғани яхшироғидан олинглап, шунда Наргизага ҳам дурустроқ қарашади, — дейди уй каттаси.

Хўш, бундан нимани ўқиш мумкин? Сўхбат Наргизанинг кўз ўнгига бўляпти. Демак, боғча ёшидаги гўдак бола порахўрликка ўргатилляпти! Наргиза порахўрлик тушунчасини англаб етмаса-да, унинг онгида бу воқеа бир умрлик асорат қолдирмайдими? Оилада шу хилда тарбия берилганидан кейин (юқорида, тарбия ўргатилмайди, балки берилади, дедик) бола катта бўлганида қандай шахс бўлиб етишиши мумкин?

«Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишининг асосий йўналишлари»да боғча масаласига алоҳида эътибор берилди. Очигини айтганда, боғчалардаги ишлар бирмунча жонлангани билан у ердаги тарбиявий ишлар бугунги кун талаби даражасида деб бўлмайди. Ҳозир қишлоқларда райОНО ихтиёридаги доимий боғчалар, колхоз ва совхозлар ихтиёридаги доимий ва мавсумий боғчалар ишлаб турибди. РайОНО ихтиёридаги боғчаларда тарбиявий ишлар бирмунча

йўлга қўйилган бўлса ҳам, колхоз ва совхоз ихтиёридаги боғчаларда тарбиявий ишлар кўп ҳолларда ўз холига ташлаб қўйилганлигининг гувоҳи бўляпмиз. Бу «ўғай боғча»лардан на райОНО хабар олади, на мактаб. Умуман олганда, боғчалар билан мактаблар ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатилмаган. Аслида эса, боғча-ясиллар педагоглар ҳомилигида бўлиши, у ердаги машғулотлар вақти-вақти билан анализ қилиб турилиши лозим. Бу муаммо қачон ҳал бўлади? Бу масалага ким қизиқади ва жон куйдиради? Болаларни шахс сифатида шакллантириш оиладан, боғчадан бошланмайдими?

Бир алломадан сўрабдилар:

— Бола тарбиясини неча ёшдан бошлаш керак?

— Болангиз неча ёшда? — дебди аллома.

— Уч ойлик бўлди.

— Демак, сиз тарбияда уч ой кечикибсиз.

Бу гапда қанчалик ҳақиқат бор ёки йўқ бунга ҳар бири киши ўзича ҳал қилади, аммо ота-оналарнинг диққатини бир нарсаси қаратмоқчимиз. Эшитишимизча, Болтиқбўйи республикаларида онанинг ҳомилидорлик пайтидан бошлаб фарзанд тарбиясига киришиллар экан. Ҳомилидор онанинг озиқ-овқатини яхшилаш, унинг шахсий гигиенасига эътибор бериш, доим врач назоратида сақлаш ҳам туғилажак болага бўлган эътиборни кўрсатмайдими?

Қўкон шаҳар Куйбишев район Қува кўчаси 22-уйда яшовчи Иножон Отабоев ўн бештача болани (9-синф ўқувчиларидан) Тошкентга — саёҳатга олиб келган экан. Аммо у шаҳарда тунаш учун ўқувчиларига жой топа олмай қийналибди. Шу ўринда бир нарсаси мени ўйга толдирди. Аввало, ҳамма муаллим ҳам бундай сайёҳатларни уюштиравермайди. Сабаби — бундай саёҳатни уюштириш учун ўқитувчи ота-оналар билан учрашиб, уларнинг розилигини сўраш, масъулиятни ўз зиммасига олиши, ўз меҳнат отпускисидан вақт ажратиши керак. Қолаверса, ўртада молиявий масалалар ҳам бор. Шунинг учун ҳам кўпчилик муаллимлар, ўзимга ортиқча ташвиш орттириб юраманми, деб бундай саёҳатлар уюштиришни хоҳламайдилар. Аслида бундай саёҳатлар тафаккурнинг ўсувида, илмий дунёқарашнинг шаклланишида, шахс камолотини таъминлашда жуда муҳим ўрин тутади. Горький, Маяковский, Ҳамза, Ҳамид Олимжон сингари сўз санъаткорларининг баркамол ёзувчи бўлиб етишувида СССР ва чет эл бўйлаб қилган сайёҳатлари катта роль ўйнаганини яхши билемиз. Албатта, ҳар бир боладан бундай буюкликни талаб қила олмаймиз, аммо сайёҳат уюштириш болалар билимининг ўсувига ижобий таъсир кўрсатишига шубҳа йўқ.

Мен фарзандларимни (беш фарзандим бор) Қирғизистон (биз Қирғизистон ССР чегарасида яшаймиз) ва ЎзССР шаҳарлари бўйлаб сайёҳат қилдирганман. Бунга айтишдан мақсад шуки, ота-оналар вақти-вақти билан фарзандларини илмий тафаккурини ўстирувчи сайёҳатга олиб борсалар нур устига нур бўларди.

Биз мактабимиз ўқувчиларини Фарғона водийси, Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарлари бўйлаб томошаларга олиб борганмиз, сафар таассуротлари асосида иншолаб ёздирганмиз.

Баъзан ўйга толаман. Мана, саёҳат маҳкамалари ишлаб турибди. Нега маориф мутасаддилари бу масалага — болалар тафаккурини ўстириш масаласига эътибор бермайдилар? Саёҳат маҳкамалари билан боғланиб, мактаб ўқувчиларининг сафар режасини тузиб, ана шу асосда саёҳат уюштирилса бўлмайдими?

Менимча, маориф жабаҳсида кадрлар сиёсатида айрим жойларда етарли эътибор берилмаяпти. И. Отабоев сингари болаларни севадиган, ўз касбининг шайдоисига бўлган муаллимларни маориф раҳбарлигига дадил кўтариш керак (Мен бунга бир мисол тариқасида айтаяман). Бунинг ўрнига айрим раҳбарлар ўз атрофида илғор фикрли кишиларни тўллашдан нимагадир чўчидилар, мўмин-қобил, қўймижоз, латтачайнар, савияси паст, хушомадгўй кишиларни ёқтирадилар. Ўз навбатида бу партияимизнинг кадрлар сиёсати борасидаги кўрсатмаларига пугур етказаяпти, олга босишимизга тўғаноқ бўляпти. Бундай принцип жуда катта маънавий зарар етказиши ҳақида ўйлаб кўришимиз керак. Ахир тараққиётнинг негизи раҳбарлик иш услубларига жуда-жуда боғлиқ эмасми?

Ўқувчиларимдан бири — М. Довулова Чортоқ шаҳар педагогика билим юртига кириш имтиҳонини иншодан «2» баҳо олибди. Абитуринтнинг норозилигини ҳисобга олиб билим юрти директори ўқувчининг адабиёт муаллимини қақиринг-

лар, дебди. Бордим. Имтиҳон комиссияси абитуриент М. Довулованинг иншосини, «Мана, кўринг», деб беришди. Иншодаги хатоларни кузатдим. Имтиҳон комиссияси аъзолари ишдан 17 дона имло хато топиб «2» баҳо қўйишибди. Хатоларни кўриб, 8 дона имло хато нотўғри чиқарилганини, ўқувчининг тўғри ёзгани устидан қизилда чизилиб «тўғриланганини», ҳакамлик принципларида адолат топилганини, қолаверса, ишдаги яна бир неча имло хатолар тузатилмай қолганини аниқладим. Аввалига комиссия аъзолари ўз фикрларида қатъий туришди, давойимизни йўққа чиқаришга интилишди. Шунда мен уларга, аввало, бу ерга мени ўзларинг қақиргансизлар, қолаверса, мен сизларга ўз фикримни ўтказмоқчи ҳам эмасман, энди ўқувчининг билим юртига кириш-кирмаслиги эмас, билим юртига кираётган ўқувчиларнинг тақдири мана шундай саводи паст ҳакамлар қўлига топшириб қўйилиши, кадрлар масаласидаги принципнинг бузилиши мени қизиқтиряпти, буни шу ҳолда қўйиб бўлмайди, балки фельетон қилишга тўғри келади, дедим ва блокнотга ўқитувчи томонидан йўл қўйилган камчиликларни ёза кетдим. Узаро шивир-шивир бошланди ва хонага билим юрти директори, имтиҳон комиссиясининг масъул секретари, комиссия аъзолари, адабиёт ўқитувчилари тўпланишди: давра столи ҳосил бўлди.

Мен ўқитувчи томонидан йўл қўйилган камчиликларни грамматик имло қоидалари асосида бирма-бир қайтадан изоҳладим. Баҳо нормаси ва Қ. Назаровнинг ўқувчилар билимини баҳолаш хусусидаги мақоласини ҳам шарҳлаб бердим. Билим юрти директори ва комиссия аъзолари фикрларимни тўла тасдиқлашди ва абитуриент кейинги гурпуага қўшилиб қайтадан иншо ёзадиган бўлди.

Бу ўз ўрнида ҳал бўлган, матбуотга олиб чиқиш ҳам шарт эмасди, лекин афсуски, бу воқеа республикамиз ўрта махсус ва олий ўқув юртлирида содир бўлиб турадиган жузъий ҳодиса эмас.

Республикамизда соғлом муҳит вужудга келяпти, аммо баъзан (аниқ факт бўлмаганидан кейин «баъзан» деймиз-да!), ҳакамлик бузилаётгани, порахўрлик, таниш-билишчилик оз бўлса-да, давом этаётгани сир эмас. Бу ўз навбатида юқори малакали мутахассислар тайёрлашга путур етказаятгани, ёшларнинг гражданлик даражаси, ахлоқий қиёфасига таъсир қилаётгани кишини ўйлантиради.

Комил Жумаев

* * *

Қоронғу тун. Эшитилмас ҳеч бир сас,
Борлиқ узра чўккан сирли сокинлик.
Кўзларимда юлдуз сўнар басма-бас,
Юрагимда адоғи йўқ бир оғрик.

Жимирлайди денгиз сувлари майин,
Бугун улар дардларимдай гумроҳлар.
Рашк оловин қалаб қалба атайин,
Силай бошлар Ойнинг сочин гуноҳкор.

Кўз ўнгимда шовуллайди уммонлар,
Мавжларида лобар ойнинг сояси.
Юрагимга жойланади армонлар,
Тўлин ойдир дардларимнинг дояси.

Қоронғу тун. Эшитилмас ҳеч бир сас,
Борлиқ узра чўккан ажиб сокинлик.
Термуламан Ойга бемажол, бесас,
Юрагимда адоғи йўқ бир оғрик.

* * *

Ойдин кеча, тоғ этагида,
Севишганлар турар ёнма-ён.
Бу бахтиёр висол рашкидан —
Ой кўзларин юмар, беимкон.

Зухро юлдуз термулар маъюс,
От ёлини тарайди беҳол.
Бўсаларнинг оғуши боис,
Тонг отишин сезмайди ҳилол.

Барларини йиға олмаскан,
Тун қочмоқнинг пайида, бу дам,
Ҳарир кўйлак кийиб чўққидан
Тушиб кела бошлар субҳидам.

ЖАЖЖИ ТАДҚИҚОТЛАР

Нусратилла Жумаев

Саводхонлик сари бир қадам

Сарлавҳани ўқишингиз биланоқ, кўнглингиздан «бизда саводсизлик аллақачон тугатилган, халқимиз ёппасига саводхон бўлган-ку», деган фикр кечиши табиий. Эътирозингиз ўринли. Бироқ эҳтиросимизни жиловлаб туриб ўйлаб кўрайлик. Тил, услуб ва имломизда шундай чалкашликлар борки, улар ҳанузгача тугал саводхон бўлишимизга монелик қилаётир. Бу умумий аҳвол. Хусусий ҳолларда эса, ҳар биримиз она тилимиздаги беш-ўн сўз ва иборани тўғри ёзолмас, уларнинг маъноларини билмас эканмиз, мукаммал даражадаги саводхонлик ҳақида даъво қилмасак ҳам бўлади. Аммо ўша мукаммалликка эришиши мумкинми? Инсон умрининг сўнги дамларигача маънавий жиҳатдан ўзини такомиллаштириб боради. Саводхонлик ҳам маънавий қиёфанинг бир қирраси. Демак, эзгуликнинг кечи йўқ.

Имломиздаги муаммолар бир неча йилдан буён жамоатчиликни безовта қилаётир. Янги имло қоидалари баҳсида ўнлаб олим иштирок этиб, имломизнинг чалкаш масалаларига аниқлик киритишга ҳаракат қилди. Аммо баҳс тугалланмай қолди. Баҳсли масалалар юзасидан илмий жамоатчилик аниқ ва яқдил битимга келдими, йўқми — ҳануз халқ билмайди. Мукаммал имло қоидаларига муҳтожлик эса борган сари кучаяётир. Аввало, имло баҳси янги имло қоидалари муносабати билангина ўтказиладиган мавсумий тадбирга айланиб қолаётгани ажабланарли. Нега энди имло баҳсини доимий давом эттириши мумкин эмас? Ахир юзлаб чалкашликлари борлигидан ташқари, имло қотиб қолган нарса эмас-ку! У ҳам халқ, замон, тил, маданият билан бирга мудом ўзгариб, янгиланиб туради.

Имло комитетининг тузилгани ва у янги имло қоидаларига доир илмий анжуманлар ўтказиб, уни нашрга тайёрлаётгани ижобий ҳол. Бироқ имло комитетининг фаолияти янги имло қоидаларини нашр этиш билан якунланмаслиги, янги имло қоидалари асосида ўзбек тилининг мукаммал имло лугатини тайёрлаши, имло жараёни ва у ҳақдаги мунозараларни муттасил назорат қилиши, ҳал бўлган масалалар натижасини зудлик билан матбуот орқали оммага етказиб бориши лозим. «Сўз — тарих», дейди донишмандлар. Ҳақиқатан, тил тарихини билиш халқ тарихини ўрганишни тақозо қилади. Тилга лоқайдлик халқ тарихига эътиборсизликдан келиб чиқади. Она тилимизнинг унутилган имкониётларини янгидан кашф этиш, таомилдан қолиб кетган асил сўзларини тиклаш, фаоллаштириш ҳам халқ маданияти тарихини теран идрок этишни талаб этади.

XIV аср ўзбек адаби Носир Рабғузийнинг наврўз тасвирига бағишланган газалидаги мана бу байтга эътибор беринг:

Кўкда турлаб қўл олишур
куғу, қоз, қил, қарлуғоч,
Ерда югруб кафт олишур
тош, тийн, кеш, кундузи.

Дастлаб номлари тушунарсиз жониворлар диққатимизни тортади. Зотан, уларни билмай байт мазмунини илғашимиз қийин. Луғатлардан аниқлаб олиш мумкинки, куғу — оққуш, қоз — гоз, қил — қилқуйруқ, қарлуғоч — қалдирғоч; тош — тошбақа, тийн — олмахон, кеш — сувсар, кундуз — ҳозир ҳам кундуз деб аталувчи мўйнали жонивор. Демак, газал ҳозирда камайиб кетган турли парранда, жониворларнинг қадимги

ҳаёти ва номи билан ҳам бизни таништиради. Байтда осмон манзари — оққуш, гоз, қилқуйруқ, қалдирғочларнинг чарх уриб парвоз қилиши билан ер манзари — тошбақа, олмахон, сувсар, кундузларнинг кафтма-кафт тўқнашуви, олишуви ўйгун тасвирланган. Ички қофия тарзида қўлланган «қўл солишур», «кафт олишур» иборалари жониворларнинг ўчоғи тор қишдан чиқиб, наврўз маҳфилида бағри кенг табиат қўйнида жамулжам бўлиб қувноқ кўришилари, эллашишларини ифодалашга хизмат қилган. Ҳозирги пул бирлигимиз «тийн» олмахоннинг қадимий номи экани минг йил бурунги аجدодларимиз овчилик билан шуғулланганидан, олмахон каби мўйнали ҳайвонлар териси савдо-сотикда уларга пул бирлиги вазифасини бажарганидан (бир олмахон териси — бир тийн, ўн олмахон териси — ўн тийн ва ҳ.к.) далолат беради.

Ҳозирги ҳар бир ўзбек «кирпич» сўзи ўрнида асосан «ғишт» сўзини қўллайди ва «кирпич»ни бошқа тилдан кириб келган сўз деб тушунади. Аслида, «ғишт» бошқа тилдан кириб келган, «кирпич» эса қадимий туркий сўздир. «Кирпич» ўрта асрларда ҳатто бадиий сўз қатлаמידан ўрин олган. Алишер Навоийнинг шарқона фалсафий фикр билан йўғрилган мана бу байгини кўздан кечиринг:

Майхонада ҳар сори
бир мастки бош қўймиш,
Кирпичлари гўёким
жонларга ватанлардур.

Ушбу байт заминда «Инсон тупроқдан яралган ва у бир кун яна тупроққа, яъни Ватанга айланади», деган фалсафий ақида ётади. Шу фалсафий асосга таяниб, Навоий майхонанинг ҳар ғишти бир ошиқ жонига маскан эканини, ҳар кирпич қачонлардир яшаб ўтган «майхорау бебок» ошиқ жонидан яралганини тасвирлашга эришган. Тақдирнинг тақозосини қаранки, ҳозирги адабий тилимизда «кирпич» сўзи йўқ. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам «ғишт» сўзига ўрин берилган-у, «кирпич» сўзи эътиборга олинмаган. Чунки луғат классикларга суянилмасдан яратилган. Унда ўзбек шевалари хусусиятлари ҳам ҳисоба олинмаган. «Кирпич» сўзи Бухоро областининг Қоракўл районига «кирпич»лигича, Хоразм областида эса «каравчи» шаклида (эҳтимол, бошқа шеваларда ҳам) ҳалигача қўлланади. Бундай сўзлар жуда кўп. Уларни адабий тилда лоақал маънодошлари билан баравар қўллаш она тилимиз имкониятларини бойитади.

Донишмандларнинг «Сўз — тарих» деганларида бошқа бир ҳикмат ҳам мужассам. Сўз халқнинг тарихий кечмиши ва фожиаларини ҳам ўзида аке эттириб яшайди.

«Маҳв этишнинг собит усули — Дин ва тилдан келди араблар»,

деб ёзади шоир Усмон Қўчқоров. Бугунги адабий тилимиз таркибининг катта қисмини ташкил этувчи арабий сўзлар халқ тарихидаги мудҳиш араб босқинини эслатади. Улар она тилимизнинг қон-қонига шу қадар сингиб кетганки, кўп тушунчаларни уларсиз ифодалашга ожизмиз. Бу ҳол халқнинг тилига таъсир ўтказиш чиндан ҳам, «маҳв этишнинг собит усули» эканини тасдиқлайди. Аммо эндиликда она тилимиз хазинасида тенг ҳуқуқли сўзлар сафидан арабий ёҳуд форсий сўзларни чиқариб ташлай олмаемиз. Бу яхлит она тили организининг бирор аъзо-сини кесиб ташлаб, уни жараҳатлаш билан баробар бўлув эди. Вироқ арабий сўзлардан тўғри фойдаланиб, нотўғри қўлланаётганини ислоҳ этиш қайта қуришнинг нутқ маданиятидаги ўзига хос кўриниши бўлади.

Нутқ маданиятимизни янгилашнинг муҳим омилларидан бири атама ва истилоҳларга ижодий муносабатни шакллантиришдир. Турли даврлар тақозосига кўра кўпгина истилоҳлар тилимизга механик равишда ўзлашган, яъни ҳеч бир ижодий ёндашувсиз таомилга киритилган. Баъзи атамаларнинг таржимасига ҳам эътиборсиз қаралган ва нотўғри ўрилган. Шулардан бири — «техника хавфсизлиги» истилоҳи. У русча «техника безопасности» атамасининг таржимасидир. Бу таржиманинг муваффақиятсиз чиққани ва узоқ йиллар мобайнида хатоланган қўлланиб келаяётгани ҳақида телетомошабинлардан бири «Тилга эътибор — элга эътибор» кўрсатувида мактуб йўллади. У бу истилоҳ Туркменистонда «хавфсизлик техникаси» тарзида тўғри қўлланаётганидан хабар берди. Ҳақиқатан, «техниканинг хавфсизлиги» дейишдан бир маъно чиқмайди. Аслида, «техника безопасности»нинг тўғри таржимаси — «хавфсизлик техникаси» ўзимизда ҳам мавжуд. (Қаранг: Русча — ўзбекча лугат, II жилд, 567-бет) Аммо, негадир, «техника хавфсизлиги» истилоҳини беихтиёр қўллаётганмиз. Ахир, лугат ким ва нима учун яратилган? Мантқиқсиз истилоҳларни ислоҳ этиши, янги ва тўғриларини муттасил таомилга киргиза бориш замон талаби. Бунда Фанлар Академияси қошида ташкил этилган терминология комиссияси фаоллик кўрсатиши лозим.

Номлаш ҳам халқ маданияти даражасини белгилайди. Исм кишининг кимлигини, қандай халқ ва кишиларнинг фарзанди эканини, ота-онасининг табиати, дунёқарashi, орзу-армонларини ифодалайди. Она тилига эътиборсизлик туфайли юзлаб исм

мазмундорлигини, оҳанг сайқалдорлигини йўқотди. Бир ўзбек аёлини Римма Романовна деб чақирдишаркан. У байналмилал оиланинг фарзандидир-да, деб фараз қиларисиз? Йўқ, ота-онаси ўзбек, асли оти Раҳима, отасининг оти Раҳмон бўлиб, Раҳима Раҳмонова ёзилиши керак экан. Исмлар ўзаро муомалада «Рейма», «Рима», «Рамон», «Роман» деб юритилиб, ҳужжатга Римма Романовна бўлиб ўтган. Кўп исмларимиз шундай нохуш жараёни бошидан кечиради. Аввал жонли тилда минг кўйга солиб айтилавериб бузилади, сўнг гувоҳнома ва паспорт ёзадиган кишилар томонидан қонунийлаштирилади. Энди темир қонун муҳофазасига ўтган саводсизликни тузатишга ҳаракат қилиб кўринг-чи! Бундай ҳолларга ота-она, фарзандлар, ўқитувчи тарбиячилар, исмларни қонунийлаштирувчи ходимлар — бутун жамоатчилик айбдор, бинобарин, хатоларга барҳам бериш ҳам шу жамоатчиликнинг измиди.

Бир маҳаллар «Ўзбек тили ва адабиёти» журналда «Жажжи тадқиқотлар» рубрикаси бор эди. Ана шу рубрикани тиклаш ёҳуд шунга ўхшаш янги рубрика очий фойдали иш бўларди. Виз шу мақсадни кўзлаб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1986 йил 18 июль сониде босилган «Саводхонлик мезони» сарлавҳали мақоламизда қўйидаги таклифни ўртага ташлаган эдик: «Филолог олимларимиз оммавий матбуотда жажжи-жажжи мақолалар билан чиқиб, бир мақолада лоқал бир муаммони ҳал қилиб берсалар, саводхонлик сари яна бир қадам қўйилган бўларди». Орадан икки йилдан ортиқ вақт ўтди. Аммо бу таклиф на инкор этилди, на тасдиқланди, на амалий ривож олди. Ушбу мақоламиз ўша таклифни амалга ошириш, айтилган тарздаги рубрикани очили йўлидаги дастлабки уриниш бўлиб, айрим сўзлар ҳақида юқорида фикрлашдик, яна бир неча сўзнинг маъно ва имлосини жажжи мақолачаларда ёритишга ҳаракат қиламиз. Сўзаро бу типдаги мақоаларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам айгиб ўтайлик: уларда тил ва адабиётга, ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий масалаларга оид сўз, ибора, атама, образ, тушунча, истилоҳлар инкишоф этилмоғи керак. Рубрика фан, турмуш, санъатнинг барча соҳаларини қамраб олса, янда яхши бўларди. Мақоаларнинг ҳажми ҳам қўйилган муаммо сингари ихчам бўлгани маъқул. Мақоаланинг ўзига ярашиқ сарлавҳа топилса, яхши. Бўлмаса, сарлавҳасиз ҳам рубрика номи остида чоп этивериш мумкин. Мактаб паргасидаги ўқувчидан тортиб улғ олимларгача ўз мақоаларни билан қатнашсалар, рубрика она тили, саводхонлик ва нутқ маданияти учун чинакам жонқуярлик намунаси минбарига айламар эди.

Турғунлик йилларида ўзбек халқи миллион-миллион тонна мажбурият юкни тортишга мажбур бўлди. Қисматнинг киноясини кўрингки, жабрланиш азаддан пешонасига битилгандек, «мажбурият» истилоҳи арабий «жабр» сўзи билан ўзақдош экан. Гўё халқ йил оша катта мажбуриятлар қабул қилиб, онгли равишда ўзини жабрлаб келган. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да «мажбурият» истилоҳига қуйидагича изоҳ берилган: «Меҳнат аҳдларининг бирор ишни бажариш учун берган қатъий ваъдаси» (I жилд, 440-бет). Бирор ишни бажариш ёҳуд удалаш ҳақидаги ваъдани ўзбек тилида наҳотки «мажбурийлик» ва «жабр» маъноларидан холи бирор сўз билан ифодалаб бўлмади? Шундай истилоҳни албатта топиш, бўлмаса, яратиш зарур.

Қардош халқлар истилоҳотига бир назар ташлаб, ақалли улардан ўрناк олайлик. Руслар бу тушунчани «обязательство» сўзи билан, қорақалпоқлар «миинетеме», қозоқлар «миндетеме», қирғизлар «милдетеме» сўзлари билан ифодалайдилар. Туркийзабон бу қардошлар истилоҳ яратишда «меҳнат» сўзининг «меҳнатлама» — ишламоқ шаклидан фойдаланганлар. Татарлар «плани арттирип утов» истилоҳини қўллайдилар. Бу терминлар «мажбурият»га нисбатан дуруст, аммо улар ҳам аслиятдан узокроқ. Истилоҳни ўз тилларига озарбойжонлар «ухдалик», тожиклар эса «ухдадори» тарзида ўгирганлар («ухда» ўзбек тилида «удда» шаклида айтилади ва ёзилади). Мана бу сўз аслиятга яқин. Чунки «обязывать» сўзи қандайдир ишни удалаш ёки зиммасига олишни ағллатади. Удалаш қийин бўлган ишни ваъда қилиш, чиндан ҳам, ўз-ўзини жабрлашдир. Бирор иш маъсулиятини бўйнига, зиммасига олган киши ухдадор бўлади.

Баъзилар болаларига «жабр» сўзидан ясалган «Жобир», «Жаббор» исмларини қўядилар. Бу исмларнинг маъноси ҳам «жабрловчи» демакдир. «Жонни жабборга бермоқ» иборасидаги «жаббор» ҳам шундай маънога эга. Наҳот ота-оналар билиб билмай ўз фарзандлари бошқа кишиларга жабр-зулм етказишини хоҳласалар?! Бундай исмларни бадий адабиётда қароқчи Жобир тарзида қўлаш мумкин, лекин фарзандни номлашда улардан сақланган маъқул.

ХАЙРХОҲ

«Хайрхоҳ» — инсоннинг яхшиликка мойиллик, некбинлик каби фазилатларини ифодаловчи сўз. У «Ўзбек тилининг имло лугати»да берилганидек, «хайрхоҳ» ёзилиши керак. Матбуотда эса, кўпинча, «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»дагидек (II жилд, 312-бет) «хайрихоҳ» тарзида хато қўл-

ланаётир. Асли, «хайрхоҳ» араб тилидан олинган «хайр» — эзгулик ва форс тилидан олинган «хоҳ» — «истамоқ» феълнинг хозирги замон ўзгидан ясалган қўшма сўздир. Хайр + хоҳ — эзгулик истовчи демакдир. «Хайр» ва «хоҳ» орасига ортиқча «и» қўшиб ёзишга мутлақо эҳтиёж йўқ.

ҚАТЪИ НАЗАР

«Қатъи назар» бирикмаси тилимизда кўмакчи вазифасини бажаради. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да бунга яхши изоҳ ҳамда характерли мисол берилган, бироқ бу лексик бирлик «қатъиназар» тарзида хато ёзилган. (II жилд, 564-бет). Аслида, у «Ўзбек тилининг имло лугати»дагидек «қатъи назар» шаклида ажратиб ёзилади. Чунки у қўшма сўз эмас, балки қаратқич-қаралмиш муносабатидаги сўз бирикмасидир. Арабча «қатъ» — кесмоқ, узмоқ, қисқартирмоқ маъноларини билдиради. «Назар» эса, кўпчиликка аёнки, нигоҳни, қарашни англатади. Бу иккала сўз бирикиб, тўсиксизликни (-га қарамай) ифодалайди. Иккала сўзни ёзувда қаратқич-қаралмиш муносабатлари ифодачиси — «и» (изофа) ажратиб туради. Талаффузда ҳам уларни изофадан кейинги пауза ажратади. «Қатъи назар» амалиётда «қатъий назар» шаклида ҳам хато ёзилади. «Қатъи назар»даги «қатъ» «қатъий» сўзидан маъно ва вазифаси жиҳатидан буткул фарқ қилади. «Қатъий» мустақил сўз бўлиб, сифат туркумига мансуб. У инсон табиатидаги белги — қатъиятни билдиради.

РЕДАКЦИЯДАН:

Қизиққан барча ўртоқлар, жажжи тадқиқотларингизни кутамиз.

МУЛОҲАЗА

УЧУН МАВЗУ

МИРЗО АНВАР КИМ?

Ошкоралик жамиятимиз ҳаётида тобора кенг мавқени олмақда, тарихимизнинг «оқ» саҳифаларидан бизни тобора кўпроқ огоҳ этмоқда, унутилган маънавий бойликларимизни қайтариб бермоқда. Худди шу эзгулик туфайли атоқли тарихчи олим Р. Н. Набиевнинг ўз вақтида ноҳақ бадном этилган «Қўқон хонлиги тарихидан» («Из истории Кокандского ханства») китоби ниҳоят орадан 15 йил ўтиб ўз ўқувчисига етиб бормоқда. Халқимиз тарихининг бир қисмини ҳаққоний ва холис туриб ёритган мазкур асар «ФАН» нашриётида 1973 йили чоп этилган бўлса-да, ўша турғунлик йилларидаги нотўғри сиёсат оқибатида ундан фойдаланиш ва китобхонларга тарқатиш ман этилган эди. Афсуски, бу орада муаллиф оламдан ўтиб кетди...

«Қўқон хонлиги тарихидан» асарини зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Ундаги бой фактлар, ҳужжатлар, илмий хулосалар тарихимиз ҳақидаги тасаввуримни бойитди.

Мутулаа жараёнида бир нуқта диққатимни жалб этди. Асарнинг 53-бетида хижрий 1271 (милодий 1854—1855) йили Қўқонда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳикоя қилинади. Маълум бўлишича, ўша йили Қўқонда хоннинг қариндошларидан Рустамхон тўра Худоевнинг Андижондалигидан фойдаланиб бош кўтаради ва тахтни эгаллашга уринади. Хон Андижондан туриб юборган қўшин Рустамхон тўра тарафдорларини енгади. Шу маҳалда Худоевхонга қарши, амалдорларнинг аёвсиз таъкиби ва зулмига қарши халқ оммаси ҳам бош кўтаради. Қўзғолончилар хон амалдорлари ва жазо қўшинини шаҳардан қувиб чиқарадилар.

Р. Н. Набиевнинг тарихий манбаларга асосланиб ёзишича, халқ қўзғолонига Мирзо Мунаввар исмли киши бошчилик қилган экан. Келиб чиқishi номаълум бўлган Мирзо Мунаввар қўзғолон бостирилгандан сўнг бир қанча вақт яшириниб юради. Кейинчалик у яна Қўқонга қайтади. Худоев Мирзо Мунавварнинг «гуноҳ»идан кечган бўлса керакки, уни саройда мирзабоши этиб тайинлайди. Бир неча муддатдан сўнг Мирзо Мунаввар Тошкентга сургун қилинади ва ўша ерда қатл қилинади. Р. Н. Набиевнинг таъкидлашича, қўзғолон бостирилгандан сўнг аҳолининг бир қисми шаҳарни ташлаб кетган экан.

Бу воқеалар Қўқон тарихига оид

бошқа китобларда ҳам ёритилганмикин, деган масала мени қизиқтириб қолди. Ниҳоят, тарихга оид бошқа бир асардан излаганимни топдим.

XIX асрнинг II ярми — XX аср бошларида Туркистонда яшаган В. Наливкиннинг 1886 йилда Қозонда нашр этилган «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» («Краткая история Кокандского ханства») китобининг 186-бетида ҳам мазкур халқ қўзғолони ҳақида сўз юритилган. В. Наливкин ёзишича, «Қўқоннинг қора халқи қўзғолон кўтаради... ва хон юборган барча кишилари пойтахтдан қувиб солади... Қўзғолонга Мирзо Мунаввар деган бир киши раҳбарлик қилди». В. Наливкин Мирзо Мунавварнинг кейинчалик Худоевхон ҳузурда мирзабошилик қилгани, сўнгра Тошкентда осиб ўлдирилгани хусусида ҳам хабар беради.

Бу факт шунинг учун диққатимни тортдики, халқ қўзғолони раҳбари Мирзо Мунаввар тақдири Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида ёзган Мирзо Анвар қисматининг айрим жиҳатларини еслатади. Энг аввало, Мирзо Мунаввар билан Мирзо Анварнинг исмлари қарийб бир хил. Ҳар икки исм арабча бўлиб, бир ўзак асосида яратилган. «Навоий асарлари лугати»да (Т. 1972.) айтилишича, «Мунаввар» «нурли, равшан, ёруғ» маъноларини англатади, «Анвар» эса, «энг нурли, энг равшан» маъносини билдиради. Бундан ташқари, ҳар иккала қаҳрамоннинг мирзабоши қилиб кўтарилиши, сўнгра Тошкентда яшашлари, Худоевхон томонидан ўлдирилиши (тўғри, романда Анварнинг сўнги қисмати ҳақида бошқача маълумот ҳам бор) — булар бари менда Абдулла Қодирий Анвар образини яратишда Мирзо Мунаввар ҳаётидан фойдаланганмикин, деган тахминни тугдирди. Бизга маълумки, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Амир Умархоннинг канизини» (афсуски, бу асарнинг тақдири бизга номаълум) романларини яратиш жараёнида Қўқон хонлиги тарихига оид китобларни, тарихий манбаларни пухта ўрганган. Адиб Қўқон тарихига оид муҳим воқеалардан бир қанчасини ўз романларида моҳирлик билан бадиий ҳақиқатга айлантиргани адабиётшуносларимизга яхши маълум. Худди шунинг учун ҳам севимли адибимиз Анвар образининг нуҳасини халқ қўзғолони бошлиғидан олган бўлса не ажаб?! Албатта, Ҳабибулло Қодирий эсдаликларида ёзганларидай, Худоевхон зулмидан бешиб Тошкентга қочиб келган қўқонликлар кўп бўлган. Лекин ёзувчини оддий йигит тарихи эмас, балки халқ қўзғолони раҳбари даражасига етган, ақли, заковати туфайли, гарчи хонга душман бўлса-да, саройда мирзабошилик қилган Мирзо Мунаввар тақдири қизиқтирган бўлиши эҳтимолга яқин.

Рустам Тожибоев,

Қўқон Давлат педагогика институтини ўқитувчиси.

Профессор қишлоққа қайтди...

Тасаввур қилинг: Сиз медицина институтларининг бирида кафедра мудири, профессорсиз. Яхшигина уй-жойингиз, машинангиз сизнинг шарофатингиз билан бекам, ошуда яшаётган оилангиз бор. Хуллас барча имконият ва имтиёзларга эгасиз.

Сизнинг илм-фан йўлидаги заҳматларингизни қадрлашиб, сизга ҳурмат, эҳтиром бажо келтирадилар. Кўпчилик ҳавас билан қарашини ҳис қилиб яшайсиз. Улар сизни бахтиёр одамлардан бири деб билдилар. Сиз бахтиёр одамсиз!?

Яхши эслайсиз, бир марта институт ректорлигига ҳам номзодингиз қўйилган... Бу кимгадир маъқул келса, кимгадир маъқул келмаган. Турғунлик йиллари бундай ишлар зимдан бажарилар эди-да. Собиқ биринчи Ш. Рашидовга тегишли одам ректор этиб тайинлангач, тинчнингиз йўқолди. Янги ректор айнан ректорликка номзодингиз қўйилганлиги учун ҳам сизни таъқибга олди. Атрофига илм-фан деб эмас, манфаат деб кун кечираётганларни тўплаб олди. Сизнинг тишини тишга босиб ишлашдан ўзга чорангиз йўқ эди.

Муҳокама учун мавзу топилди. Қачондир қаттиқ йўталганингиздан тортиб, қайсидир студентга меҳрибонлик қилганингизгача «қора кўзойнак» остида текшириб кўрилди. Еш бўлсангиз-да, ҳасса суяниб қолдингиз. Ҳасадан ўзга суянчиғи йўқ одам битта сиз эмас эдингиз...

Ниҳоят, ёруғ кунлар келиб, ошкоралик, демократия тантана қила бошлади. Эркин нафас ола бошладингиз... Афсуски, беҳуда кетган кунлар, йилларни қайтаришининг иложи йўқ. Қогозболик, текширтекирлар тугаган бўлса-да, турғунлик йилларида орттирган қалб жароҳатларингиз тугамаган.

Ҳар сафар қишлоққа келганингиз-да ариқларга зилол сув эмас, химикатлар оқайтганига, далаларда бутифос ҳиди анқиб турганлигига бефарқ қаролмагандирсиз деб ўйлайман. Лекин сизда ҳам айб бордир: баъзи олимлар, ёзувчилар, арбоблар қатори сиз ҳам кўриб-кўрмасликка олиб юргандирсиз... Нима бўлганда ҳам, ортиқ чидолмайман дея қишлоққа қайтганингиз, бизга ўхшаган меҳнатдан бахт топаман деб соғлигини йўқотганларга нажот қўлини чўзганлигингиз жуда хайрли ишдир.

Профессор Ҳамроқул Ҳамдамов қишлоққа қайтибди деб эшитганларнинг ҳаммаси олдинга ажабландилар. Сўнг сизнинг ўз туғилиб ўсган элингиз учун қолган умрингизни баҳи этишга қарор қилганлигингизни аглашиб хурсанд бўлишди. Катта шаҳарга сизмаган одам кичик қишлоққа сизармикин деб ҳадиксирашди ҳам. Эшигингиздан одам аримай қолди. Каттақўрғонликлар сизни шаҳар касалхонасида ишлашингиз жоиз деб билдилар.

Бир неча йилдан буён даво излаб даво топмаган мендек ожаза бир аёл ҳам сизга муурожаат этиб, соғайиб кетишимга ишонмаган эдим. Эндликда соппа-соғ, невараларимни йўнатиб юрибман. Шу ўринда менда бир савол туғилади: республикамизда кўплаб олимлар, унвонли врачлар бор. Аммо биронтаси қишлоқ районларига ишлашга қалб амри билан келибди деб эшитганим йўқ.

Ҳар бир эл ўз фарзандини узоққа кузатар экан, албатта қайтишига умид қилади. Халқнинг умид кўзлари тикилган шаҳар эса, қишлоқдан чиққан талантли одамларни бағрига босиб, уларни ички зиддиятлар комига отган.

Мен, кекса онахон, нима ҳам дердим; қишлоққа қайтган профессорнинг келгуси ишларига омад тилайман!

Шарофат Бозорова,
Каттақўрғон.

Отам айбдорми?..

Лашкарбоши жангда хато қилса, жангчи айбдорми? Халқ бошида партия ва давлатимиз номидан иш юритганларнинг хатоси учун оддий халқ жабр тортиши шартми? Менинг отам 1986 йилдан буён қамоқхонада. Сабоби — пахта!..

Содир этилаётган жиноятни ўз вақтида орган ходимларига етказмаслик, жиноят экан. Хўш, шундай даъво қилаётган прокурорлар, судьялар пахтага ҳашарга чиқишгандир.

Емғир, қор ёққан кунлари улар ишлайдиган ташкилотларга пахта терганлиги ҳақида сўракалар берилган. Республика прокуратураси ва Олий суди коллективини ҳам жиноятни яширганликда айблаб бўладими, чунки улар ҳам ҳашарга боришган, қорли-қировли кунлар далага чиқишмаси-да «пахта терган» дилрлар...

Онам оилани тебратишга қийнаиб, Киров номли совхоз директори Т. Ражабовга иш билан таъминланг, деб муурожаат этди. Директор отамнинг қамалганлигини таъна қилиб, унга иш бермади. Район раҳбарларидан ҳам шунга ўхшаи жавоб олдилар...

Отамнинг қамалганлиги бизнинг келажагимизга ҳам таъсир қилар эмиш. Шунинг учун онам отам билан ажрашмоқчи. Мен ҳозир Тошкент билим юрғларининг бирида ўқийман. Ота меҳрига менингдек зор бўлганлар қанча экан?! Пахта масаласи билан айблаб, қамашлар қачон тугаркин? Кечирасизлар-у, бу «37-йил»нинг ўзгача кўриниши — репрессия эмасми?

Лашкарбошининг буйруғини бажарган жангчи-пахтакор — менинг отам ростдан ҳам айбдорми? Сиз нима дейсиз, яхшилар!

Т. Жалилов,
Қашқадарё область, Ғузор район,
Киров номли совхоз

Ленин тирик бўлганда...

Доҳиймас В. И. Ленин социализмнинг уч асосий душмани бор — саводсизлик, порахўрлик ва коммунистик манманлик деб уқтирган эди. Бугунги кунда маълум бўлдики, бу уч душман шунчалик чуқур илдиз отибдики, социализмнинг туб моҳиятига путур кетаётган экан.

Менимча, М. С. Горбачёв қайта қуришни мана шу уч душманга қарши курашдан бошлаш керак, деб тўғри айтди. Биринча бизнинг республикамизда нималар бўлмади, дейсиз! Пахтани деб бўлажак мутахассисларимизни чаласавод қилиб тарбияладик. Бу «чаласавод»лар ҳаётда ўз бурчларини бажаролмай, кўпчилиги фақат порахўрлик билан машғул бўлди. Амалдорларимиз партияларини рўқач қилиб манманлик отига миндилар...

Мени ажаблантирадиган томони шундаки, баъзи раҳбарлар турғунлик даврида ҳам, ҳозир ҳам ишламоқдалар. Улар Ш. Рашидов даврида ҳам, «Отахонимиз тўғри айтдилар» деган бўлса, И. Усмонхўжаев даврида

ҳам, «Иномжон акам ҳақлар», деб ваъз ўқишган. Ҳозир ҳам қарсақ чалишдан чарчаганлари йўқ... Ваган тақдири, ёки бошқа катта ишлар топширилган бундай шахсларга, тўғриси, ишонмайман. Бундай хушомадгўй, лаганбардорларга ўзидан юқори-роқда турган раҳбар «Ватанини соғинамиз» деса ҳам «тўғри айтасиз» дейиши турган гап.

Мана шуларни ўйласам беихтиёр «Ленин тирик бўлганда» бошқача бўлармиди, деб қўйман.

Иноят Ҳайдаров

Андижон

Даладаги меҳнат ва қоғоздаги ғамхўрлик

Вайрам арафасида алвон ширлар, байроқлар кўчаларга, бинолар пештоқиға илниниша шай туради. Вайрам арафасида «Яшасин!» сўзи баланд пардаларда айтилиши учун куч йиғади. Биз бу «Яшасин!»лар ортига узоқ вақт жароҳатимизни бекитиб келдик. Бир хавфли, оғир жимлик ҳукмрон эди. Сирдан қаралганда ҳаммаёқ жаннат, аммо ичдан ўша жароҳат кучи жамиятимизни йил сайин, ой сайин емирар эди.

Шу боис бу даврда пахта халқни кийинтирмади, балки руҳан ечинтирди. Оддий ўсимликка ҳаддан ортиқ сажда қилдик. «Оқ олтин» деб ўз қадриятимизни унутдик. Грузин чойга, рус картошкага, армени узумга, қозоқ бугдойга худди ўзбек пахтага баҳш этгани каби ўзини, ўзлигини фидо қилмаган.

Қўлларимиз «олтин» бўлди, бироқ... чўнтагимиз қул-қуруқлигича қолаверди. Хазинадаги тиллалар бизни четлаб ўтиб, курси бандаларининг ертўлаларига тушибди. Жабрини яна оддий халқ тортиди.

Бир вақтлар жаннат деб таърифланган Ўзбекистонда дастурхон тўкин-сочинлиги билан боғлиқ муаммолар кўтарилаётганига нима дейсиз? Уруш даврида ўнлаб миллат болаларини паноҳида асраган Ўзбекистоннинг бугун ўз мурғак гўдакларини сариқ хасталигидан ҳимоя қилишга ожизлигини қандай баҳолайсиз?

Кейинги чорак аср мобайнида бир миллион гектар чўл ўзлаштирилибди. Орол эса шу давр ичида икки ярим миллион гектар саҳро яратиб, ортга чекинибди. Бу денгизнинг чўл-қуварларга қарата: «Кўрпангга қараб оёқ узат!» деганидир. Туз тўзони яшилликка қирон келтирди. Денгиз чекинган жойлар жанггоҳдан кейинги майдонни эслатади. На бир яшиллик кўза чалинади, на осмонда бирорта қуш. Нутқимиз муболагадек туюлса, Орол бўйига — Мўйноққа боринг. Қашшоқ ҳаётни кўриш, тугал хулосага келиш учун у ерда

бир-икки кун яшаш кифоя. Бундан 30 йиллар муқаддам Мўйноқ райониде эллик минг аҳоли истиқомат қилган экан. Уша вақтларда район газетаси «Орол балиқчиси»нинг икки тилда — қорақалпоқ ва рус тилларида чоп этилгани сўзимизга далил. Ҳозир газета фақат қорақалпоқ тилида чиқади. Мўйноқда эса бор-ўғри йиғирма минг аҳоли яшайди. Маҳаллий халқнинг асосий қисми қозоқ ва қорақалпоқлардан иборат. Бу ерда ҳаёт кечирши ниҳоятда оғир. Халқ кўлмак сувини ичмоқда. Болалар ўлими Иттифоқ даражасидан тўрт баробар кўп. Рак касалига чалиниши тобора кўпаймоқда. Мўйноқ муваққат шаҳарчага ўхшаб қолган. Илгарилари бу ерда таширф буюриши истагидаги меҳмонларнинг сон-саногини йўқ эди. Ҳозир эса аксинча. ҚҚАССР Езувчилар союзининг аралашувиға қарамай, Нукусдаги иккита кўкўнар меҳмонхонадан бизга бир кеча тунаш учун жой топилмади. Мўйноққа бориб яна шу ҳол такрорланмаслиги учун район комсомол комитети раҳбарларини оғоҳлантириб қўйдик. Виз ўйлаганимизча бўлмади. Меҳмонхона бўм-бўш экан...

Шуниси ачинарлики, бугунги Мўйноқ манзараларини «гуллаб-яшнаётган» Мирзачўлда, Жиззахнинг янги ўзлаштирилган районларида ҳам кўриши мумкин. Чўл денгизнинг мовий тўлқинларини тортиб олди ва лекин ўзиники қилиб ололмади. Урмонлар, тўқайликлар, қумлар ўрнида халқ минг машаққатлар билан пахта ундирмоқда. Аммо пахта ундираркан, бу билан йилдан-йил Оролни қури-таётганини ўйлаб кўрмайди. Кўриқ районлари ҳам худди Мўйноққа ўхшаб, муваққат водий эмасми? Бу ерда ҳам халқ ўтроқ эмас. Бошқа областлардан мағлум муддатга кўчиб келишади, иложини қилиб озроқ пул иш-лашади ва яна кўч-кўронини ортиб, қайтиб кетишади. Уша «кўчманчилар» ўрнини мағлум муддатларда уларнинг болалари тўлдириб туришади. Даладаги оғир меҳнат, оиладаги юмушлар улар зиммасига тушади. Мантиқни қаранг: Мирзачўл денгизни қуришти, бунинг устига бошқа воҳалар фароғатига-да соя ташламоқда.

Ҳа, биз узоқ йиллар жароҳатимизни «Яшасин!»лар ортига бекитиб яшадик. Энди уни ошкор қиладиган пайт келди.

Демак, кимга ишониб Мирзачўлга пахта экилмоқда? Ким уни йиғиб-териб олади. Ҳашарчи! Яғни деҳқоннинг далада суяте «қотган» болалари! Халқимиз эҳч қачон меҳнатдан бош торган эмас. Халқ меҳнат деганда эса, кўрсатилган нарса ни тушунади. Мисол келтирайликми? Марҳамат. Мирзачўлнинг мавсумий эгалари — пойтахт талабалари бир ойлик машғулотдан сўнг яна далаларда «жавлон уриш» учун етиб келишди. Улар қувур қудуқлардан сув

ичиши учун, молхона монанд бетон баракларда яшаш учун, қарам, макарон каби арзон масаллиқдан тайёрланган бемаза таомларни еб, ошқозонларини оғритиши учун етиб келишди. Уларнинг жуссаси, куч-қуввати ҳар хил, пахта териши нормаси бир хил. Уларга ҳали врачлик дипломини олиб улгурмаган талаба тиббий хизмат кўрсатади. Ег доғлашининг ҳадисини ҳам олабилмаган куредоши ошпазлик чўмичини ушлайди.

Арнасой райониде бир ноҳуш манзарани кўрдик (бу фақат Арнасой райониғагина дахлдор эмас).

Барақда қизу йиғитлар аралаш истиқомат қилишмоқда. Бу ўзбекчиликка мутлақо тўғри келмайди-ку?! Бечора қизлар ноилжой кейшаблардан «девор» ясаб олишибди.

— Шароит ёмон эмас, — дейди Тошкент Давлат чет тиллар педагогика институтининг француз тили факультети домлаларидан бири, — элктр токи бор, телевизор бор.

Бу гапни Рокоссовский номли совхоз (Арнасойда тўққизта совхоз бўлиб, уларнинг саккизтаси машҳур рус саркардалари — Жуков, Конев, Василевский... номлари билан аталган) маъмурияти вакили ҳам қўллаб-қувватлайди: бир ойга шуям етади-да! Баракни тахта билан алоҳида хоналарга ажратсак, ҳашарчилар кетгач, барибир ишчилар бузиб, ёғочларини ташиб кетишади. Ана, ток бор, телевизор бор...

— Эҳ, биз талабалик вақтимизда, — сўзга қўйиладиган домла, — баракка сомон тўшаб ётганмиз.

Сухбатга ушбу сатрлар муаллифининг ҳам қўйилгиси келади. У ҳам бундан ўн йил муқаддам, ТошДУ журналистика факультетиде таҳсил кўраётганида, ҳамкурслари билан, барак ичкарасидан ўрин етмай, далада, зах ерде сомон тўшаб ётганини, тунда ёмғир ёғиб, дард устига чипқон бўлганини, ўша терим мавсуми унга бел оғриғи «совга» қилганини айтгиси келади. Яна дорилфунунни битирадиган йили курсдошларининг оғир меҳнат, дўқ-пўписалар, сифатсиз таомлардан норози бўлиб, ёппасига иш ташлаш эълон қилишганини айтиши учун оғиз жуфтлайди. Бироқ, «талабаларни нимага даъват қиляпсиз?» деган таҳликали саволни хуш кўрмай бу фикрдан қайтади.

Майли, нима бўлса-да, талабалик — «олтин давр»нинг бир зум хира торган қирраси ўтиб кетди. Меҳнат семестри аяқланди. Энди қисқа муддатли таътил. Иккинчи ноябрда пахтадан қайтилди, тўққизинчида ўқиш...

Талабалар пахтадан қайтишяпти. Автоколонна қалдирғочлар тизимини эслатади, темир қоидага бўйсунган. Томошаталаб болалар бундай интизомни кўриб, чапак чалиб қийқиришади. Тўрт соатга чўзилган темир интизом. Кейин эса... кейин «Броун ҳаракати» бошланади. Автовокзал, темирўл кассалари (азроқкассадан эса умид йўқ) олдида тўс-тўполон, ур-йиқит. Ушбу мақола муаллифи

«Броун ҳаракати»нинг ичида бўлди. У талабаларга яратилаётган «шароит»ни ўз кўзи билан кўришни истади.

Республикамизда ҳар йили ўнлаб агитпоездлар халққа меҳнат ҳақида ваъз ўқиш учун, уларни руҳлантириш учун турли районларга чиқиб туришади. Бунни қарангки, пахтадан қайтаётган талабалар учун лоақал битта поезд (студент билети текширилиб, йўловчилар чиқариладиган) қўйиш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган... Жанубий темирйўл вокзали кассаларига бош урдик. Ҳамма ерда бир хил жавоб: «Билет йўқ! Еттинчи, саккизинчи числоларга ҳам йўқ!» Барваста йигит бизни чеккага имлайди: «Ока, қаерга керак? Ургенчга? Уттиз сўм берасиз. Топамиз. Гап йўқ, ока!» Дарвоқе, Хоразмга Самарқанд орқали ҳам бориш мумкин-ку... деган умид туғилади. Автовокзалда ҳам ур-сур, тўполон ичида билет топаолмайсиз. Ноилож, серрайиб қараб турсангиз автобус ҳайдовчиси имлайди: «Чиқавер, пулини берсанг бас...»

Бир амаллаб Самарқанд шаҳригача етиб келдик. Касса тепасига дона-дона қилиб ёзиб қўйилибди: «Ургенчга, Нукусга билет йўқ». Айтгандай, бу ёзув барча кассаларга илиб қўйилган.

Тошкентда ўқиётган хоразмлик талабалардан, тахминан, юз нафари Самарқандга «кўчиб келишибди». Соат еттида «Самарқанд—Ургенч» автобусига йўловчилар шундай ўрнашиб олишдики, нина ташласанг ерга тушмайди. Автобусни кузатиб, таксиларга ўтириб яна темирйўл вокзалига қайтиб келдик. Яна ўша аҳвол: кассада бор нарса фақат «Йўқ!». Уддабурон талабалар йўлини қилишди. Ургенчгача автобус ёллашди.

Мен журналист сифатида шофёрни қораламайман. Ахир, байрамни йўлда ўтказишни ҳеч ким хоҳламайди-ку?!

Талабалар қисқа муддатли таътилдан яна минг машаққат билан қайтиб келишади. Бу муддатни бир-икки кунга чўзганларга эса чора кўрилади — стипендиядан маҳрум қилишади...

Шу кунларда бизни шундай саволлар ўйга толдирган: «қўлимиз» олтин деб қадрланади, аммо, ўзимизчи? Қадримиз биз яратаётган хирмонлар бўйи билан қачон тенглашади? Қачон қогоздаги гамхўрлик даладаги меҳнат каби реал нарсага айланади?

**Баҳром
Рўзимухаммад**

Абдулла Орипов

Бу кун

Ваҳки, ишқ саҳросида қолдим беишқ танҳо бу кун,
Чиқма, Қайс, оҳим билан ёнмоқда бу саҳро бу кун.

Чеҳраи заррин сира кўрмакка ҳожат қолмади,
Шамс нарвони уза ағёр эрур пайдо бу кун.

Шарҳи дил этмай туриб рад этти ёрим, бўйлаким
Қисмат омин айтди, айтмай зарра бисмилло бу кун.

Нун лабинг узра сокин қолди ҳилолдек ҳолатим,
Ҳарф ўйин айлай десам, ўзга эрур имло бу кун.

Бағри қонлар бирла ёрнинг зарра дарди йўқ, не тонг,
Иблис ила кўкда ҳам машғул эрур олло бу кун.

Чархи кажрафторнинг шеvasи доим шул экан,
Васл уйида ғайр эли айлаб юрар ялло бу кун.

Ёр висоли толеингда бўлса, Абдулло, агар
Сенга парво қилсалар ҳам қилмагин парво бу кун.

* * *

Бу ишқ сиррин китоб этдинг, китобинг ичра мен борман,
Уқурман деб хитоб этдинг, хитобинг ичра мен борман.

Ярашгайдир, ажаб, сенга ажаб нозу таманнолар,
Кетурман, деб шитоб этдинг, шитобинг ичра мен
борман.

Юзинг ҳажри билан оққан лаболаб чашм селобин —
Ичурман, деб шароб этдинг, шаробинг ичра мен борман.

Умид узгил, дединг ошиқ, муҳаббат риштасин узгум,
Узурман, деб азоб этдинг, азобинг ичра мен борман.

Қаён қолди ўшал сўзим муҳаббат кўшкени, эй ёр,
Тузурман, деб сароб этдинг, саробинг ичра мен борман.

Дилимда қолган ушбу ҳар на манзил кулбаи ишқни —
Бузурман, деб хароб этдинг, харобинг ичра мен борман.

Муҳаббат гулшани ичра олиб Абдулланинг қалбин,
Чалурман, деб рубоб этдинг, рубобинг ичра мен борман.

Муҳаммад Очиллов

Гап халтадан ҳангомалар

Туркум ҳажвиялар

Товуқшўрва

Тошқул тирриқ йиртиқ пулини елимлатгани почтахонага чиқиб нохуш гап топиб келди:

— Қўйли кассир мазаси қочиб касалхонага...

Қўйли кассир—унинг тўн кийишган ошнаси. Бунинг устига Тошқул уйланаётганда Қўйли куёвбошлар тар бўлганди. Ўз навбатида Қўйлининг тўйида Тошқул ҳам куёвжўралик қилган. Мактабда бир партада ўтирган, тепкилашиб катта бўлган, бирга ҳарбий хизматга борган, ҳатто болаликда сомон ўғирликка ҳам бирга боришарди. Шундай экан, бориб ҳол-аҳвол сўрамаса, жўрачиликка тўғри келмасов...

Тошқул тирриқ пешайвоннинг зеҳида ўтириб ўй сурганча ҳозиргина яматган бир сўмини буклаб қопчиғига жойлади, сўнг шаҳд билан ўрнидан кўзгалди: «Кўргани бораман! Какраз бугун бозор кун. Нима, тўрт-бешта пишган мойк, уч-тўрт боғ барра пиёз, ярим коса чакки олиб...»

Тошқул тирриқ икки-уч қадам ташлаган эдики, катакнинг биқинида тилини осилтириб ётган кўппак эгасининг ўзи томон келаётганини кўриб эркаландими, тумшугини чўзиб ғингшиди. Тошқул муҳим нарса эсига тушгандек таққа тўхтади. Сўнг бошини қийшайтирганча қаншарини қашиди: «Шошма, бу Қурбон қоровулнинг ити қопиб баннисада ётганимда, Қўйли мени кўргани борганмиди, ё?.. Баччағар боргани йўғ-ов?»

Тошқул тирриқ қайтиб келиб

жойига ўтирди: «Энам борувди, точни биламан, зиғир ёғга юпка қилиб... Отамам борувди. Тошвос-ти равоч деб олиб боргани чукири чикқанига уялтирувдим. Аёлим-чи? Аёлимам борувди шекилли? Ҳа-а, уйда ун қолмади деб баннисани бошига кўтариб шанғиллаётганда пол юваётган фаррош хола ҳиринглаб кулувди. Қўйли жўрамчи? Боргани йўғ-ов? Борган бўлса, хў-ўш, нима олиб борган?.. Тўхта, товуқ шўрвани унда ким олиб борувди? Қўйли кассир эмасми? Эй-й, у эмас. У киши културний — уйда товуқ боқмайди. Ҳа, бемаза, бормаган экан-да! Яна «жўра-жўра», деб жағ ургани ортиқча. Жўраммас у! Менам энди бориб бўлман!»

Тошқул ўрнидан дилтанг ҳолатда кўзгалди. Жаҳл устида оёқ остида ётган обтовани бир тепиб қулатди-да, кўчага чиқиб кетди. Кечгача мактаб пастидаги стадионда тўп ўйнаётган бола-бақрани томоша қилиш билан андармон бўлиб, Қўйли кассирнинг касаллигини «унутди». Тошқул тирриқ чехраси очилиб уйга қайтди. Якшанбалик сарафто таом ейилиб дастурхон йиғиштирилди. Шундан сўнг оёқ узатганча васса санаб ётганди, нигоҳи тўсатдан девордаги кўзгунинг қатига қистирилган суратга тушди. Беихтиёр ўрнидан кўзғалиб қўл узатди. Четлари сарғая бошлаган суратдан бир-бирининг елкасига қўл ташлаган, солдат формасидаги икки ўспирин унга қараб тиржайиб туришарди. Унг томонда,

фуражкасини қийшиқ кўндириб, кўзойнақ таққани унинг ўзгинаси, чап тарафда оғзида папирос, шимарилган билагидан татуировкаси кўриниб тургани эса... Қўйли жўраси! Эҳ, ғалати даврлар эдимиз, а? Ҳам маза, ҳам қийин. Янги борганда қийналганлари... Эсида, битта армани жўраси билан форма талашиб қолишганда командири уни картошка тозалашга жўнатганди. Ухў-ў, ўзиям бир ғарам бориди-ёв! Агар ўшанда шу Қўйли жўраси кўмак бермаганда, ким билади, қўли қавариб... Эртага шу жўражонини топиб, ўтган вақтларни эслаб, мириқиб... Эй-й, айтгандай, Қўйли кассир касалхонада-ку?! У касал ётганда товуқ шўрвани шу Қўйли қурғур олиб борган чиқар-ов?! Эртагаёқ жўражонини кўргани боради. Ишидан бир соатга жавоб сўрайди-да, ҳамсоясининг велосипедини миниб «ғир» этиб бориб келади. Нима, уч-тўртта пишган мойк, ярим коса чакки, бир-икки боғ... «Бўлди, эртага кўргани бораман!»

Эртаси наҳорда Тошқул катакдан «кишт-кишт»лаганча товуқларни ҳайдаб чиқараётганди, хотини бақариб берди:

— Ҳой, нима қиялпсиз-а? Йўнғичқани еб битиришади-ку, ахир! Кишт-э...

— Ҳозир,— деди катакка Тошқул бошини тикаркан,— мойгини йиғиб олай. Билсанг, Қўйли жўрамнинг мазаси йўқ... Уҳ-ҳ! Биттаси синди-я! Ахир, менинг тобим қочганда Қўйлибой товуқ шўрва...

Тошқулнинг хотини лаб бурди: — Бало... Келиб-келиб ўша оғайнингизнинг хотини товуқ шўрва қиладимми?! Қилиб бўпти! Узингизнинг Эшқулни тўйида жўрамнинг хотини деб шарватхонага ўша сиркасочни қўйдиргандингиз... Эсингиздами?! Латтанинг асилени зап қариндошига қўйиб юборувди-я, қирчининг қийилгур. Яна у киши бировга товуқ шўрва қилармишлар... Қушноч буюрганда бозордан товуқ олмаган хотин, бировга... Қани, моюкни жойига қўйинг! Ҳали энамни кўргани бораман...

Тошқул тирриқ катакдан эмаклаб чиқди. Лунжини қашиб хаёлчан деди:

— Демак, Қўйлибой мени кўргани бормаган эканда-а?! Товуқ шўрвани унда ким?..

— Билмайман, — аёл катакни кенг очиб йўнғичказорга оралаган товуқларнинг кетидан югурди. — Бунга ўша жўражонингизни хотинчасидан сўрайсиз. Ту-ту-ту, ҳе, бўйнинг узилгурлар...

Тошқул тирриқ хафа бўлиб Қўйли кассирдан ўпқаланди:

— Яна жўра эмиш! Ким айтди уни тўн ёпишган ошна деб? Ошначилик шундай бўлгач, ошинг совиёди-да! Ошначилик бундай... Бормайман!

У қош-қовоғи уюлган қўйи ишга жунади.

Ўша хафагазаклик уни кун бўйи тарк этмади. Кечқурун ишдан қайтиб жомакорини алмаштирар экан, ойна қатига қистирилган суратга қайта кўзи тушгач, юлиб олганча тўрда турган тўшак тахмоннинг устига итқиди: «Сендай жўрамнинг боридан йўғи!..»

Шу асно очик турган деразадан аёлининг хўмрайган башараси кўринди.

— Анови жағингни егурга тўрт тутам ўт ўриб ташланг... Улсам ўлиб бўлдим-ку шу инаннинг дастидан! Эшқулингиз-ку ўйиндан бўшамандай.

Тошқул тирриқ жомакорини қайта кийиб ташқарига чиқди. Ҳаял ўтмай ярим боғ йўнғичқани қўлтиқлаб бостирма томонга ўтди. «Жағингни егур инанг» — қорни ичига қапишган ғунажин ўт ҳидини тўйдими, кўзларини сузганча мўради. Тошқул тирриқ кафтини кафтига уриб қоқаркан, очофатлик

билан ўт ямлашга тушган ғунажинга қовоғини уюб тикилди.

— Шу мол ҳеч одам бўлмади-бўлмади-да! Энаси қайтага бундаймасди. Жониворгина ярим пақир сув ичса, бир пақир сўт қилиб қайтарарди. Бу суққи шунча еган билан қошки қовурғасига жир битса. У-ў, оғзидан кўпик чиқаришини!

Шу ғунажин уни кўп куйдирди-да... Утган йили ўзини-ўзи эмиб қўядиган қилиқ чиқарганди. Бачалар у ёқда турсин, ҳатто ўзининг бузоғига ҳам бир томчи сўт қолдирмасди. Молдўхтириям, зоотехнигиям бу дардга даво топишолмаганди. Кейин уни шу даҳмазадан ким қутқарганди? Ҳа-а, Қўйли жўраси-да! Эй, бунинг давоси осон экан. Сигирнинг бўйнига учи ўткир ҳода маҳкамлаб боғланса бўлди... Қани кейин ҳам эмиб кўрсин-чи! Лекин, шу Қўйли кассирнинг калласи зўр ишлайди-да! Эртага шу жўражонини топиб... Айтгандай, Қўйли кассир касалхонада. Об-бо... — Тошқул тирриқ ғунажиндан кўзини узиб ерга тикилди. «Шу товуқ шўрвани Қўйли кассир оборган-ов?! Бўлмаса, хўш, ким оборган? Энам юпқа, отам — чукири... Демак, ўша оборган! Бўлди, эртага кўргани бораман. Нима, икки-учта моюк, тўрт боғ пиёз...»

Аммо эртаси саҳармардондан хабарчи келди:

— Ҳўв-в, Тошқулбой! Бугун пода боқиш навбати сизники...

— Эй-й, чатоқ-ку! — хафа бўлди Тошқул тирриқ. — Ахир, бугун Қўйлини кўргани...

У ўз ўрнига қишлоқ подасини боқишни илтимос қилиб уч-тўрт ҳамсоясининг дарвозасини қоқди. Лекин илтимоси остонадан нарига ўтмади: «Навбатинг келган бўлса боқ-да, баччағар! Сен ўзинг бирор марта бировга...» Тирриқнинг жиғийбийрони чиқди: «Қўйли жўрам бўлганда ҳечам йўқ демасди. Ҳамманг бир чақасан унинг олдида. Эртага, албатта, жўражонимни кўргани бораман!»

Тошқул тирриқ кунбўйи Қўйли жўраси ҳақида хаёл суриб пода боқди. Уйининг ниҳояси шу билан тугадики, у эртасига уч-тўрт тухум, икки-уч боғ пиёз, ярим коса чаккига қўшиб бир қошиққина пиёва ҳам қилдириб Қўйли кассирни кўр-

гани боришни кўнглига қатъий тугди. Режаси ўзига ёқиб тушдими, кайфияти кўтарилиб, қўшиқ хиргойи қилганча подани қишлоққа қайтарди. Уйига етишга эллик-олтмиш қадам қолганда қўшиқ қоқ белидан узилди. Тошқул тирриқ ерга қараганча таққа тўхтаб қолди. Шундайгина, оёғининг тагида, мол туёғидан ҳосил бўлган чуқурчада кўкиштоб қоғознинг чети кўриниб турарди. Тошқул тирриқнинг юраги ҳаприкиб кетди: «Пул! Узиям ўн-таликими? Йўқ, зайнови ранг-ку! Элликталиг-ов... Ё пирим!» — У тиззасини букмасдан илкис эгилганча қўлини чўзди... Қўлини чўзди-ю, ҳали букилмаган тиззалари қалтираб кетди. «Лотерея билет-ку! — назарида юрак уриши суслашди. — Мен бўлсам... Биров ютук чиқмагандан кейин лойга қориштириб... Ҳа, мана ярмигача йиртилган ҳам экан... Узи пешонам шўр-да! Лотерея бўлганда ҳам ҳеч нарса ютолмасдим. Бир гал...»

Тошқул тирриқ қўшиқни йиғиштириб мунғайганча кетаркан, ўша «бир гал»даги кўнгилисиз воқеани эслади. У умрида лотерея сотиб олган эмас. Омади бор-йўқлигига ишонмаганидан эмас, шунчаки, ҳали ноаниқ бўлган ютукча бекорга ақча сарфлашни истамасди, холос. Аммо, бир гал жўраси Қўйли кассир унинг ойлигини бераётганда бир дона лотереяни олдига тап этказиб ташлаганида.

— Ма, здачисига майдам йўқ экан.

Тошқул тирриқ жўрасининг гапига кўнмади:

— Баққа червондан бер. Ана, магазиндан майдалатиб келаман!

Қўйли кассирнинг вақти тиғиз эканми, тагин тихирлик қилди:

— Олсанг-чи шуни, жўра. Мана, ҳидлагин... Ум-м! Уҳ-ўҳ! Қара, гупиллаб бензин ҳиди келяпти. Хойнаҳой, «Москвич» чиқмасаям «Запорож» чиқади-ёв! Ол шуни? Қачонгача эшак миниб юрасан.

Тошқул тирриқ кассирнинг гапига учди. Жўрам-ку, алдамас деган умидда лотереяни олди. Олди-ю, кейин пушаймон еди. Қўйли кассирнинг «алдаб сотган» лотереясига машина тугул, машинанинг мокиси ҳам чиқмади.

Пул деб ўйлагани йиртиқ лотерея бўлиб чиққани, устига-устак

ўша кўнгилсиз воқеа ёдига тушганиданми, Тошқул тирриқ бу сафар Қўйли жўрасидан ростакмига хафа бўлди: «Ундай жўрам йўқ! Менинг жўрам ўлган! Э-э, ўша...»

Тошқул тирриқ ярим очиқ турган дарвозани тегиб ҳовлига кираркан, овозини яна бир парда юқори олди:

— Эртагаёқ бориб елкасига ёпган тўнимни қайтариб оламан. Йўқ, аввал касалхонадан чиқсин. Тагин касал кўрдига борармишман. Йўқ, бормайман!

Кечаги воқеанинг захри кўтарилмадимми, тирриқнинг эртаси кунни ҳам лунжи осилиб юрди. Орадан яна бир кун ўтди. Ойлик маошини олиб оғзи қулоғида қайтаётган Тошқул тирриқ катта кўчада тўсатдан Қўйли жўрасининг хотинига рўбару келиб қолди. Аёл уни таниб салом берди. Тирриқ гапирадиган гапини ўйлаб олгач, қаттиқ томоқ қирди:

— Эҳм-м... Эй, Бувнор, қандайсан? Бачаларинг яхшими? Мана, эрингни кўргани боряпман! Сора дугонанг кўп мойк қайнатиб берди. Жўрам-да энди! Лекин, мен касал ётганимда Қўйлибой бир оғиз кўнгил сўрашни эп кўрмовди! Тўғрими?

Бу аёл эрининг кадр-қимматини жойига қўядиган хотин эди. Шу босис желанинг энгини елкасидан ошириб ташлаганча қош чимирди:

— Ҳе, нимага ундай дейсиз, Эшқулбойни отаси? Мен мана шу қўлларим билан пат юлиб товук шўрва қип берувдим... Жўрангиз бачаларга деб фермахонадан опкегананкан. Мен айтдим-ку, йўқ, Тўқлижонни отаси, анави ёқда жўрангиз ётганмиш, шунга обборинг...

Тошқул қизарди.

— Ҳазил, ҳазил. Ҳм-м, ўша товук... Буни қара-я, ҳай, кетдим...

Тошқул тирриқ хурсанд бўлди. Йўлда йўртиб кетиб бораркан, ўзидан-ўзи илжайрди.

— Шу Қўйли жўрамнинг жўмардлиги бор-да! Бекорга тўн кийишмаган-да! Э-э, кучингдан. Демак, товук шўрвани шу жўрам... Узиям зўр товук эди-да! Бўлди, эртагаёқ жўражонимни кўргани бораман... Нима, тўрт-бешта мойк, икки-уч боғ пиёз, ярим коса...

Бу сафар Тошқул тирриқ сўзидан турди. Эртаси кунни ишдан барвақтроқ чиқиб жўрасидан кўнгил сўрагани борди. Аммо, жўраси қурмагур, атиги ярим соат илгари касалхонадан соғайиб чиқиб кетган экан.

Давоми келгуси сонда

ТОШҚУЛ

РАСМЛАР КЎРГАЗМАСИ

Расом
Ҳ. Содиқов

Расом
Т. Ҳайдаров

НАСР

Мамадали МАҲМУДОВ. Қора дўлана. Қисса	5
Орзикул ЭРГАШЕВ. Оқдарё — Қорадарё.	
Қисса	34

НАЗМ

Усмон АЗИМОВ	4
Садриддин САЛИМОВ	20
Абдумажид АЗИМОВ	21
Зубайда УСМОНОВА	29
Усмон ҚУЧҚОР	55

ТАНИШУВ

Гулноза ЭРНАЗАРОВА. Чинорнинг тўкилган барглари. Ҳикоялар	23
Алимардон ХИДИРОВ. Шеърлар	32
Юсуф ЖУРАЕВ. Шеърлар	32
Рустам МУСУРМОНОВ. Шеърлар	33
Комил ЖУМАЕВ. Шеърлар	70

ЖАҲОН АДАБИЁТИДАН

Альбер КАМЮ. Узликни англаш — исён. Фалсафий эсселар	57
--	----

ПУБЛИЦИСТИКА

Луқмон БОЙМАТОВ. Маҳмуд Торобий кўз-ғолони	62
Хуршид ДАВРОН. Муқаддас китобни варақла	66
Икром РАСУЛОВ. Гражданлик туйғуси	68

НИГОҲ

Эркин КОМИЛОВ	30
-------------------------	----

ЖАЖЖИ ТАДҚИҚОТЛАР

Нусратилла ЖУМАЕВ. Саводхонлик сари бир қадам	71
Рустам ТОЖИБОЕВ. Мирзо Анвар ким?	73

ОЙНА

Мактублар	74
---------------------	----

МУҲАББАТНОМА

Абдулла ОРИПОВ. Ғазаллар	76
------------------------------------	----

ЕЛПИҒИЧ

Муҳаммад ОЧИЛОВ. Гап халтадан хангома-лар	77
---	----

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Ш. СОДИҚОВ
Корректор: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси,
60-уй,

Телефонлар:
Бош редактор —78-94-05
Бош редактор ўринбосари —78-49-83
Масъул секретарь —78-97-07
Проза бўлими —78-97-58
Поэзия бўлими —78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат
бўлими —78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.
Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмасинигина қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ешлик»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 24.11.88 й.да туширилди.
Босишга 3.01.89 й.да рухсат берилди.
P-11505. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб листи 12,6. Тиражи 300142 нусха.
Буюртма № 4674.
Баҳоси 50 тийин.

Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти.
Узбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси.

©«Ешлик», № 1. 1989.
Тошкент, «Еш гвардия» нашриёти.